

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

Ramunė ČIČIRKAITĖ

VILNIAUS KALBOS FONETINIŲ YPATYBIŲ
SOCIALINĖS REIKŠMĖS:
STIGMATIZUOJAMAS ILGINIMAS IR
SANTYKIS SU ŽINIASKLAIDOS KALBA

DAKTARO DISERTACIJA
HUMANITARINIŲ MOKSLŲ SRITIS, FILOLOGIJA (H 004)

Vilnius, 2019

Mokslo daktaro disertacija rengta 2011–2019 metais Lietuvių kalbos institute pagal suteiktą Lietuvių kalbos institutui, Vytauto Didžiojo universitetui, Klaipėdos universitetui, Šiaulių universitetui (2011 m. birželio 21 d. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro įsakymu Nr. V-1124) doktorantūros teisę.

Mokslinė vadovė:

prof. dr. Loreta Vaicekauskienė

Lietuvių kalbos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 004 H

TURINYS

1. ĮVADAS.....	7
1.1. Tyrimo objektas ir klausimai.....	9
1.2. Teorinės tyrimo prielaidos	10
1.3. Tyrimo dizainas.....	16
1.4. Tyrimo naujumas ir taikomoji vertė.....	18
1.5. Disertacijoje vartojamos sąvokos	20
1.6. Ginamieji teiginiai	22
1.7. Darbo struktūra.....	23
1.8. Publikacijos disertacijos tema.....	25
1.9. Konferencijų pranešimai disertacijos tema	26
2. ANKSTESNIŲ VILNIAUS KALBOS TYRIMŲ APŽVALGA	27
2.1. Normatyviniai vertinimai	27
2.2. Vilniaus kalbos formų tyrimai	31
2.2.1. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas	33
2.2.2. Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas.....	34
2.2.3. Kiti vokalizmo požymiai.....	35
2.2.4. Konsonantizmo požymiai	35
2.2.5. Akcentuacijos požymiai.....	37
2.3. Vilniaus kalbos formų socialinių reikšmių tyrimai.....	39
2.3.1. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo reikšmės.....	39
2.3.2. Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo reikšmės	40
2.3.3. Kitų vokalizmo požymių reikšmės	41
2.3.4. Konsonantizmo požymių reikšmės	41
2.3.5. Akcentuacijos požymių reikšmės.....	42
2.4. Vilniaus kalbos socialinių reikšmių tyrimai.....	43
2.5. Vilniaus kaip bendrinės kalbos idėja.....	43
2.6. Apibendrinimas.....	46
3. EMPIRIJA IR TYRIMO METODAI	49
3.1. Medžiagos šaltiniai ir atranka.....	50
3.1.1. Vilniaus kalbos duomenys.....	50
3.1.2. Žiniasklaidos duomenys	56

3.2. Garso įrašų parengimas analizei	59
3.3. Audicinis metodas.....	62
3.3.1. Vilniečių informantų atranka audicinei analizei	62
3.3.2 Audicinė Vilniaus kalbos analizė.....	64
3.4. Instrumentinis metodas.....	66
3.4.1. Vilniečių informantų atranka instrumentinei analizei	67
3.4.2. Instrumentiniai balsių trukmės, įtempimo ir padėties spektre matavimai.....	71
3.4.3. Vilniečių ir laidų vedėjų atranka instrumentinei analizei	75
3.4.4. Instrumentiniai balsių trukmės, įtempimo ir padėties spektre matavimai.....	77
3.5. Kalbėtojo vertinimo eksperimentai	78
3.5.1. Vertintojai.....	78
3.5.2. Garso įrašai.....	81
3.5.3. Vilnietišku fonetinių variantų rinkiniai	82
3.5.4. Eksperimento eiga ir anketos.....	84
3.6. Apibendrinimas.....	86
4. VILNIAUS KALBOS BALSIŲ TRUKMĖS VARIANTIŠKUMAS KAIP SOCIOLINGVISTINIS POŽYMIŠKUMAS	88
4.1. Lingvistinių ir socialinių veiksnių įtaka balsių trukmei.....	89
4.2. Kalbėjimo stiliaus įtaka balsių trukmei	97
4.3. Apibendrinimas.....	100
5. VILNIAUS KALBOS BALSIŲ TRUKMĖ KAIP KALBĖTOJO SOCIALINĖS KATEGORIJOS ŽYMIKLIS	102
5.1. Ryšys su amžiumi, lytimi ir darbinės veiklos pobūdžiu	102
5.2. Ar didesnės trukmės /i/, /u/ variantai laikytini ilginimu?	109
5.3. Apibendrinimas.....	111
6. KIEK KALBŲ KONTAKTAI VEIKIA VILNIEČIŲ BALSIŲ TRUKMĘ?.....	113
6.1. Ar lietuvių tarmės ilgina žodžio galą?	113
6.2. /i/, /u/ trukmės rodikliai rusų ir lenkų vilniečių kalboje	117
6.3. /i/, /u/ trukmės rodikliai mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje	119
6.4. Į ką panašūs mišrioje šeimoje augę vilniečiai – į lietuvius ar rusus ir lenkus?.....	122
6.5. Apibendrinimas.....	128

7. VILNIETIŠKŲ FONETINIŲ VARIANTŲ SOCIALINĖS REIKŠMĖS	130
7.1. Fonetiniai variantai kaip kalbėtojų socialinių tipų indeksai.....	131
7.1.1. „Daug pasiekęs vilnietis verslininkas“	134
7.1.2. „Išmintingas, solidus vilnietis“	137
7.1.3. „Paprastas žmogus, iš provincijos“	138
7.1.4. „Kalba rusas“: nelietuviško akcento vertinimai lietuvių mokyklose	139
7.1.5. „Kalba su akcentu“: nelietuviško akcento vertinimai rusų mokyklose	140
7.2. Apibendrinimas.....	141
8. GERIAUSIOS KALBOS SĄSAJOS SU VILNIAUS KALBA	143
8.1. Kas laikoma tarties standartu?.....	144
8.2. Ar žurnalistai vykdo kalbos normintojų reikalavimus?	148
8.3. Kuo panašus spontaniškas laidų vedėjų ir vilniečių kalbėjimas?	151
8.3.1. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės rodikliai spontaniškoje laidų vedėjų ir vilniečių kalboje.....	151
8.3.2. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimo ir padėties spektre rodikliai spontaniškoje laidų vedėjų ir vilniečių kalboje.....	156
8.4. Kaip keičiasi žiniasklaidos kalba?.....	162
8.4.1. Balsių trukmė mažėja.....	162
8.4.2. Balsių įtempimas mažėja	165
8.5. Apibendrinimas.....	169
9. IŠVADOS	171
10. ŠALTINIAI	174
11. LITERATŪRA.....	177
12. PRIEDAI.....	190
1 priedas. Klausimynas sociolingvistiniams interviu su vilniečiais	191
2 priedas. Kalbėtojo vertinimo eksperimentuose naudotų stimulų išrašai	195
3 priedas. Kalbėtojo vertinimo eksperimentuose naudota anketa.....	198
4 priedas. Lentelių rodyklė	199
5 priedas. Grafikų rodyklė.....	203
6 priedas. Iliustracijų rodyklė.....	203

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

bk – bendrinė kalba

/i/ – kintamasis rašomas tarp įstrižų brūkšnių

[i] – kintamojo variantas rašomas tarp laužtinių skliaustų

n. d. – nėra duomenų

n – kintamojo variantų pavartojimo skaičius

\bar{x} – kintamojo variantų trukmės santykinio dažnumo vidurkis

min–max – intervalas, kuriame išsidėsto kintamojo variantų trukmės reikšmės

s – standartinis nuokrypis

$\bar{x} \pm s$ – intervalas, kurio apatinė riba nustatyta iš kintamojo variantų trukmės santykinio dažnumo vidurkio \bar{x} atėmus standartinio nuokrypio *s* reikšmę, o viršutinė riba apskaičiuota prie santykinio dažnumo vidurkio šią reikšmę pridėjus

cv – variacijos (imties kitimo) koeficientas

Neu – neutralios vilnietiškos tarties variantų rinkinys

Kam – ilginamo kamieno vilnietiškos tarties variantų rinkinys

Kam+Gal^{LT} – ilginamų kamieno ir žodžio galo vilnietiškos tarties variantų rinkinys, fiksuojamas lietuvių vilniečių kalboje

Kam+Gal^{SL} – ilginamų kamieno ir žodžio galo vilnietiškos tarties variantų rinkinys, fiksuojamas rusų / lenkų vilniečių kalboje

VLN – vilnietis, Vilniaus kalba

VED – laidų vedėjas

F₁ – pirmoji formantė

F₂ – antroji formantė

F₁(norm) – Lobanovo metodu normalizuota pirmoji formantė

F₂(norm) – Lobanovo metodu normalizuota antroji formantė

1. ĮVADAS

Keliolikos Europos kalbų bendruomenių (tarp jų – ir Lietuvos) tyrėjai susibūrė į neformalų tinklą SLICE (*Standard Language Ideology in Contemporary Europe*), kurio pavadinimas atskleidžia pagrindinius tyrimų interesus: kaip besikeičiančioje šiuolaikinėje Europoje suprantama standartinė kalba, kaip ji apibrėžiama ir kokios formos sudaro jos turinį skirtingose kalbinėse bendruomenėse, kaip ir kokie kalbėtojų vertinimai atskleidžia geriausios kalbos idėją ir kokia linkme keičiasi geriausia kalba žiniasklaidoje (Coupland, Kristiansen 2011: 11–12). Atliekami kiekybiniai kalbinių nuostatų ir žiniasklaidos raidos tyrimai rodo augantį didmiesčių, pirmiausia – sostinės, kalbos vaidmenį ir neformalėjantį įsivaizduojamo standarto turinį. O kokia Lietuvos kalbinė situacija tokia tarptautiniame kontekste?

Lietuvoje sostinės Vilniaus kalba¹ tiriama ne vieną dešimtmetį. Pirmaisiais sistemingais Vilniaus (o ir apskritai miesto) kalbos tyrimais laikytini XX a. aštuntą dešimtmetį Laimos Grumadienės pradėti mikrosociolingvistiniai Vilniaus lietuvių kalbos tyrimai (Grumadienė 1979, 1983a, 1983b, 1988, 1989). Jų išėities tašku tapo teorinė variantų sociolingvistikos pradininko Williama Labovo suformuluota prielaida (1972), kad miesto kalbos variantiškumas nėra atsitiktinis, o sistemingas ir lemiamas lingvistinių bei socialinių veiksnių.

Operuodama Labovo sociolingvistinio interviu metodu sukauptais vilniečių kalbos duomenimis, Grumadienė išskyrė lietuviams vilniečiams būdingas kalbos formas, o jų kovariaciją su lingvistiniais ir makrosocialiniais veiksniais atskleidė naudodama statistinius kiekybinius metodus. Būdingiausios struktūrinės Vilniaus kalbos ypatybės, Grumadienės apibūdintos pasitelkiant *kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo* (1983b: 87) ir *nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo* (ibid. 80) terminus, yra relevantiškos ir šiandieninėje Vilniaus kalboje (apie *balsių ilginimo* ir *trumpinimo* terminus plačiau žr. skyriuje **1.5. Disertacijoje vartojamos sąvokos**, išsamią Vilniaus kalbos tyrimų apžvalgą – skyriuje **2. Ankstesnių Vilniaus kalbos tyrimų apžvalga**). Joms daugiausia dėmesio skiriama ir šioje disertacijoje.

Vilniečių kalbos pavyzdžių iš XIX a. pab.–XX a. pirmųjų dešimtmečių pateikė ir trumpai pagrindinius vilniečių vokalizmo, konsonantizmo ir akcentuacijos požymius

¹ Disertacijoje terminų *Vilniaus kalba*, *vilniečių kalba* ir *vilnietiškas kalbėjimas* turinys sutampa ir jie vartojami sinonimiškai.

aptarė Elena Grinaveckienė ir Vytautas Vitkauskas (1997) vilniečių tekstų rinkinyje „Lietuvių tarmių tekstai 2: Vilniaus miesto senųjų gyventojų šnekta“.

Vilniečių kalbos tyrimai suaktyvėjo nuo 2010 m. pradėjus vykdyti projektus² „Kalba Vilnius: Vilniaus kalbos vaidmuo šiandieninėje Lietuvoje (2010)“; „Kalba Vilnius II: miestas ir kalbos įvairovė (2012–2014)“: Jie kompleksiškesni, turintys platesnį teorinį, metodinį ir empirinį pagrindą. Juose kalbos formos pasitelkiamos ne Vilniaus kalbos vokalizmo, konsonantizmo ar akcentuacijos aprašui pateikti, bet kaip socialines reikšmes turintys ištekliai, atskleidžiama, kokias socialines asociacijas jos kelia ir su kokiomis socialinėmis reikšmėmis siejamos vilniečių kalbinėje bendruomenėje (plačiau žr. skyrių **7. Vilnietiškų fonetinių variantų socialinės reikšmės**) ir atskirose jos grupėse (Vyšniauskienė 2012, 2014; Vaicekauskienė 2014a; Čekuolytė 2017), kokią vietą lietuvių kalbos atmainų hierarchijoje užima sostinės Vilniaus kalba ir kas lemia tokių kalbos atmainų pasiskirstymą (Vaicekauskienė 2014b, 2014c, 2017a), kodėl lietuvių kalbos bendruomenėje geriausios kalbos sampratą veikia asociacija su Vilniumi (Vaicekauskienė 2014b), o geriausios kalbos vaizdinyje standartinė kalba sumišusi su Vilniaus (Vaicekauskienė 2017a).

Miestų kalba ir jų gyventojų kalbinės nuostatos tiriamos ir iš kalbos sociologijos perspektyvos (Ramonienė (red.) 2010, 2013): analizuojama, kokioms sąveikoms esama tarp didžiųjų miestų gyventojų kilmės ir jų nuostatų, kaip šios nuostatos lemia kalbų ir jų atmainų pasirinkimą, koks įvairių kalbos atmainų prestižas visuomenėje.

Pastaraisiais metais Vilniaus kalba patenka ir į perceptyviosios dialektologijos akiratį (Aliūkaitė et al. 2017). Nustatoma (ibid. 221–225, 249–251), kad Vilnius stipriai asocijuojamas su bendrinės kalbos (bk)³ zona.

Lietuvių kalbotyros normatyvinėje tradicijoje nepaisoma geriausios kalbos asociacijos su Vilniumi, netgi priešingai – miesto kalba laikoma žargonu (Valeckienė 1977: 60), lenkų ir rusų kalbų paveikta žargoniška puskalbe, įvairių tarmių mišiniu. Be to, būdingiausios Vilniaus kalbos formos (pirmiausia – balsių ilginimas ir trumpinimas) charakterizuojamos kaip didžiausios žurnalistų kalbos ydos (Pupkis 2007; Kačiuškienė, Kruopienė 2008; Kavaliauskas, Šmitas 2010). Nežinoma, kaip šie viešojoje erdvėje įsitvirtinę Vilniaus kalbos ir konkrečių jos formų vertinimai veikia vilniečių kalbines

² Projektus vykdė Lietuvių kalbos institutas, rėmė Lietuvos mokslo taryba, nacionalinė programa „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“. Projektams vadovavo Loreta Vaicekauskienė.

³ Sunormintam lietuvių kalbos variantui pavadinti disertacijoje vartojamas lietuvių kalbotyroje įsitvirtinęs *bendrinės*, arba *norminės*, *kalbos* terminas. Kalbant apie kitų šalių kalbinę situaciją ir norint pabrėžti jose vartojamų kalbų normiškumą pasitelkiamas ten įprastas *standartinės kalbos* terminas. Diskusiją, koki terminą vertėtų vartoti lietuvių kalbotyroje, žr. Smetonienė et al. 2016; Pupkis 2017; Vaišnienė 2017.

nuostatas, kokia socialinė vertė priskiriama stigmatizuojamoms kalbos formoms pačioje vilniečių kalbinėje bendruomenėje.

1.1. TYRIMO OBJEKTAS IR KLAUSIMAI

Disertacijoje pateikiamas kompleksinis Vilniaus kalbos socialinių reikšmių ir santykio su žiniasklaidos kalba tyrimas, todėl tyrimo **objektas** daugiaplanis. Tai – Vilniaus kalbos variantiškumas, jo vertinimai vilniečių kalbinėje bendruomenėje, geriausios kalbos realizacijos raida žiniasklaidoje ir šios kalbos sąsajos su Vilniaus kalba.

Tyrime keliami keturi tiriamieji klausimai:

- (1) kokie fonetiniai variantai būdingi dabartinei lietuvių vilniečių kalbai ir kaip jų vartojimas susijęs su socialinėmis amžiaus, lyties ir socialinio statuso kategorijomis?
- (2) kaip skiriasi lietuvių ir nelietuvių kalbėtojų balsių trukmė ir kaip kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių ilgumą?
- (3) kokias socialines reikšmes vilniečių kalbinėje bendruomenėje turi balsių ilgumai?
- (4) kurioms kalboms atmainoms (Vilniaus ar vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba?

Disertacija tęsia prieš keliasdešimt metų Grumadienės pradėtus Vilniaus kalbos tyrimus. Laikomasi tos pačios Labovo suformuluotos teorinės prielaidos, kad miesto kalbos variantiškumas būna sistemingas. Disertacijoje tiriama, su kokiomis makrosocialinėmis kategorijomis koreliuoja būdingiausios Vilniaus kalbos formos, kokios jų mikrosocialinės reikšmės ir kiek šiandieninėje žiniasklaidoje vartojama geriausia kalba panaši į Vilniaus kalbą. Tikimasi, kad Vilniaus kalbos formų ir jų makro- bei mikrosocialinių reikšmių analizė, taip pat konkrečių kalbos formų lyginimas su žiniasklaidos padės atskleisti, kuri kalbos atmaina, prancūzų sociologo, antropologo ir filosofo Pierre'o Bourdieu terminais (1991: 46–57), yra įgijusi aukščiausią vertę simbolinėje kalbos atmainų rinkoje ir kokios formos sudaro geriausios kalbos vaizdinį. Panašumo į Vilniaus kalbą, o ne sutapimo su Vilniaus kalba klausimas keliamas sąmoningai: iki šiol neturima kitų didžiųjų miestų (pirmiausia Kauno ir Klaipėdos) tyrimų, todėl net ir nustačius, kad geriausios kalbos idėja žiniasklaidoje užpildoma formomis, kurios sutampa su Vilniaus, negalima vienareikšmiškai tvirtinti, kad šios formos esančios tik Vilniaus. Gali būti, kad jos būtų randamos ir kituose Lietuvos miestuose. Tiesa, ten

jos būtų fiksuojamos jau savituose, nuo Vilniaus kalbos besiskiriančiuose artikuliaciniuose kontekstuose.

1.2. TEORINĖS TYRIMO PRIELAIDOS

Daugiaplaniam – Vilniaus kalbos variantiškumą ir santykį su žiniasklaidos kalba apimančiam – objektui suvokti, konceptualizuoti ir interpretuoti pasitelkiamos įvairios lingvistinio ir socialinio kalbos variavimo ir kaitos **teorijos**, konkrečiai – Labovo kalbos variavimo ir kaitos (1972) bei Penelope Eckert indeksinio (arba socialinių reikšmių) lauko (2008) teorijos, taip pat taikoma sąmoningųjų ir pasąmoninių kalbos vartotojų nuostatas atskleidžianti ir socialines reikšmes nustatyti padedanti metodologija. Vilniaus kalbos santykio su žiniasklaidos kalba tyrimas konceptualizuojamas žvelgiant iš (de)standartizavimo perspektyvos (be kitų, Coupland, Kristiansen 2011).

Įvairiaaspekčius sociolingvistinius miesto kalbos tyrimus labiausiai paskatino XX a. septintojo dešimtmečio Labovo darbai. Labovo teorijos išėties taškas – prielaida, kad miesto kalbos variantiškumas ne laisvas (angl. *free variation*), o sistemingas, t. y. lingvistinių ir socialinių veiksnių veikiamas, ir kinta keičiantis kalbėjimo formalumo laipsniui. Kalbos variantiškumui paaiškinti Labovas pasitelkė *lingvistinio kintamojo* (angl. *linguistic variable*) ir *sociolingvistinio kintamojo* (angl. *sociolinguistic variable*) terminus. Pirmasis iš jų paprastai apibrėžiamas kaip alternatyvūs būdai pasakyti tą patį (Labov 1972: 94; 2008: 2), antrasis – kaip socialinę reikšmę turintis arba su makrosocialinėmis kategorijomis (socialiniu statusu, amžiumi, lytimi ir kt.) kovarijuojantis lingvistinis kintamasis (plg. Hudson 1996: 169–170; Spolsky 1998: 125; Tagliamonte 2006: 10–11). Pasak Labovo, kalba kinta skatinama pokyčių „iš viršaus“ (angl. *changes from above*) ir „iš apačios“ (angl. *changes from below*). Pirmieji susiję su atviraisiais teigiamais ar neigiamais vertinimais, dėl kurių kalbėtojai keičia savo kalbą, antrieji – su paslėptaisiais vertinimais, kurie paprastai atskleidžia atvirai neišsakomą, paslėptąjį, nestandartinių kalbos atmainų prestižą, besirandantį dėl kalbėtojo priklausymo nestandartinę kalbos atmainą vartojančiai socialinei grupei ar siekio jai priklausyti.

Sociolingvistikos raidos etapams apibrėžti Eckert pasitelkė (2012) trijų sociolingvistikos bangų teoriją. Pirmajai sociolingvistikos bangai priskiriami Labovo darbai išaugo iš struktūralistams svarbių kalbos pokyčio tyrimų, kuriuose operuojama iš anksto žinomomis makrosocialinėmis kategorijomis (tokiomis kaip amžius, lytis, socialinis statusas, etninė kilmė ir kt.) kalbos pokyčiui paaiškinti. Sekant Labovu, variujuojančios

kalbos formos laikomos kalbinėje bendruomenėje funkcionuojančių makrosocialinių kategorijų atspindžiu, siejamos su kategorinėmis (amžiaus, lyties, statuso, etninės kilmės ir kt.) socialinėmis reikšmėmis, todėl pasitelkiamos tos bendruomenės socialinei stratifikacijai atskleisti. Pagal Labovą (1972), kalbos varijavimas taip pat priklauso ir nuo kalbėjimo stiliaus, kuris suprantamas kaip kalbos formalumo laipsnis, kylantis iš susitelkimo į kalbą. Kintant susitelkimui į kalbą, palaipsniui keičiasi variantų pasiskirstymas ir jų santykinis dažnumas. Manoma, kad laisvajame pokalbyje informanto dėmesys į kalbą bus sutelktas mažiausiai, todėl išryškės vartojamos neformalios kalbos formos. Daroma prielaida, kad jei informantas skaitys specialiai sukurtą tekstą, jis labiau sutelks dėmesį į kalbą, ją kontroliuos, todėl galbūt vartos formalesniam stiliui tinkamas kalbos formas. O jei informantas skaitys žodžių poras, jis dėmesį į kalbą sutelks labiausiai, taigi tyrėjui pavyks išgauti formaliausių kalbėjimo stilių ir jo aktualizuojamas formaliausias kalbos formas. Šis sutelkimo į kalbą modelis (angl. *attention-to-speech-model*) vertinamas nevienareikšmiškai (plačiau diskutuojamus dalykus žr. Bell 1984: 147–150; Thomas 2011: 292–294). Turima duomenų, kad kalbėjimo stilių, be kita ko, veikia ne tik kintantis formalumo laipsnis, bet ir „auditorijos dizainas“ (Bell 1984), t. y. kai siekdamas komunikacinių tikslų, kalbėtojas prisitaiko prie pašnekovui įprasto kalbėjimo būdo ir vartoja su juo asocijuojamas kalbos formas (ibid. 161–168). Kalbėjimo stilius gali būti keičiamas ir dėl „kalbėtojo dizaino“ (Wolfram, Schilling-Estes 2006), t. y. kalbėtojui pokalbyje kuriant kitokią tapatybę ir pasitelkiant tam tinkamas kalbos formas, pavyzdžiui, žinių vedėjui stengiantis vartoti daugiau standartinių variantų tam, kad sudarytų rimto, patikimo ir kompetentingo kalbėtojo išspūdį (Coupland 1985; Geere et al. 2015). Stiliui įtaką taip pat daro pokalbyje pasirenkamos konvergencinės (panašumą į pašnekovą demonstruojančios, taigi ir kalbos skirtumus mažinančios) ar divergencinės (distanciją nuo pašnekovo pabrėžiančios, taigi ir kalbos skirtumus didinančios) akomodacijos strategijos (Giles, Smith 1979). Žiniasklaidoje stipriai išryškėja ir „vertinančiojo dizaino“ (angl. *referee design*) poveikis kalbėjimo stiliui: TV ar radijo laidose kalbėjimo stilius pasirenkamas ne taikantis prie pokalbyje dalyvaujančio pašnekovo ar kuriant atstumą nuo jo, bet taikantis prie numanomos auditorijos ir vartojant su ja asocijuojamas, į ją nurodančias ar jos lūkesčius atitinkančias kalbos formas (Bell 1992: 328).

Sekant Labovo kalbos varijavimo ir kaitos teorija, skirtingo amžiaus informantų kalbos skirtumai atskleidžia stebimuoju laiku (angl. *apparent time*) vykstančius kalbos pokyčius: vyresnių informantų kalba žymi buvusį, jaunesnių – dabartinį kalbos kaitos etapą. Taigi būdami sinchroniniai, tokio pobūdžio tyrimai įgyja ir diachroninę perspektyvą.

Labovo teorija itin tinkama inventorizuojant tiriamosios kalbės atmainos formas ir aiškinantis, kiek jų dažnumas ir pasiskirstymas yra veikiami lingvistinių ir socialinių veiksnių, koks kalbos kitimas ir kaip kalbinėje bendruomenėje vyksta. Iš Labovo tyrimų perimti konceptai, procedūros ir sociolingvistinio interviu metodas tapo variantų sociolingvistikos pagrindu (Bayley 2013: 12–13).

Trečiajai sociolingvistikos bangai atstovaujantys tyrimai sudaro teorines prielaidas į kiekvieną tiriamą kalbos atmainą pažvelgti ne tik iš kalbos formų, bet ir iš socialinių reikšmių perspektyvos, be to, atskleisti, kiek nustatytas ryšys tarp kalbos formų ir jų socialinių koreliatų yra atsitiktinis, o kiek – kalbinei bendruomenei reikšmingas. Eckert laikosi nuostatos (Eckert 2008: 454, 466–467), kad makrosocialinės kategorijos pernelyg abstrakčios ir plačios, nes apima įvairių nuostatų ir įsitikinimų kalbėtojus. Ji kalbos variantiškumą aiškina atsirandantį kalbinei bendruomenei tapatinantis su skirtingomis ne tik makrosocialinėmis, bet ir smulkesnėmis kategorijomis, socialiniais kalbėtojų tipais, kalbos formas asocijuojant su įvairiomis socialinėmis reikšmėmis. Atsispirdama nuo Michaelio Silversteino indeksiško teorijos ir *indeksinės eilės* koncepto (Silverstein 2003), Eckert socialines reikšmes laiko takiomis ir teigia, kad su kalbos formomis asocijuojamos reikšmės sudaro ideologiškai susijusių potencialių indeksinių reikšmių lauką (Eckert 2008: 454). Gyvoje kalbinėje interakcijoje kiekviena iš reikšmių gali būti aktyvuojama, interpretuojama ir perkuriama. Jei kalbinėje bendruomenėje kuri nors kalbos forma įgyja atpažįstamą reikšmę, ji tampa ištekliumi, pasitelkiamu socialinei kalbėtojo tapatybei kurti (ibid. 457), o aktyvuojamos skirtingos socialinės reikšmės rodo kalbėtojus kuriant skirtingas socialines tapatybes (ibid. 456) ir gali tapti motyvais, dėl kurių kalba kinta (Eckert, Labov 2017: 468).

Neišleidžiant iš akių Eckert indeksinio lauko teorijos ir pasitelkiant danų mokslininko Tore Kristianseno sukurtą (be kitų, 2009) ir Kopenhagos mokyklos plėtojamą sąmoningųjų ir sąšmoninių kalbėtojų nuostatų tyrimo metodologiją, šioje disertacijoje tiriama, su kokiomis socialinėmis reikšmėmis vilniečių kalbinėje bendruomenėje siejamos vilniečiams būdingos kalbos formos. Operuojant šia metodologija galima išgauti su skirtingais kalbėtojų sąmonės lygmenimis – sąmoninguoju ir sąšmoniniu – susijusias vertybines sistemas: viena iš jų tyrėjams prieinama tiesiogiai klausiant, kaip kalbos vartotojai vertina įvairius kalbos faktus, kita išgaunama taikant netiesioginius tyrimo metodus ir kalbos vartotojams nežinant, kad jie apskritai dalyvauja tyrime apie kalbą. Pirmoji atskleidžia sąmoningąsias (atvirąsias), antroji – sąšmonines (paslėptąsias) kalbos vartotojų nuostatas (Kristiansen 2004, 2009; Garrett 2010).

Socialinėje psichologijoje nuostatų raiška yra kognityvinis procesas. Jonas A. Krosnickas, Charlesas M. Juddas ir Berndtas Wittenbrinkas (2005: 24) išskyrė tris šio

proceso fazes: aktyvavimo, apgalvojimo ir atsako (angl. *activation, deliberation, response*). Pirmoji fazė esą trunka kelias šimtąsias milisekundės dalis. Joje aktyvuojami riboti kognityviniai vertintojų ištekliai, todėl operatyviai išgaunami automatiški, spontaniški ir stereotipiniai atsakymai apie vertinamą objektą (ibid. 25). Manoma, kad automatiniai atsakymai išprovokuojami tuomet, kai vertintojai dažnai susiduria su vertinamuoju objektu, todėl sužadindamos stiprios asociacijos. Apgalvojimo fazėje vyksta vertintojo kontroliuojama mentalinė informacijos apie vertinamą objektą paieška, apgalvojama, kokių socialinių pasekmių galėtų turėti reiškiamos nuostatos (ibid. 26). Atsako fazėje reiškiamos nuostatos gali būti eksplicitinės ir implicitinės. Jei šioje fazėje apibendrinami ankstesnių dviejų fazių rezultatai, išgaunamos nuostatos kvalifikuotinos kaip eksplicitinės. Jei vertinimo procese itin kontroliuojant nuostatoms išreikšti skirtą laiką eliminuojama apgalvojimo fazė, laikoma, kad išgaunamos nuostatos yra implicitinės. Kopenhagos mokyklos terminais, pirmuoju atveju šios nuostatos būtų įvardijamos kaip sąmoningosios, antruoju – pasąmoninės.

Kopenhagos mokyklos plėtojama nuostatų tyrimo metodika radosi konceptualiai įtvirtinus Labovo teoriją (1972) apie dviem įsisąmoninimo lygmenimis vykstančius kalbos pokyčius – kalbėtojų įsisąmonintą ir pastebimą pokytį „iš viršaus“ ir kalbėtojų sąmonės nefiksuojamą, nepastebimą pokytį „iš apačios“. Kalbėtojo vertinimo eksperimentai atskleidžia, kad skirtingi sąmonės lygmenys susiję su skirtingomis geriausios kalbos idėjomis (Vaičekauskienė 2017b: 54–59): sąmoningosios nuostatos atskleidžia socialiai priimtinius teiginius apie tiriamą kalbą, pasąmoninės – rodo, kuri iš funkcionuojančių kalbos atmainų išsiskiria atvirai nereiškiamu, arba paslėptu, prestižu (plg. Kristiansen 2003: 64; Bugge 2018: 326). Norint nustatyti, kokias socialines asociacijas kelia ir į kokius kalbėtojų socialinius tipus nurodo tiriamos kalbos, jų atmainos ar kalbiniai variantai, itin pravartūs kalbos vartotojų pasąmoninių nuostatų tyrimai. Tikimasi, kad Vilniaus kalbos tyrimuose taikomi kalbėtojo vertinimo eksperimentai padės nustatyti, kokioms kalbės formos vilniečių kalbinėje bendruomenėje pasitelkiamos kurti geriausios Vilniaus kalbos vaizdiniui ir kokios reikšmės sudaro jų indeksines sistemas, taip pat interpretuoti, kodėl ne vieną dešimtmetį viešojoje erdvėje stipriai stereotipizuojamas ir stigmatizuojamas balsių ilginimas nenyksta.

Geriausios kalbos idėjos, arba vaizdinio, klausimas šioje disertacijoje keliamas į kalbinėje bendruomenėje vartojamas kalbos atmainas žvelgiant iš standarto reliatyvizmo perspektyvos. Tokia perspektyva laikoma teoriškai pagrįsta, nes yra pastebėta, kad pastaruosius dešimtmečius vyksta akivaizdūs kalbos vartotojų nuostatų pokyčiai: standartizavimo ideologijos kuriama tariama kalbinė tikrovė praranda dominuojančias pozicijas, keičiasi standartinės kalbos koncepto turinys (Kristiansen 2001; Kristiansen

et al. 2005; Busch 2009: 43–58; Coupland, Kristiansen 2011). Praėjusio amžiaus septintą dešimtmetį Einaro Haugeno pasiūlyti kalbos standartizavimo etapai (Haugen 1966 [1997]) pastaruosius dešimtmečius Europoje vykstančių standartinės kalbos koncepto ir jos statuso kaitos procesų nebeapima (Coupland, Kristiansen 2011: 20–23), todėl šiems pokyčiams apibūdinti pasitelkiamos naujos *destandardizacijos* ir *demotizacijos* sąvokos. Kalbos kaitos teorijoje *destandardizacijos* sąvoka vartojama, kai, susilpnėjus standartizavimo ideologijai ar jos visai atsisakius, standartinė kalba praranda vienintelės geriausios kalbos statusą, viešoji erdvė tampa polifoniška, t. y. atveriamas kelias joje egzistuoti ir dėl geriausios kalbos idėjos konkuruoti įvairioms kalbos atmainoms. Vykstant demotizacijos procesui standartizavimo ideologija nesikeičia, tačiau kinta geros kalbos samprata: žemą statusą turėjusi kalbos atmaina imama vertinti kaip geriausia (Coupland, Kristiansen 2011: 28). Taigi esmingai keičiasi iki tol buvusi kalbos atmainų hierarchija. Europos standartinių kalbų tyrėjai mano, kad žiniasklaida yra tapusi standartinės kalbos destandardizacijos ir demotizacijos procesų raiškos lauku (Auer, Spiekermann 2011; Bell 2011; Coupland, Kristiansen 2011), dalyvauja „kalbos vertybių ir nuostatų kaitos procesuose, juos ir atspindėdama, ir sustiprindama“ (Nevinskaitė 2017a: 48), o preskriptyviosios normos neveikia standartinės kalbos pokyčių (Ó hlfearnáin, Ó Murchadha 2011).

Jau keletą dešimtmečių Europoje fiksuojami viešosios erdvės privatėjimo ir jo skatinamo kalbos neformalėjimo procesai, kinta privatumo ir viešumo samprata bei ribos (Androutsopoulos 2014: 26). Viešojoje erdvėje randasi neformališkos, iki šiol privačiuose domenuose buvusios įprastės kalbos raiškės (Androutsopoulos 2010: 742), standartinės kalbos atžvilgiu nenorminių šnekamosios kalbos ypatybių ir kalbėjimo stilių (Coupland 2014a). Teigiama (Grondelaers, Kristiansen 2013: 9), kad regioninio ar socialinio dialekto formų randasi net formaliuose „geriausių kalbėtojų“ kontekstuose (pvz., žinių diktorių), tradiciškai siejamuose vien su konservatyviosios standartinės kalbos vartosenos erdve. Taigi pastaraisiais metais daugelio Europos šalių tyrėjai ieško sąsajų tarp visuomenėje vykstančių standartinės kalbos destandardizavimo ar naujų normos centrų formavimosi procesų ir žiniasklaidos vaidmens (Coupland, Kristiansen 2011). Iki tol viešojoje erdvėje vienintele legitimizuota kalbos atmaina laikytas konservatyvusis (vadovėliuose ir gramatikose įtvirtintas) standartas neformalėjant žiniasklaidai keičiamas su didžiais miestais (taigi ir sostine) siejamu (moderniuoju) standartu, kuris ir tampa žiniasklaidos kalba (Thøgersen et al. 2012; dar plg. Coupland 2014b). Vartojamas žiniasklaidoje, modernusis standartas keičia kalbos vartotojų nuostatas, kokia kalba suprantama kaip geriausia.

Pastebima, kad viešojo diskurso poslinkio neformalaus kalbėjimo stiliaus (taigi ir kalbos spontaniškėjimo, paprastėjimo) link esama ir Lietuvos žiniasklaidoje (Marcinkevičienė 2009; Tamaševičius 2012; Tamaševičius 2017; Girčienė 2017). Mūsų žiniasklaidos neformalėjimą paskatino ne tik universalūs žiniasklaidos raidos procesai, bet ir ryškūs Lietuvos viešosios erdvės pokyčiai, kai sovietmečiu „valdžios interesams pajungtą ideologizuotą viešąją erdvę pakeitė žodžio laisvė ir dialogu paremta viešuma“ (Nevinskaitė 2017c: 258) prieš pat atgaunant nepriklausomybę ir ją jau atgavus. Teigiama, kad ir mūsų viešojoje erdvėje randasi su neformaliu kalbėjimo stiliumi asocijuojamų kalbos formų (Tamaševičius 2012, 2017; Girčienė 2017; Nevinskaitė 2017c): fiksuojama konversionalizacija (daugėja dialogiškumo) ir kolokvializacija (įsitvirtina ir plinta šnekamasis stilius).

Naudojant minėtas teorines įžvalgas šioje disertacijoje Vilniaus kalbos variavimas bus suvokiamas ne tik kaip su makrosocialinėmis kategorijomis koreliuojanti vilniečių tarties ypatybė, bet ir kaip socialinių reikšmių kūrimo išteklius (plg. Eckert 2008: 454), pasitelkiamas kalbėtojo socialinei tapatybei kurti. Sociolingvistikos teorijoje esama empiriniais tyrimais patvirtintos prielaidos, kad socialinė reikšmė randasi kalbėtojo ir klausytojo interakcijoje (Eckert, Labov 2017: 471), todėl šioje disertacijoje Vilniaus kalbos fonetinių ypatybių socialinės reikšmės tiriamos dviem aspektais – iš kalbos vartosenos (produkcijos) ir kalbos vertinimo (kalbėtojų nuostatų, percepcijos) perspektyvos. Žvelgiant iš kalbos vartosenos perspektyvos, vilniečių kalbiniai variantai traktuojami kaip (socialines kategorines reikšmes turinčios) formos, kurios gali funkcionuoti kaip išteklius formalaus / neformalaus stiliaus raiškai ir socialinei kalbėtojo tapatybei konstruoti. Jei su skirtingomis socialinėmis kategorijomis siejamos kalbos formos vertintojų atpažįstamos kaip socialiai reikšmingos, kelia socialines asociacijas su tam tikromis asmens savybėmis ar kalbėjimo stiliais, jos kvalifikuotinos kaip indeksai, kurie nurodo į socialinius kalbėtojų tipus. Šios dvi Vilniaus kalbos tyrimo perspektyvos disertacijoje skleidžiasi laipsniškai. Pirmiausia į Vilniaus kalbą žvelgiama iš kalbos vartosenos perspektyvos ir sekant Labovu inventorizuojama, kokias formas (arba fonetinius variantus) vilniečiai taria, nustatoma, kiek ir kaip šios formos socialiai stratifikuoja vilniečių kalbinę bendruomenę, taigi ir kokias socialines kategorines reikšmes jos turi. Vėliau Vilniaus kalbos variavimas analizuojamas iš kalbos vertinimo perspektyvos ir eksperimentais tikrinama, kokias indeksines socialinių reikšmių sistemas jis sudaro, kiek vilniečių kalbinėje bendruomenėje šios formos atpažįstamos ir funkcionuoja kaip socialiai reikšmingi kalbiniai ištekliai, asocijuojami su aukščiausiomis socialinėmis vertėmis. Galiausiai tikrinama, kurioms kalboms atmainos (Vilniaus ar

vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba.

Kalbos varijavimo ir kaitos teorijos bei jų konceptai, pasirinkta tyrimo metodologija sudaro prielaidas kritiškai kvestionuoti su Vilniaus lietuvių kalba ir vilnietiškos tarties variantais susijusius stereotipinius įsitikinimus, kad:

- (1) Vilniaus kalbai būdingas balsių ilgimas yra nesisteminis, atsitiktinis reiškinys,
- (2) kalbų kontaktai veikia lietuvių vilniečių balsių ilgumą, todėl rusų ir lenkų kalbos yra Vilniaus lietuvių kalbos fonetinių variantų formuotojos,
- (3) vilnietiškas kalbėjimas – žemo socialinio statuso, neišsilavinusių kalbėtojų požymis.

Vertinamoji perspektyva Vilniaus kalbos, jos formų ir kalbėtojų atžvilgiu glaudžiai susijusi su standartizavimo ideologija, kurioje kalbinės bendruomenės vartojamos atmainos nelaikomos lygiavertėmis ir hierarchizuojamos gramatikose ir vadovėliuose įtvirtintos bk atžvilgiu: kalbos normintojų parinkta ir jų pastangomis palaikoma bk klasifikuojama kaip norminė, viešajai erdvei geriausia ir socialiai prestižiškiausia kalbos atmaina (Pupkis 2005: 20; LTŽ 2012: 34), visos kitos – kaip nuo jos nutolusios, mažiau funkcijų atlikti galinčios, taigi prasčiau kalbinės bendruomenės komunikacinėms reikmėms tinkamos (Pupkis 2005: 21–29). Ši perspektyva išlaikoma ir pačios Vilniaus kalbos, ir pavienių jos fonetinių ypatybių (dažniau – kirčiuotų trumpųjų balsių ilgimo, rečiau – nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo) atžvilgiu (plačiau apie tai žr. skyrius 2.6. **Apibendrinimas, 6. Kiek kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių trukmę?**). Vis dėlto, kaip rodo konceptualūs XX a. Europos standartinių kalbų tyrimai, kalbinėje bendruomenėje geriausios kalbos idėja nebūtinai tapatinama su standartinė kalba, o konkrečios kalbos formos apskritai neturi socialinės vertės ir gauna jas per savo kalbėtojų socialines tapatybes (Eckert 2008; Vaicekauskienė 2014b; Vaicekauskienė 2017c).

1.3. TYRIMO DIZAINAS

Medžiaga Vilniaus kalbos fonetinių ypatybių socialinių reikšmių ir santykio su žiniasklaidos kalba tyrimams rinkta ir analizuota pluoštu tyrimų **instrumentų**: pasitelkiant sociolingvistinio interviu, audicinį ir kompiuterinę garsų analizės programą PRAAT atliekamą instrumentinį, duomenų normalizacijos ir kalbėtojų vertinimo eksperimentų metodus. Iš viso į tyrimą įtraukta daugiau kaip 500 informantų (vilniečių, taip pat TV ir radijo laidų vedėjų), tiriamosios imtys formuotos iš daugiau kaip 23 tūkst. fonetinių variantų.

Vilniaus kalbos duomenys kaupti 2010–2018 m. įrašant *sociolingvistinius interviu* su įvairaus amžiaus, lyties, išsilavinimo, profesinės veiklos, statuso ir gimtosios kalbos vilniečiais (žr. skyrių **3.1.1. Vilniaus kalbos duomenys**). O štai geriausią viešojoje erdvėje vartojamą kalbą reprezentuojantys sovietinės ir dabartinės sakytinės žiniasklaidos duomenys (žr. skyrių **3.1.2. Žiniasklaidos duomenys**) atrinkti iš 1960–2011 m. apimančio Sakytinės žiniasklaidos tekstyno, kurį sudaro 63 val. TV ir radijo vaizdo ir garso įrašų (apie tekstyną ir jo sudarymo principus daugiau žr. Nevinskaitė 2013, 2017b).

Kokie fonetiniai variantai būdingi dabartinei lietuvių vilniečių kalbai, kokie veiksniai lemia jų dažnį ir pasiskirstymą, buvo tiriama *audiciniu metodu*⁴ (žr. skyrių **3.3. Audicinis metodas**), kitaip tariant – iš klausos. Šis metodas greitas (Thomas 2011: 291), todėl itin tinkamas pirminei analizei, kai norima įvardyti, kokius variantus apima Vilniaus kalbos variavimas, patikrinti, kiek šių variantų dažnumas ir pasiskirstymas yra sistemingi, t. y. lingvistinių ir socialinių veiksnių lemiami. Pasitelkus audicinį metodą sociolingvistiniai vilniečių tarties variantai išskirti taikant trinarį variacijos modelį, t. y. pagal trukmę rašto kalboje trumpaisiais užrašomi balsiai kategorizuoti kaip priklausantys vienai iš trijų grupių – trumpųjų, pusilgių ir ilgųjų sociolingvistinių variantų.

Instrumentinis garsų analizės metodas⁵ (žr. skyrių **3.4. Instrumentinis metodas**) pasitelktas analizuojant, kaip vilniečių balsių trukmė koreliuoja su makrosocialinėmis kategorijomis, kaip skiriasi lietuvių ir nelietuvių kalbėtojų balsių trukmė, kaip kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių ilgumą, kiek vilniečiai realizuoja trumpųjų ir ilgųjų balsių opoziciją ir kuriōs kalbōs atmainōs (Vilniaus ar vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba. Instrumentinė garsų analizė atlikta naudojant kompiuterinę programą PRAAT.

Siekiant atsakyti į disertacijoje keliamus tiriamuosius klausimus matuota milisekundėmis išreikšta absoliučioji vilniečių ir žurnalistų fonetinių variantų trukmė. Instrumentiniu metodu taip pat išgautos balsių kokybinius požymius žyminčios formančių reikšmės, kurių prireikia norint nustatyti, kokio ryšio esama tarp vilniečių balsių

⁴ Audicinį metodą įprasta vadinti subjektyviu (žr., pvz., Norkevičius 2010: 4), nes tyrimui aktualūs garsų požymiai išskiriami, pavadinami ir klasifikuojami kiekvieną iš tiriama garsų lyginant su įsivaizduojamu kiekvieno garso prototipu (Aliūkaitė 2014), o jis gali būti suvokiamas skirtingai. Be to, iš klausos nėra įmanoma tiksliai nustatyti subtilių balsių kokybinių požymių skirtumų (pvz., balsių įtempimo laipsnio), kurie gali sudaryti ilgesnio balsio įspūdį, bet nebūtinai žymėti objektyviai didesnę balsio trukmę.

⁵ Instrumentinis metodas imlesnis laikui nei audicinis, tačiau jis ypač pravartus tais atvejais, kai nebepakanka apibendrintos garsų klasifikacijos į grupes pagal pasirinktą reikšminį iš klausos galimą nustatyti požymį (pvz., trukmę), o reikia žinoti tikslius kiekybinius ir kokybinius jų rodiklius.

trukmės ir jų įtempimo, taip pat apskaičiuoti Vilniaus kalboje ir žiniasklaidoje tariamų variantų įtempimo indeksams, nustatyti ir atvaizduoti jų padėčiai spektrogramoje. Dalis instrumentiškai išgautų formančių reikšmių normalizuotos *Lobanovo metodu*, neutralizuojančiu kalbėtojų anatominių savybių veikiamus, bet išlaikančiu kalbos atmainos tipo lemiamus formančių reikšmių skirtumus.

Dar vienas Vilniaus kalbos tyrimuose taikytas metodas – *kalbėtojo vertinimo eksperimentas* (žr. skyrių **3.5. Kalbėtojo vertinimo eksperimentai**). Jis atskleidžia pašąmonines kalbėtojų nuotatas ir nurodo, kokias socialines asociacijas kelia ir į kokius kalbėtojų socialinius tipus nurodo vilnietiškos tarties variantai. Laikomasi nuostatos, kad eksperimentuojant su pašąmoninėmis nuostatomis galima išgauti dėl politinio korektiškumo paprastai nereiškiama ar tiesiog neįsisąmonintą kalbos, jos atmainų ar pavienių kalbos formų vertinimą, kuris, kaip manoma, lemia kalbos vartotojų kalbinę elgseną, paaiškina, kodėl net atvirai stigmatizuojami kalbos faktai kartais išlieka ar net plinta (Kristiansen 1998; Kristiansen 2009).

Kurie iš aprašomų tyrimų rezultatų atsitiktiniai, o kurie – statistiškai reikšmingi, tikrinta *statistiniais metodais* naudojant IBM SPSS 23.0 programą. Jie pateikiami 5–8 skyriuose prie lentelių.

1.4. TYRIMO NAUJUMAS IR TAIKOMOJI VERTĖ

Pagrindinis disertacijoje aprašomų tyrimų naujumas empirinis.

Lietuvių kalbotyroje nesama kitose kalbinėse bendruomenėse įprastų sociolingvistinių lyginamųjų tyrimų, kuriuose taikant tą patį metodą po keliasdešimties metų būtų tiriama tų pačių informantų kalba. Neturint ankstesniuose Vilniaus kalbos tyrimuose dalyvavusių informantų kontaktų, neturima galimybės palyginti, kaip pakito tų pačių vilniečių kalba. Vis dėlto disertacija gali būti laikoma aktuali ankstesnių tyrimų tęsinium: joje taikant tą patį sociolingvistinio interviu metodą ir drauge žvelgiant iš platesnės teorinės ir metodologinės perspektyvos, pasitelkiant lietuvių kalbotyroje vis dar naujus ir jautrius kalbėtojo vertinimo eksperimentus, tikrinama, kiek dabartinėje vilniečių kalboje išliko prieš kelis dešimtmečius nustatytos struktūrinės Vilniaus kalbos ypatybės, kokias makro- ir mikrosocialines reikšmes turi Vilniaus kalbos formos, kiek jos gali funkcionuoti kaip reikšmingi ištekliai socialinei kalbėtojų tapatybei kurti.

Iki šiol nebuvo žinoma, su kokiomis mikrosocialinėmis reikšmėmis asocijuojamos būdingos Vilniaus kalbos formos, nematuota, kokiomis konkrečiomis tarties formomis užpildoma geriausios kalbos idėja sakytinėje žiniasklaidoje, netirta, kaip kalbų kon-

taktai veikia lietuvių vilniečių balsių ilgumą. Visi šie klausimai lietuvių kalbotyroje keliama pirmąkart. Galima kalbų kontaktų įtaka vilniečių balsių trukmei tirta sukurtu originaliu metodu, t. y. lyginant trijų vilniečių grupių – lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų – tarties duomenis ir kalbų kontaktus operacionalizuojant kaip mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsių trukmę.

Tyrimas išsiskiria ir savo apimtimi – prie jo išvadų prieinama skirtingais metodais išanalizavus daugiau kaip 23 tūkst. fonetinių variantų, tyrime dalyvavo daugiau kaip 500 informantų.

Išskirtinas ir disertacijoje aprašomo tyrimo kompleksiskumas ir sinchroninis bei diachroninis jo pobūdis. Kompleksiskumas išryškėja visuose tyrimo etapuose: formuluojant tiriamuosius klausimus, renkantis tyrimo metodologiją, operuojant didelės apimties Vilniaus kalbos ir žiniasklaidos duomenų masyvais ir atliekant Vilniaus kalbos formų ir jų socialinių reikšmių analizę. Sinchroninis tyrimo pobūdis regimas tiriant šiandieninių vilniečių kalbos formas ir jų reikšmes, diachroniškumas – lyginant, kaip dabartiniu laikotarpiu, palyginti su sovietmečiu, pakito geriausios kalbos vaizdinio realizacija žiniasklaidoje.

Sostinės kalbos, jos prestižo kalbinėje bendruomenėje ir vaidmens žiniasklaidoje tyrimai Europos didmiesčiuose atliekami jau ne vieną dešimtmetį. Juose išryškėja ideologijų kitimo, sostinės kalbos vaidmens augimo procesai, jos konkurencija su bk dėl geriausios kalbos statuso kalbinėje bendruomenėje ir žiniasklaidoje. Taigi disertacijoje aprašomi Vilniaus kalbos, jos sąsajų su normine kalba ir vaidmens žiniasklaidoje tyrimai atitinka tarptautines tokių sociolingvistinių tyrimų tendencijas ir atveria tarptautinę perspektyvą. Taikant tas pačias sociolingvistikos teorijas, pasitelkiant naujausius kompleksinius instrumentus, operuojant tomis pačiomis sąvokomis, šioje disertacijoje analizuojama lietuvių kalbos medžiaga ir tikrinama, kiek Lietuvoje susiklosčiusi kalbinė situacija patvirtina universalias Europoje regimas tendencijas.

Galčiausiai Vilniaus kalbos ypatybių, jos santykio su geriausios kalbos idėja žiniasklaidoje tyrimai, be kita ko, galėtų padėti užpildyti lietuviškų mikrosociolingvistinių tyrimų spragą: būtų pagrindas atlikti lyginamuosius kitų didžiųjų miestų kalbos tyrimus ir atskaitos taškas tolesnei viešojoje erdvėje vartojamo tarties standarto raidai tirti ir prognozuoti bei Lietuvos kalbinę situaciją palyginti su kitų šalių viešosios kalbos raidos polinkiais.

1.5. DISERTACIJOJE VARTOJAMOS SĄVOKOS

Lingvistinis (sociolingvistinis) kintamasis. Variantų sociolingvistikoje *lingvistinio kintamojo* (angl. *linguistic variable*) sąvoka vartojama nuo XX a. septinto dešimtmečio. Kalbos varijavimui tirti ją pritaikė Labovas. Jis manė, kad vieni iš tinkamiausių (bent jau anglų kalboje) jo sukurtu sociolingvistinių kintamųjų metodu tirti kalbos elementų – fonologiniai vienetai (cit. iš Waltersas 1994: 66), tačiau iš esmės taip gali būti tiriami įvairių kalbos lygmenų vienetai. Kaip jau minėta, lingvistinį kintamąjį Labovas apibrėžė kaip alternatyvius būdus pasakyti tą patį. *Sociolingvistinis kintamasis* (angl. *sociolinguistic variable*) laikytinas socialinę reikšmę turinčiu arba su socialinėmis kategorijomis (socialiniu statusu, amžiumi, lytimi ir kt.) kovarijuojančiu lingvistiniu kintamuoju.

Rasti tikslesnį (*socio*)*lingvistinio kintamojo* apibrėžimą gana sudėtinga, ir tai pripažįsta patys sociolingvistai (pvz., Wolfram 1991). Disertacijoje pateikiamų apibrėžimų turinys susiaurinamas ir *sociolingvistinis kintamasis* apibrėžiamas konkrečiau – kaip abstrahuotas fonetinio lygmens vienetas, turintis du ar daugiau tą pačią referencinę, bet skirtingą socialinę reikšmę turinčių variantų (plg. Androutsopoulos 2000; Coupland 2007: 8). Kaip bus matyti vėliau, Vilniaus kalboje kirčiuoti trumpieji balsiai tariami trumpi ir ilginami, t. y. ištariami pusilgiai ar ilgieji, o nekirčiuoti ilgieji balsiai tariami ilgi arba trumpinami, t. y. ištariami pusilgiai ar trumpieji. Vadinasi, vienu abstrakčiu lingvistiniu kintamuoju laikoma rašto kalbos trumpoji balsė, turinti tris variantus – trumpąjį, pusilgį ir ilgąjį, kitu kintamuoju – ilgoji balsė, taip pat turinti tris variantus – ilgąjį, pusilgį ir trumpąjį. Kintamąjį sudarančių variantų dažnumas priklauso nuo vilniečių socialinių kategorijų, o patys variantai asocijuojami su skirtingomis socialinėmis vertėmis ir turi socialines reikšmes, todėl jam apibūdinti ir aprašyti vartojamas *sociolingvistinio kintamojo* terminas.

Balsių ilginimas, balsių trumpinimas. Lietuvių kalbotyroje *balsių ilginimas* apibrėžiamas kaip „prigimtinės balsio trukmės padidinimas“ (Bacevičiūtė 2008: 38). Teigiama, kad daugelyje rytų aukštaičių šnektų kirčiuoti trumpieji balsiai yra ilginami (ibid.). *Balsių trumpinimu* vadinamas „prigimtinės balsio trukmės sumažinimas“ (ibid. 40). Be to, glaustai nurodoma, kad nekirčiuotuose skiemenyse ilgieji balsiai iki pusilgių ar trumpųjų atitikmenų trumpinami daugelyje lietuvių tarmių (ibid.). Šios *balsių ilginimo* ir *balsių trumpinimo* terminų reikšmės tiesiogiai susijusios su bendrinės kalbos idėja ir ideologiniais naratyvais, pagal kuriuos geografinių ar socialinių kalbėtojų grupių kalbos vertinamos kaip nukrypstančios nuo gramatikose ir vadovėliuose įtvirtintos norminės tarties. Kalbos vartotojų metakalbiniame diskurse *balsių ilginimas*

ir *trumpinimas* suprantami kaip rašto ir tarties neatitikimas (ortoepinio standarto nesilaikymas): *balsių ilginimu* vadinamas trumposiomis raidėmis užrašomų kirčiuotų balsių tarimas ilgų (plg. *kitas* : *kytas*, *kartu* : *kartū*), *balsių trumpinimu* – ilgosiomis raidėmis užrašomų nekirčiuotų balsių tarimas trumpų (plg. *posūkis* : *posukis*, *vilnietį* : *vilnieti*). Abiem atvejais ilginimas stigmatizuojamas kaip būdingas neišsilavinusiems, žemo socialinio statuso, taip pat nelietuviams kalbėtojams, o štai trumpinimas vertinamas neutraliau.

Šioje disertacijoje *balsių ilginimo* ir *trumpinimo* terminai bus vartojami kaip nusi-stovėję ir patogesni (trumpesni) įvardijimo variantai balsių trukmės variantiškumui apibūdinti. Vis dėlto bus laikomasi nuostatos, kad vilniečiai kaip makrogrupė neilgina ir netrumpina balsių, o taria juos įvairiai – trumpus, pusilgius ir ilgus, tačiau balsių ilginimas ar trumpinimas gali būti būdingas paskiriems individams, jei jų tariamų balsių trukmė esmingai viršija grupei tipiską balsių trukmę ar jos nesiekia.

Kalbinė bendruomenė (angl. *speech community*). *Kalbinės bendruomenės* savoka vartojama ne tik sociolingvistikoje – tradiciškai ji siejama su dviem skirtingomis kalbos tyrimų paradigmomis – struktūrine kalbotyra ir komunikacijos etnografija (Scherre 2006: 716). Kiekviena iš jų turi savitą požiūrį, kokia yra kalbos prigimtis, kokio ryšio esama tarp kalbos ir visuomenės, todėl pateikia ir savitą kalbinės bendruomenės sampratą.

Nuo XX a. septinto dešimtmečio *kalbinė bendruomenė* tampa sociolingvistikos terminu, pirmiausia apibrėžiamu ir vartojamu paties variantų sociolingvistikos pradininko Labovo. Pagal Labovą (1972: 120–121), kalbėtojai kalbinės bendruomenės nariais laikomi tuomet, kai tuos pačius kintamųjų variantus suvokia kaip prestižinius ar neprestižinius ir tai atskleidžia vienoda šių variantų stilistinė variacija. Stilistinė variacija čia suprantama kaip kintamąjį sudarančių variantų pasiskirstymo ir santykinio dažnumo kitimas keičiantis kalbėjimo stiliui, pavyzdžiui, formaliam stiliuje linkstama daugiau vartoti prestižinių, neformaliame – neprestižinių variantų. Pagal Labovą, vieną kalbinę bendruomenę nuo kitų skiria bendrų normų laikymasis (angl. *participation in a set of shared norms*), todėl toje pačioje kalbinėje bendruomenėje regimas toks pat variantų pasiskirstymas ir santykinis dažnumas.

Suzanne Romaine kritikuoja (1982; cit. iš Thomas 2011: 295) Labovo pateikiamą sampratą kaip tinkamą tik idealizuotai homogeniškai bendruomenei charakterizuoti. Ji laikosi nuostatos, kad individai bendrų normų laikosi, net jei jų kalboje lingvistinius kintamuosius sudarančių variantų pasiskirstymas ir santykinis dažnumas skiriasi. Variacija tarp kalbėtojų (angl. *inter-speaker variation*) rodo, kad kalbinę bendruomenę sudaro įvairios kalbėtojų grupės, kurios skirtinguose stiliuose gali vartoti įvairius kinta-

mojo variantus, taigi jų pasiskirstymas ir santykinis dažnumas gali skirtis. Balsių varijavimą sociofonetinės instrumentinės analizės metodais tiriantis Erikas R. Thomas teigia (ibid.), kad tai, kas laikytina kalbine bendruomene, priklauso nuo tiriamojo objekto, taigi kalbinės bendruomenės nariais gali būti laikomi ir tą pačią kalbą ar jos atmainą vartojantys kalbėtojai, ir draugų ar giminaičių grupę sudarantys individai, jei tik juos jungia tie patys kalbiniai variantai ir nuostatos šių variantų atžvilgiu. Tokios kalbinės bendruomenės sampratos laikomasi ir šioje disertacijoje. Juolab kad joje balsių ilginimui ir trumpinimui Vilniaus kalboje analizuoti, be kita ko, taip pat pasitelkiami instrumentinės analizės metodai.

1.6. GINAMIEJI TEIGINIAI

1. Prieš keletą dešimtmečių nustatytas vilniečių kalbos požymis nekirčiuotus rašto kalbos ilguosius balsius tarti trumpai (vadinamasis trumpinimas) yra išlikęs ir dabartinėje Vilniaus kalboje kaip būdingoji jos ypatybė.

2. Kirčiuotų rašto kalbos trumpųjų balsių trukmė Vilniaus kalboje varijuoja: vilniečiai šiuos balsius taria ne tik trumpus, bet ir pusilgius ar ilgus. Balsių trukmė taip pat priklauso nuo lingvistinės pozicijos: kamiene ilgesnių variantų pasitaiko keliskart dažniau nei žodžio gale. Ši ypatybė (vadinamasis ilginimas) taip pat fiksuota prieš keliasdešimt metų ir išlieka dabartinėje Vilniaus kalboje nepaisant ilgamečio jos (pirmiausia žodžio galo ilginimo) stigmatizavimo standartinės kalbos ideologijos diskurse.

3. Vilniaus kalbos varijavimas nėra atsitiktinis. Žodžio galo ilginimas varijuoja socialiai kaip kalbėtojo amžiaus, profesinės veiklos, išsilavinimo, iš dalies ir lyties žymklis.

4. Kalbų kontaktai nėra savaiminė priežastis, kodėl kirčiuotame žodžio gale vilniečiai taria ilgesnius variantus.

5. Vilniečių kalbinėje bendruomenėje kirčiuoto žodžio galo balsių ilginimas turi pluoštą teigiamų socialinių reikšmių. Ši ypatybė asocijuojama su aukšto socioekonominio statuso, didmiestyje (Vilniuje) gyvenančiais kalbėtojais su sąlyga, kad ji nėra vartojama nelietuviškame artikuliaciniame kontekste.

6. Kirčiuoto kamieno balsių ilginimas veikia kaip tarmiškumo indeksas ir turi provincialumo socialinę reikšmę.

7. Per keletą pastarųjų dešimtmečių Lietuvos sakytinė žiniasklaida tolo nuo ortopedinio nekirčiuotų balsių ilgumo standarto. Šiandieniam eteriui būdingas vadinamasis balsių trumpinimas pagal kiekybės požymius iš esmės sutampa su Vilniaus kalba.

1.7. DARBO STRUKTŪRA

Disertaciją sudaro įvadas ir septynios dalys.

Antrame skyriuje **Ankstesnių Vilniaus kalbos tyrimų apžvalga** aptariama, kaip normatyvinėje tradicijoje vertinama Vilniaus kalba ir pavienės jos kalbos formos, kurios Vilniaus kalbos formos ir jų reikšmės išryškėjo ankstesniuose tyrimuose. Trečiame skyriuje **Empirija ir tyrimo metodai** nurodoma, kas sudaro šio tyrimo empirinę mežiagą ir koku tyrimų kompleksu ji kaupta ir analizuota.

Ketvirtame ir penktame skyriuje mėginama atsakyti į pirmąjį disertacijoje keliamą tiriamąjį klausimą – kokie fonetiniai variantai būdingi dabartinei lietuvių vilniečių kalbai ir kaip jų vartojimas susijęs su socialinėmis amžiaus, lyties ir socialinio statuso kategorijomis. Ketvirtame skyriuje **Vilniaus kalbos balsių trukmės variantiškumas kaip sociolingvistinis požymis** aprašoma audicinė analizė ir įvardijama, kokios kalbos formos varijuoja lietuvių vilniečių kalboje ir kaip jų variantų dažnumą ir pasiskirstymą veikia lingvistiniai ir socialiniai veiksniai. Penktame skyriuje **Vilniaus kalbos balsių trukmė kaip kalbėtojo socialinės kategorijos žymiklis** objektyvesniu vadinamu instrumentiniu metodu tiriama, kokias makrosocialines vilniečių kategorijas žymi vilnietiškos kalbos formos, kiek jos gali būti pasitelkiamos vilniečių kalbinei bendruomenei socialiai stratifikuoti. Penktame skyriuje taip pat įvardijama, kokias kategorines socialines reikšmes turi stigmatizuojamas kirčiuotų trumpųjų žodžio galo balsių ilginimas.

Šešto skyriaus pavadinimas **Kiek kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių trukmę?** sutampa su disertacijoje keliamu tiriamuoju klausimu. Jame tikrinama, ar iš tiesų lietuvių vilniečių kalboje balsių ilginimas randasi dėl intensyvių kasdienių kontaktų su rusų ir lenkų kalbėtojais, kokia vilniečių balsių trukmė galėtų būti kvalifikuojama kaip ilginimas, kaip trukmė susijusi su įtempimu ir ar skirtingas gimtąsias kalbas ar jų derinį vartojantys vilniečiai apskritai realizuoja trumpųjų ir ilgųjų balsių kontrastą.

Septintame skyriuje **Vilnietiškų fonetinių variantų socialinės reikšmės** norima nustatyti, kokias socialines reikšmes vilniečių kalbinėje bendruomenėje turi vilnietiškos tarties variantai. Atlikus kalbėtojo vertinimo eksperimentus jame aprašoma, kokiomis formomis vilniečių kalbinėje bendruomenėje realizuojama geriausios Vilniaus kalbos idėja.

Pasitelkiant nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo požymį aštuntame skyriuje **Geriausios kalbos sąsajos su Vilniaus kalba** analizuojama, kaip normatyvinėje tradicijoje suprantamas tarties standartas, ir svarstoma, kaip geriausios kalbos idėja reali-

zuojama skirtingais žiniasklaidos etapais (sovietmečiu ir dabartiniu laikotarpiu) ir koks šios kalbos santykis su Vilniaus kalba. Šiame skyriuje pateikiamas atsakymas į paskutinį tiriamąjį klausimą – kuriōs kalbōs atmainōs (Vilniaus ar vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba.

Disertacija baigiama išvadomis, literatūros sąrašu ir priedais.

4–8 disertacijos skyriai didžiąja dalimi parengti pagal anksčiau publikuotus tekstus:

4 skyrius:

- Čičirkaitė, Ramunė ir Loreta Vaicekauskienė. 2012. Balsių ilginimas kaip sociolingvistinė vilniečių tarties ypatybė. *Taikomoji kalbotyra* 1, www.taikomojikalbotyra.lt.

5 skyrius:

- Čičirkaitė, Ramunė. 2018. *Visy, kity, abū*. Ar žodžio galo *ilginimas* būdingas visiems vilniečiams? *Taikomoji kalbotyra* 10, www.taikomojikalbotyra.lt.

6 skyrius:

- Čičirkaitė, Ramunė. 2019. Ar žodžio galo balsių ilgumą lemia kalbų kontaktai? Praeities mįslė iš kelių kartų įvairiakalbių vilniečių perspektyvos (trukmės aspektas). *Archivum Lithuanicum* [įteikta].

7 skyrius:

- Čičirkaitė, Ramunė. 2017. Vilnietiškų akcentų vertinimo eksperimentas. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 73–80;
- Čičirkaitė, Ramunė. 2017. Vilniaus kalbos variantų socialinės reikšmės. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 143–158;
- Čičirkaitė, Ramunė. 2016. Išsilavinęs, pasiturintis verslininkas ar su akcentu kalbantis turgaus prekeivis? Slavų kilmės moksleivių pašąmoningųjų nuostatų tyrimas. *Taikomoji kalbotyra* 9, www.taikomojikalbotyra.lt;
- Čičirkaitė, Ramunė. 2014. Vilnietiško balsių ilginimo socialinė reikšmė. Moksleivių pašąmoningųjų nuostatų tyrimas. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.

8 skyrius:

- Čičirkaitė, Ramunė. 2017. Tarties standartas eteryje: koks jis ir kaip pakito? *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 259–276;
- Čičirkaitė, Ramunė. 2016. „Radijuj ir televizijoj gal net vilnietišškai jie kalba“: Sakytinės žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos nekirčiuotų kintamųjų /i:/, /u:/,

/e:/, /o:/, /æ:/ ir /a:/ akustinė analizė. *Taikomoji kalbotyra* 8, www.taikomojikalbotyra.lt.

1.8. PUBLIKACIJOS DISERTACIJOS TEMA

- Čičirkaitė, Ramunė. 2019. Ar žodžio galo balsių ilgumą lemia kalbų kontaktai? Praeities mįslė iš kelių kartų įvairiakalbių vilniečių perspektyvos (trukmės aspektas). *Archivum Lithuanicum* [įteikta].
- Čičirkaitė, Ramunė. 2018. *Visy, kity, abū*. Ar žodžio galo *ilginimas* būdingas visiems vilniečiams? *Taikomoji kalbotyra* 10, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2017. Vilnietiškų akcentų vertinimo eksperimentas. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 73–80.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2017. Tarties standartas eteryje: koks jis ir kaip pakito? *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 259–276.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2017. Vilniaus kalbos variantų socialinės reikšmės. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 143–158.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2016. Išsilavinęs, pasiturintis verslininkas ar su akcentu kalbantis turgaus prekeivis? Slavų kilmės moksleivių pašąmoningųjų nuostatų tyrimas. *Taikomoji kalbotyra* 9, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2016. „Radijų ir televizijų gal net vilnietiška jie kalba“. Sakytinės žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos nekirčiuotų kintamųjų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a:/ akustinė analizė. *Taikomoji kalbotyra* 8, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2014. Vilnietiško balsių ilgimo socialinė reikšmė. Moksleivių pašąmoningųjų nuostatų tyrimas. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2012. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilgimo polinkiai 1960–2011 m. informacinėse laidose. *Kalbos kultūra* 85, 178–189.
- Čičirkaitė, Ramunė ir Loreta Vaicekauskienė. 2012. Balsių ilgimas kaip sociolingvistinė vilniečių tarties ypatybė. *Taikomoji kalbotyra* 1, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ramunė Čičirkaitė. 2011. „Vilniaus klausimas“ bendrinės lietuvių kalbos sampratose: metalingvistinių vilniečių komentarų tyrimas. *Darbai ir dienos* 56, 55–74.

1.9. KONFERENCIJŲ PRANEŠIMAI DISERTACIJOS TEMA

- Čičirkaitė, Ramunė. „From formal to informal: has the changing role of TV and radio changed the ‘best’ pronunciation in the Lithuanian broadcast media?“. 4 tarptautinė taikomosios kalbotyros konferencija „Kalbos ir žmonės: įvairovė ir darna“. Vilniaus universitetas. Vilnius. 2016 m. rugsėjo 28–30 d.
- Čičirkaitė, Ramunė. „Kokias vilniečių socialines kategorijas išryškina balsių ilginimo socialinės reikšmės tyrimai?“. Nacionalinė Lietuvos sociologų konferencija „Sociologinės erdvės ir laiko formos“. Vilniaus universitetas. Vilnius. 2014 m. lapkričio 14 d.
- Čičirkaitė, Ramunė. „Ar žmogų iš kalbos pažinsi? Kalbėtojo vertinimo eksperimentas Vilniaus mokyklose“. Tarptautinė konferencija „XXI amžiaus kalbos tyrimai: nuo garso iki teksto“. Lietuvos edukologijos universitetas. Vilnius. 2014 m. rugsėjo 24–26 d.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ramunė Čičirkaitė. “Ideal language in broadcast media: price to sell and willingness to buy”. Digital Archives, Audiovisual Media and Cultural Memory Conference. University of Copenhagen. Copenhagen, Denmark. 2013 m. lapkričio 14–15 d.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ramunė Čičirkaitė. “Language variation across time and style in Lithuanian broadcast media”. 7th International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE). Trondheim, Norway. 2013 m. birželio 26–28 d.
- Čičirkaitė, Ramunė. „Dėmesio! Žurnalistai kalba. Retrospektyvus informacinių laidų tarties tyrimas“. Tarptautinė konferencija „XXI amžiaus kalbos tyrimai: nuo garso iki teksto“. Lietuvos edukologijos universitetas. Vilnius. 2012 m. rugsėjo 27 d.
- Čičirkaitė, Ramunė. «Продление кратких ударных гласных в литовской речи коренных вильнюсцев». Sankt Peterburgo Europos universiteto tarptautinė konferencija „Antropologija. Folkloristika. Sociolingvistika“. Sankt Peterburgas, Rusija. 2012 m. kovo 22–24 d.

2. ANKSTESNIŲ VILNIAUS KALBOS TYRIMŲ APŽVALGA

Lietuvių kalbotyroje į Vilniaus kalbą paprastai linkstama žvelgti iš keleto perspektyvų – standarto centrizmo ir standarto reliatyvizmo.

Pirmuoju atveju Vilniaus kalba aprašoma preskriptyviai, t. y. atskaitos tašku laikant bk ir formuluojant teiginius apie Vilniaus kalbą, jos kalbos formas ir kalbėtojus į mokslinius tyrimus kartais net nenurodant. Ankstesnių Vilniaus kalbos tyrimų apžvalgos skyriuje ši perspektyva aptariama tik sąlygiškai – norint vienoje vietoje pateikti, kas apie Vilniaus kalbą buvo teigiama ar žinoma iki šiol (žr. skyrių **2.1. Normatyviniai vertinimai**).

Antruoju atveju deskriptyviai aprašoma, kokie Vilniaus kalbos variantai ir kaip pasiskirstę vilniečių kalbinėje bendruomenėje bei kokias socialines reikšmes jie turi. Antroji perspektyva apima sistemingus sociolingvistinius Vilniaus kalbos tyrimus, kuriuos, kaip jau minėta, prieš keletą dešimtmečių pradėjo Grumadienė. Jie apžvelgiami skyriuose **2.2. Vilniaus kalbos formų tyrimai**, **2.3. Vilniaus kalbos formų socialinių reikšmių tyrimai**, **2.4. Vilniaus kalbos socialinių reikšmių tyrimai** ir **2.5. Vilniaus kaip bendrinės kalbos idėja**.

2.1. NORMATYVINIAI VERTINIMAI

Lietuvių normatyvinėje tradicijoje miesto kalba apskritai, netaikant tiesiog į Vilnių, apibūdinama (Pupkis 2005: 25) kaip subendrinta struktūra, atsiradusi vienos ar kelių tarmių pagrindu ir užimanti tarpinę poziciją tarp bk ir tarmių. Ją aprašant dažniausiai akcentuojama (ibid. 16, 26) menka socialinė vertė:

- miesto kalbą esą sudaro stilistiniai ir socialiniai registrai (žargonas, slengas, profesinė kalba, „prasčiokiška kalba“) ir „sociolektų kalba“;
- jos vartotojais laikomi žemesnį (vidurinį ir specialųjį) išsilavinimą turintys lietuviai (padavėjai, kirpėjai, pramonės darbininkai ir pan.), su akcentu kalbantys slavų kilmės vilniečiai ir kiti kalbėtojai, kuriems lietuvių kalba nėra gimtoji.

Tokia miesto kalbos vertinimo perspektyva išplaukia iš bendrosios kalbos normintojų tradicijos bet kokį kalbos variantiškumą ar nestandartines kalbos atmainas vertinti normos atskaitos tašku laikant bk.

Ne vieną dešimtmetį ir normatyviniuose tekstuose, ir lietuvių kalbotyros darbuose vilniečiams būdingas balsių trukmės variavimas apibūdinamas pasitelkiant *kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo* ir *nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo* terminus.

Norminamuosiuose tekstuose ilginimo vertinimas priklauso nuo to, kurioje pozicijoje – kamiene ar žodžio gale – vietoj rašto kalbos trumpųjų balsių tariaimi ilgieji jų variantai. Ilginimas kamiene dažniausiai laikomas tarminiu (rytietišku) (Vaitkevičiūtė 1966a: 31; Vitkauskas 1972: 51; Pupkis 2005: 25; Pupkis 2006a: 5) ir teisinamas kaip tarmiškas (Slušinskaitė 1989: 13; taip pat žr. Vaitkevičiūtė 1965: 59; Vitkauskas 1972: 51; Pupkis 2006a: 7). O štai ilginimas žodžio gale vadinamas „gatvės kalbos faktais“ (Vitkauskas 1973: 48), kvalifikuojamas kaip „tarties žargonas“ (Vitkauskas 1978: 24; Pupkis 2006b: 5; 2006a: 6), charakterizuojamas kaip „miesčioniškas“ (Slušinskaitė 1989: 13), laikomas nebūdingu jokiai lietuvių kalbos tarmai (Pupkis 2006a: 7), todėl vertinamas kaip nenorminis, nesisteminis tarties variantas (Mikulėnienė 1995: 38). Laikomasi nuostatos, kad žodžio galo ilginimas būdingas dvikalbiam kalbėtojams (Zinkevičius 1966: 104) arba lietuviškai kalbantiems rusams ir rusų kalbos paveiktiems lietuviams (Vitkauskas 1991: 2). Kaip matome, žodžio galo ilginimo kilmė siejama su rusų kalbos poveikiu lietuvių kalbai. Iš tiesų rusų kalboje, kitaip nei lietuvių, trumpųjų ir ilgųjų balsių trukmės skirtumas laikomas fonologiškai ir psichoakustiškai nerelevantišku požymiu (LKE 2008: 461). Atrodytų, rusų kalboje lietuvių kalbos balsių opoziciją *trumpasis vs ilgasis* atitinka opozicija *nekirčiuotas vs kirčiuotas*. Kitaip tariant, rusų kalbos kirčiuoti balsiai panašesni į lietuvių kalbos ilguosius. Taigi gali būti, kad rusai, kalbėdami lietuviškai, lietuvių kalbos trumpuosius balsius ilgus taria dėl kalbų interferencijos (toks reiškinys gerai žinomas garsų tyrėjams (Best, Strange 1992)).

Normatyvinis aspektas išryškėja ir Vilniaus kalbos tyrėjų tekstuose. Štai balsių ilginimo prigimties tyrimais netikrinę, jie teigia (žr. Grumadienė 1983b: 87; Grinavėckienė, Vitkauskas 1997: 11), kad ir lietuviai vilniečiai kirčiuotame žodžio gale pusilgius ar ilguosius balsius taria dėl rusų, lenkų ar apskritai slavų kalbų įtakos, tačiau neapibrėžia, kas laikoma kalbų kontaktais, sistemingai netiria, kaip jie veikia žodžio galo balsių trukmę kirčiuotame žodžio gale. Panašu, kad apie lietuvių vilniečių balsių trukmę kamiene ir žodžio gale kalbama prielaidiškai, o pačios prielaidos formuluojamos remiantis (nesistemingais) empiriniais stebėjimais. Teiginius apie tarmių įtaką ilginamam kamienui ir slavų kalbų poveikį ilginamam žodžio galui Grumadienė perima (1983b: 85, 87) iš kalbos istoriko, dialektologo Zigmo Zinkevičiaus monografijos „Lietuvių dialektologija“ (1966: 103–104). Vis dėlto Zinkevičius nei miestuose vartojamų kalbos atmainų, nei galimo slavų kalbų ar slavų kilmės kalbėtojų poveikio lietuvių kalbai ir kalbėtojams šioje monografijoje neaprašė. „Lietuvių dialektologija“;

kaip „Pratarmėje“ pripažįsta pats jos autorius, parašyta didžiąja dalimi remiantis geriausiai gimtąją tarmę mokančių studentų lituanistų tarmės fonetinės sistemos ir morfologinės sandaros tyrimais, studentų kaip diplominiais darbais pateikiamais gimtosios tarmės aprašais, išanalizavus „trumpus (10–50 puslapių) gimtosios tarmės aprašėlius, kuriuose studentai turėdavo iškelti pačias svarbiausias gimtosios tarmės ypatybes“ (ibid. 3) ir kt. Patikimesnių kalbos, skirtingų jos atmainų ar pavienių kalbinių variantų tyrimų metodų ar išteklių lietuvių kalbotyroje tuo metu tiesiog neturėta. Taigi, kaip jau minėta, veikiausiai kliautasi pavieniais empiriniais stebėjimais.

Paprastai neigiami, stigmatizuojantys balsių ilgino vertinimai atkartojami ir metalingvistiniame kalbos vartotojų diskurse, taip pat pamėgdžijant vilniečių tartį ir pailginant žodžio galą (plg. Vaicekauskienė 2014c).

Preskriptyviai vertinamas ir vilniečiams būdingas balsių trumpinimas. Be jokių sistemingesnių tyrimų teigiama (Pupkis 1999: 6), kad atsirado „naujasis“ vilniečių tarties variantas, kuriame nekirčiuoti ilgieji visose pozicijose trumpinami nuo pusilgių iki visiškai trumpų balsių (ibid. 4). Nurodoma, kad „tokią iškreiptą balsių sistemą“ galima girdėti, pavyzdžiui, Vilniaus taksi srities kalboje (tai sritis, kurioje dirba nemažai Vilniaus rusakalbių) (ibid. 6). Taip pat teigiama, kad tokia pat tartis įsitvirtino šiandieninėje žiniasklaidoje (ibid.). Vis dėlto panašu, kad vadinamojo balsių trumpinimo kalbos vartotojai išvis nepastebi.

Ideologizuotais terminais (pvz., *balsių dvibalsinimas*, *dvibalsių vienbalsinimas*, *priebalsių kietinimas*, kt.) įvardijami ir iš bk perspektyvos vertinami taip pat ir kiti Vilniaus kalbos požymiai.

Stiprus normatyvinis aspektas išryškėja ir pirmuosiuose sisteminguose Grumadienės vykdytuose Vilniaus kalbos tyrimuose (1983b, 1988). Pavyzdžiui, kalbos variantišku tyrimuose įprasti sociolingvistiniai interviu Grumadienės derinti su informantų anketavimu. Informantų buvo prašoma pažymėti, kurias iš anketoje nurodytų kalbos formų jie vartoja (1983b: 70). Apibendrinant anketų duomenis buvo daromos išvados, ar informantai atpažįsta šias formas kaip būdingas savo kalbai ir ar jos laikytinos sociolingvistine vilniečių kalbos norma. Vis dėlto toks subjektyvus kalbos vertinimo anketavimu vadinamas metodas kelia abejonių. Vargu ar paprastoji substitucija, kai informantams pateikiami vertinti viena grafema besiskiriantys, t. y. pagal rašybos taisykles ir jas laužant užrašyti, žodžiai (pvz., *mesti – mėsti*, *Vilnius – Vylnius*, *džiaustiti – džiaustyti*, *viriausias – vyriausias*, *pabūsti – pabusti*, *ilgumas – ilgūmas*, *visas – vysas*, *pūlti – pulti* ir kt. (daugiau žodžių žr. ibid. 95), tinkama tiriant, ar ir kokiose reikšminėse žodžio dalyse vilniečiai linkę ilginti trumpuosius ar trumpinti ilguosius balsius. Naudojant tokį substitucijos testą, informantų atsakymai galėjo būti paveikti neįpras-

tos žodžių rašybos (*pabūsti, ilgūmas, kytas* ir kt.), todėl skirtis nuo tų, kurie būtų buvę išgauti naudojant realiai kalboje egzistuojančias minimaliausias žodžių poras.

Subjektyvaus kalbos vertinimo anketavimu vadinamu metodu tyrėja teigia nustačiusi, kad, pavyzdžiui, kamieno balsių ilginimą vilniečiai atpažįsta kaip jiems būdingą tarties požymį, tačiau žodžio galo balsių ilginimo savo tarties norma nelaiko (Grumadienė 1983b: 87, 91). Subjektyvaus kalbos vertinimo anketose taip pat esą išryškėjo, kad jų kalbai būdingas ir balsių trumpinimas (ibid. 79). Vis dėlto taikant tokį metodą informantai turėjo rinktis vieną iš dviejų tyrėjos siūlomų alternatyvių kalbos formų, taigi buvo verčiami priimti nurodomus Vilniaus kalbos požymius. Be to, pildydami anketą, jie žinojo, kad dalyvauja tyrime apie kalbą, todėl tyrėjai galėjo pateikti atsakymus, kurie jiems atrodė socialiai priimtini.

Panašiu subjektyvaus kalbos vertinimo metodu buvo tirtos ir Vilniaus paauglių kalbinės nuostatos (Grumadienė 1980). Atrodo, kad šiuo tyrimu buvo siekiama įvertinti Vilniaus kalbos formas bk atžvilgiu. Moksleiviams buvo išdalytos anketos, kuriose jie turėjo pažymėti, kurie iš išvardytų tarties požymių labiausiai skiria Vilniaus kalbą nuo bk. Anketose išvardyti šie požymiai: 1) nelietuviškų žodžių vartojimas, 2) netaisyklingas kirčiavimas, 3) netaisyklingas *ie, uo, é* ir *o* tarimas, 4) nelietuviškų garsų *ə, ʋ* vartojimas ir 5) trumpųjų balsių ilginimas. Apklaususi beveik pusę šimto Vilniaus vyresniųjų klasių moksleivių, Grumadienė teigia nustačiusi, kad moksleiviai vilniečių tarties požymiu nelaiko kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo, – tik 3 proc. tyrimo respondentų įvardijo balsių ilginimą kaip požymį, kuris labiausiai skiria Vilniaus kalbą nuo bk (ibid: 92–93).

Gali būti, kad taip formuluojant anketos klausimus padaryta rezultatų interpretacijos klaidų ir gautos nepatikimos išvados. Neatmestina tikimybė, kad balsių ilginimą mažiausiai Vilniaus kalbą nuo bk skiriančia ypatybe moksleiviai nurodė todėl, kad ji vienintelė neturėjo aiškios vertinamosios prieskyros (plg. *nelietuviškų* žodžių vartojimas, *netaisyklingas* kirčiavimas, *netaisyklingas ie, uo, é* ir *o* tarimas, *nelietuviškų* garsų *ə, ʋ* vartojimas ir trumpųjų balsių ilginimas).

Normatyvinio aspekto esama ir Grumadienei aptariant ir interpretuojant būdingiausius Vilniaus kalbos konsonantizmo bei akcentuacijos požymius (plačiau apie tai žr. skyriuose **2.2.4. Konsonantizmo požymiai** ir **2.2.5. Akcentuacijos požymiai**). Panašu, kad išvadas apie šiuos požymius ji darė didžiąja dalimi remdamasi subjektyvaus vertinimo anketomis (Grumadienė 1988). Tiesa, tyrimo duomenis apibendrinančiame straipsnyje (ibid.) pati anketa šįkart nepridedama, tačiau iš pateikiamų pavyzdžių matyti, kad priebalsių palatalizacija nelietuviškuose žodžiuose tirta informantų teiraujantis, ar jie taria *filmas, kultūra, paltas*, o gal *fil̄mas, kul̄btūra, pal̄btas* (ibid. 136), o

vilniečių manymas apie priebalsių palatalizaciją žodžių sandūroje išgautas klausiant (ibid. 135), kurios kalbos formos – *kad eitum, ten eilės, kam erzini* ar *kad eitum, ten eilės, kam erzini* – būdingos jų kalbai. Savo pačių kirčiavimą vilniečiai taip pat vertino pildydami anketą, kurioje, kaip teigiama, buvo pateikiami klausimai apie 33 žodžių kirčiavimą (ibid. 145). Vis dėlto aprašant tyrimo rezultatus išsamus žodžių sąrašas taip pat nepateikiamas, nenurodoma, kaip formuluota užduotis vilniečių kirčiavimui išgauti.

Kokias kalbos formas ir jų socialines reikšmes yra išskyrę Vilniaus kalbos tyrėjai, aprašoma tolesniuose skyriuose **2.2. Vilniaus kalbos formų tyrimai** ir **2.3. Vilniaus kalbos formų socialinių reikšmių tyrimai**. Skyriuje **2.4. Vilniaus kalbos socialinių reikšmių tyrimai** aptariama, kokios socialinės reikšmės tyrėjų siejamos ne su konkrečiomis Vilniaus kalbos formomis, o pačia Vilniaus kalba. Skyriuje **2.5. Vilniaus kaip bendrinės kalbos idėja** nurodoma, kokiuose tyrimuose nustatytos Vilniaus ir bk sąsajos ar keliama Vilniaus kaip bk idėja.

2.2. VILNIAUS KALBOS FORMŲ TYRIMAI

Pirmoji ir iki šiol išsamiausiai lietuviams vilniečiams būdingas vokalizmo, konsonantizmo ir akcentuacijos formas yra aprašiusi Grumadienė (1979, 1983a, 1983b, 1988, 1989). Vilniečių vokalizmo, konsonantizmo ir akcentuacijos požymius, jų vartosenos polinkius ji išskyrė išanalizavusi 7 val. pokalbių su 71 vilniečiu (1989: 292). Grumadienė kėlė tikslą (1983b: 66) Vilniaus kalbos korpusą suformuoti iš atsitiktinės atrankos būdu atrinktų pirmos kartos vilniečių, kurie patys ir abu jų tėvai būtų Vilniuje gimę lietuviai. Informantų ieškota naudojantis to meto Centrinės statistikos valdyboje saugomomis 1970 m. Visasąjunginio gyventojų surašymo anketomis, ketinta atrinkti informantus pagal atsitiktinių skaičių lenteles. Galiausiai paaiškėjus, kad ketvirtadalyje anketų nenurodoma, kiek metų žmogus gyvena Vilniuje, buvo taikoma iš dalies atsitiktinė informantų atranka. Tyrėjai nepavyko rasti Vilniuje gimusių visų amžiaus grupių reprezentantų, todėl padaryta išlyga vyresniosios kartos atstovams – jie galėjo būti gimę ir ne Vilniuje (ibid. 66).

Tyrimas buvo atliekamas su dviem socialiniais kintamaisiais – informantų amžiumi ir išsilavinimu. Tyrimui atrinkti vilniečiai reprezentavo tris nevienodos apimties amžiaus (iki 19 m., 20–39 m. ir 40–79 m., arba jaunesniąją, vidurinę ir vyresniąją) ir dvi išsilavinimo grupes. Pirmoji išsilavinimo grupė apima nebaigtą vidurinį, vidurinį ir specialųjį vidurinį išsilavinimą įgijusius informantus, antroji – aukštąjį išsilavinimą

įgijusius ir jo nebaigusius vilniečius (ibid. 65; Grumadienė 1988: 134). Buvo planuota ir informantų atranka pagal profesinę veiklą (fizinis, protinis, neaukštos ir aukštos kvalifikacijos darbas), tačiau galiausiai šio kriterijaus atsisakyta, nes jį taikant būtų reikėję gerokai didinti informantų skaičių (Grumadienė 1983b: 65). Be minėtų socialinių amžiaus ir išsilavinimo kintamųjų, buvo tiriama, kiek variantiškumas priklauso nuo kontekstinio stiliaus (arba kitaip – kalbėjimo stiliaus formalumo / neformalumo laipsnio): laisvojo pokalbio (neformalaus stiliaus) ir teksto bei žodžių porų skaitymo (formalaus stiliaus). Taigi remtasi jau minėta Labovo kalbos varijavimo teorija (apie Labovo sociolingvistinio interviu metodą taip pat plačiau žr. skyriuje **3.1.1. Vilniaus kalbos duomenys**).

Sociolingvistinio interviu pagrindu Grumadienė (dabar ji – Kalėdienė) išskyrė (Kalėdienė 2008: 5) šias lietuviams vilniečiams būdingas kalbos formas (sociolingvistinius kintamuosius): 1) nekirčiuotus /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ žodžio gale (pvz., *miřtį, dúoną, lėlę, eītų*), 2) nekirčiuotus /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ ne žodžio gale (pvz., *ypatingas, qžuolýnas, ūkvedýs, ryžtingumas, kūdikėlis, gyvėna, pósūkis, rūkýti*), 3) nekirčiuotus /e:/ arba /o:/ žodžio gale (pvz., *mātė, áugo*), 4) kirčiuotus /a/, /e/, /i/, /u/ žodžio gale (pvz., *sūrì, rusù, katè, balà*), 5) kirčiuotus /a/, /e/, /i/, /u/ ne žodžio gale (pvz., *ìma, àtneša, vísas, užčiùpti*), 6) nekirčiuotus /ie/, /uo/ ne žodžio gale (pvz., *ieškójau, uogėlė*), 7) priebalsių samplaikas prieš priešakinės arba prieš užpakalinės eilės balsį (pvz., a) *al̥pti, atpl̥šti, skeřsvėjis*; b) *užsùkti, išskaitýti*; c) *buhálteris, filmas, pùlsas*). Vis dėlto panašu, kad būdingiausiomis struktūrinėmis Vilniaus kalbos ypatybėmis Grumadienė laikė keturis sociolingvistinius kintamuosius:

- nekirčiuotus /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ žodžio gale (pvz., *miřtį, dúoną, lėlę, eītų*),
- nekirčiuotus /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ ne žodžio gale (pvz., *ypatingas, qžuolýnas, ūkvedýs, ryžtingumas, kūdikėlis, gyvėna, pósūkis, rūkýti*),
- kirčiuotus /a/, /e/, /i/, /u/ žodžio gale (pvz., *sūrì, rusù, katè, balà*),
- kirčiuotus /a/, /e/, /i/, /u/ ne žodžio gale (pvz., *ìma, àtneša, vísas, užčiùpti*).

Pirmiesiems dviem apibūdinti ji pasitelkė *nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo* (1983b: 80), kitiems dviem – *kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo* (ibid. 87) terminus. Šie kintamieji tyrėjos aptariaimi išsamiausiai.

Pasak Grumadienės, nekirčiuotus ilguosius balsius trumpinant, t. y. tariant trumpiau nei tokie pat balsiai kirčiuotoje pozicijoje, o kirčiuotus trumpuosius ilginant, t. y. tariant ilgiau nei tokie pat balsiai nekirčiuotuose skiemenyse, Vilniaus lietuvių kalboje nyksta ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša. Svarstoma (Grumadienė 1994), kad ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas gali būti atsiradęs Vilniaus mieste kontaktuojant dvejopoms balsių kiekybės sistemoms – rytietišškai ir vakarietišškai (suval-

kietiška) – ir jų pagrindu formuojantis naujai sistemai, kurioje balsių kiekybės opozicija nereikšminga. Akcentuojama (Grumadienė 1983a: 90), kad šios priešpriešos neutralizacija itin dažna nekirčiuotoje žodžio galo pozicijoje. Nors, kaip jau minėta, normatyviniuose tekstuose žodžio galo balsių ilginimas laikomas lietuvių kalbos tarmėms nebūdingu, Grumadienė teigia (1983b: 92), kad ir ilginimas, ir trumpinimas fiksuojami lietuvių kalbos tarmėse, taip pat tarp dvikalbių ir paribio tarmėse.

Išskirtų sociolingvistinių kintamųjų kovariaciją su lingvistiniais ir socialiniais veiksniais Grumadienė atskleidė naudodama kiekybinius metodus. Kad geriau išryškėtų, kas iš ankstesnių tyrimų žinoma apie Vilniaus kalbos formas, tiek Grumadienės, tiek kitų tyrėjų išskirtos vilniečių kalbos ypatybės bus aptariamose atskiruose poskyriuose: **2.2.1. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas, 2.2.2. Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas, 2.2.3. Kiti vokalizmo požymiai, 2.2.4. Konsonantizmo požymiai, 2.2.5. Akcentuacijos požymiai.** Kokie socialiniai veiksniai lemia dažnesnį Vilniaus kalbos formų vartojimą, bus aprašoma skyriuje **2.3. Vilniaus kalbos formų socialinių reikšmių tyrimai.**

2.2.1. KIRČIUOTŲ TRUMPŪJŲ BALSIŲ ILGINIMAS

Duomenų apie Vilniaus kalbai būdingą kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimą iš esmės galima rasti dviejuose šaltiniuose: Grinaveckienės ir Vitkausko sudarytame vilniečių tekstų rinkinyje (1997) ir minėtame Grumadienės vilniečių tarties tyrime (svarbiausi jo rezultatai aprašomi dviejuose moksliniuose straipsniuose (1983a, 1983b)).

Grinaveckienės ir Vitkausko rinkinyje nurodoma (1997: 11), kad vilniečių kalboje ilginimas esantis nežymus, bet gana dėsningas. Teigiama, kad jis atsiradęs dėl slavų kalbų įtakos. Grumadienės pateikiama ilginimo požymio analizė išsamesnė. Analizuodama sociolingvistinio interviu metodu sukauptus vilniečių kalbos duomenis, ji nustatė (Grumadienė 1983b: 85–86, 87), kad lietuviai vilniečiai kirčiuotus /a/, /e/, /i/, /u/ kamiene ir žodžio gale taria skirtingos trukmės – trumpus, pusilgius ir ilgus. Teigiama (ibid. 86), kad pusilgiai ir ilgieji variantai kamiene dažni, o žodžio gale fiksuojami retai, be to, dažniau pusilgiai nei ilgieji. Taigi galima daryti išvadą, kad reikšminė žodžio dalis gali būti laikoma veiksniumi, nuo kurio priklauso, kaip dažnai ir kiek – iki pusilgio ar ilgojo – balsis bus ilginamas.

i, u + R tipo dvigarsių trukmės variantiškumą Grumadienė aptarė drauge su kirčiuotų *a, e, i, u* vartosena kamiene (ibid. 87–88, 100). Matyt, laikė juos vienu socio-

lingvistiniu kintamuoju. Vis dėlto tokiu atveju neišryškėjo, kokie lingvistiniai veiksniai lemia (ir ar apskritai lemia) dvigarsius sudarančių pusilgių ar ilgųjų variantų tarimą.

2.2.2. NEKIRČIUOTŲ ILGŪJŲ BALSŲ TRUMPINIMAS

Nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmės variantiškumas Grinaveckienės ir Vitkausko apibūdinamas lakoniškai: teigiama, kad vilniečiai šiuos balsius trumpina (Grinaveckienė, Vitkauskas 1997: 6) ir taip elgiasi beveik dėsningai (ibid. 10).

Grumadienės tyrimo duomenimis, nekirčiuotuose kamiene ir žodžio gale /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ gali būti ilgi, pusilgiai ir trumpi (Grumadienė 1983b: 80). Be to, abiejose reikšminėse žodžio dalyse /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ santykinis dažnumas panašus: kamiene pusilgiai ar trumpieji variantai vartojami 83–96 proc., žodžio gale – 76–96 proc. atvejų (Grumadienė 1989: 294). Taigi beveik visuotinai tariama *ipatingas*, *ažuolynas*, *ukvedys*, *rižtingumas*, *kudikėlis*, *givėna*, *pósukis*, *rukýti*; *duona* ‘dúona’, *miřti* ‘miřti’, *súriu* ‘súrių’, *áukle* ‘áuklė’, *bjaurýbe* ‘bjaurýbė’. Be to, pasak Grumadienės, /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ trukmę žodžio gale veikia lingvistinis veiksnys – kalbėjimo stilius (Grumadienė 1983a: 90): formaliausiame stiliuje, kuris jos tyrime atitinka skaitomas žodžių poras, ilgųjų /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ variantų vartojama daugiausia (žodžio galo stengiamasi netrumpinti), o kalbėjimo stiliui tampant neformaliam, jų skaičius dukart sumažėja ir /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ tariami pusilgiai ir trumpieji (dažniau trumpinama). Nekirčiuotų balsių trukmės varijavimas kalbėjimo stiliaus formalumo–neformalumo skalėje rodo, kad vilniečiai šių balsių trukmę kontroliuoja ir ji gali būti pasitelkiama formaliam kalbėjimo stiliui kurti.

2007 m. aptariamoji tyrėja atliko vilniečių tarties pokyčių tyrimą. Jos teigimu, įvairiose pozicijose tariamų nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas ir toliau lieka vienu iš ryškiausių lietuvių vilniečių tarties požymių (Kalėdienė 2008: 5–6). Išsamiš ir viešai prieinamos medžiagos apie šį tyrimą nėra – esama tik spausdintų pranešimo tezių, todėl palyginti, kaip pakito trumpinimo santykinis dažnumas, nėra galimybių.

2014 m. Daiva Aliūkaitė atliko (2014) audicinį ir instrumentinį spontaniškai kalbančių 25–35 m. vilniečių tarties tyrimą. Ji daro kiek kitokią išvadą nei Kalėdienė. Pasak jos, per pastaruosius keturis dešimtmečius Vilniaus kalba perėjo raidą nuo silpnosios prie ryškesnės, labiau paplitusios balsių trumpinimo, nes intensyviau trumpinama ne tik žodžio gale, bet ir kamiene. Vis dėlto vargu ar galima be išlygų pritari tokiai interpretacijai – skiriasi tyrėjų taikyti metodai ir tai, kokiais empiriniais duome-

nimis operuojama. Abi tyrėjos analizuoja tuo pačiu sociolingvistinio interviu metodu, tik skirtingu laikotarpiu sukauptus Vilniaus kalbos duomenis. Grumadienės tyrimas apima įvairaus amžiaus ir išsilavinimo vilniečių nekirčiuotoje pozicijoje tariamus /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/. Aliūkaitė tyrė tik vienos amžiaus grupės vilniečių nekirčiuotus /i:/, /u:/, be to, visi jos informantai yra įgiję aukštąjį išsilavinimą. Aliūkaitės tyrimas vertingas kitu aspektu: jame tiksliai įvardijama, kokiame trukmės intervale išsidėsto spontaniškai kalbančių 25–35 m. vilniečių kirčiuoti ir nekirčiuoti /i:/, /u:/ variantai. Nustatyta, kad nekirčiuoti /i:/, /u:/ išsidėsto 60–80 ms intervale, kirčiuotų /i:/ ir /u:/ trukmės apatinė riba prasideda nuo 90 ms, o pereigine kirčiuotų ir nekirčiuotų /i:/, /u:/ zona laikomas ~80–90 ms intervalas.

2.2.3. KITI VOKALIZMO POŽYMIAI

Kaip relevantiškai tyrėjų išskiriami dar du kintamieji (Kalėdienė 2008: 5): 1) nekirčiuoti /e:/ arba /o:/ žodžio gale (pvz., *mātė, áugo*), 2) nekirčiuoti /ie/, /uo/ ne žodžio gale (pvz., *ieškóju, uogėlė*). Prognozuojama (ibid. 6), kad ilgainiui šie kintamieji galės būti klasifikuojami kaip situaciniai, t. y. priklausantys nuo sociolingvistinės situacijos (Grumadienė 1983b: 101).

Vitkauskas ir Grinaveckienė kaip vilniečiams būdingą požymį mini beveik dėsninę kirčiuoto dvibalsio *uo* vienbalsinimą (1997: 11). Pasak jų, vilniečiai taria [sesó]⁶ ‘sesuó’, [sólai] ‘súolai’, kt., o tokio tarimo kilmė esanti slaviška. Kaip prieinama prie tokios išvados, nedetalizuojama.

2.2.4. KONSONANTIZMO POŽYMIAI

Duomenų apie Vilniaus kalbos konsonantizmo variantiškumą nedaug. Daugiausia jų taip pat pateikia Grumadienė (1988), keletą konsonantizmo ypatybių išskiria ir Grinaveckienė bei Vitkauskas (1997). Abiejuose darbuose vilniečių konsonantizmas aprašomas iš bk perspektyvos. Šią prielaidą leistų kelti faktas, kad bemaž visi šių tyrėjų išskiriami vilniečių konsonantizmo požymiai minimi ir normatyviniuose tekstuose, taip pat ir tuose, kuriuose vardijamos sakytinę žiniasklaidą nuo bk skiriančios „klaidos“ (plg. Vitkauskas 1979: 58). Tiesa, šios „klaidos“ žiniasklaidoje paprastai

⁶ Šioje disertacijoje garsai transkribuojami taip, kaip nurodo cituojamų tyrimų autoriai, ir tik tiek, kiek reikia kalbamam Vilniaus kalbos požymiui iliustruoti.

klasifikuojamos kaip retos. Tikėtina, kad ir vilniečių kalboje šios tarties ypatybės retos, nes jų vartoseną, kaip netrukus bus matyti, iliustruojama specifinio sluoksnio žodžiais (skoliniais) ar retose pozicijose fiksuojamais fonetiniais variantais.

Reikšmingu kintamuoju Grumadienė laiko priebalsių samplaikas prieš priešakinės arba prieš užpakalinės eilės balsį, pavyzdžiui, a) *al̃pti, atpl̃šti, skẽrsvėjis*; b) *užsukti, išskaityti*; c) *buhálteris, filmas, pùlsas* (Kalėdienė 2008: 5).

Aptardama konkrečius atvejus, Grumadienė nurodo (1988: 133), kad lietuviai vilniečiai beveik sistemingai nepalatalizuoja /k/, /g/, /p/, /b/, /m/ priebalsių samplaikose. Taip pat ji teigia, kad lietuviai vilniečiai linkę minkštai tarti tik paskutinį samplaikos priebalsį, einantį tiesiogiai prieš priešakinės eilės balsį, arba minkštąjį priebalsį prieš supriešakėjusį užpakalinės eilės balsį, pavyzdžiui, [aĩ̃.pt̃'i] arba [aĩ̃.pt̃'i] 'al̃pti', [ũž'v'ir'e] arba [ũžv'ir'e] 'užvirė' ir kt. Atvejai, kai minkštasis priebalsis minkštai tariamas prieš supriešakėjusį užpakalinį balsį, neilustruojami pavyzdžiais. Nustatyta (ibid. 134), kad vilniečiai nepalatalizuoja priebalsių samplaikų sudurtinių žodžių sandūroje (pvz., [túkstantm'et'is] 'tūkstantmetis') ir tuomet, jei priebalsių samplaika neasimilijuojama (pvz., [pùžž'il'is] arba [pùšž'il'is] 'pùšžilis').

Grumadienė teigia nustačiusi (ibid. 140–141), kad vilniečiai linkę nederinti skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių žodžio viduje ir taria, pavyzdžiui, [n'ėšdaṽ] 'nėšdavo', [lùpdamas] 'lùpdamas'. Priebalsių nederinimo atvejų esama ir morfemų sandūroje, itin dažnai – priešdėlio ir šaknies, pavyzdžiui, [ušsùkt'i] 'užsukti'; taip pat [v'ĩ̃.kdal'g'is] 'vĩkdalgis', kt. Be to, nurodoma (ibid. 141), kad sudurtiniuose žodžiuose ir priešdėlio bei šaknies sandūroje vilniečiai gana dažnai taria dvigubus priebalsius, pavyzdžiui, [šṽá.rraš't'is] 'švárraštis'; [iššlav'e] 'iššlavė'. Tyrėjos duomenimis, šiems tarties požymiams įtakos turi kalbėjimo stilius: dažniau neasimilijuojama vidutiniu formalumo laipsniu išsiskiriančiame kontekstiniame stiliuje, t. y. skaitant iš anksto tyrėjo parengtą tekstą.

Į konsonantizmo aprašą patenka ir, kaip teigiama (ibid. 142), vilniečių kalboje palyginti retas priebalsio *j* išnykimas, arba elizija. Nurodoma (ibid.), kad elizijos esama ir lietuviškuose (tariama [is] 'jis', [iēva] 'ieva', [ruk̃p'urt'is] 'rugpjūtis'), ir tarptautiniuose (tariama [soc'el'izmas] 'socializmas', [b'iõ'lõg'ijæ] 'biolõgija') žodžiuose, o jos santykinis dažnumas svyruoja nuo 12 iki 23 proc. Vis dėlto vargu ar elizija vadinamus vartosenos faktus būtų galima laikyti vieno tipo ir pateikti kartu apskaičiuotą jų santykinį dažnumą.

Palyginti daug dėmesio Grumadienė skiria požymiams, kuriuos veikiausiai reikėtų laikyti periferiniais – priebalsių depalatalizacijai rusiškuose tikriniuose (*Rỹžikovas, Ženia*) ar tarptautiniuose (*prožėktorius, tėnisas, Džėkas, Džimis*, kt.) žodžiuose, priebalsių palatalizacijai nelietuviškuose žodžiuose (*filmas, kultūrà*). Tokį pasirinkimą ji

motyvuoja dideliu nelietuviškų žodžių pastebimumu, augančiu jų skaičiumi ir siekiu patikrinti, koks šių žodžių adaptavimo modelis įsigali (Grumadienė 1988: 132.). Susidaro įspūdis, kad šis požymis į vilniečių konsonantizmo aprašą pateko į Vilniaus kalbą žvelgiant iš bk perspektyvos.

Grinaveckienė ir Vitkauskas nurodo (1997: 11), kad lietuvių vilniečių kalbai būdingas dėl slavų kalbų atsirandantis priebalsių *r, š, v, z, ž, d, t, f, s, c, č* kietinimas (pvz., tariama [vʲɪsʲu.] ‘visų’, [təmom] ‘tėmom’, kt.) ir gomurinio *ŋ* netarimas prieš *k, g* (pvz., [penkʲi] ‘penki’, [susiriŋkdavo.] ‘susiriŋkdavo’). Tiesa, neturima žinių, kad rinkinio sudarytojai sistemingai būtų tyrę lietuvių vilniečių ir slavų kalbų kontaktus, – panašu, kad pastebėtos vilniečių konsonantizmo ypatybės buvo kvalifikuojamos pagal tai, kas apie jas žinoma iš tarmių tyrimų.

2.2.5. AKCENTUACIJOS POŽYMIAI

Vilniečių akcentuaciją taip pat yra aprašiusi Grumadienė. Ji išskyrė (1988: 143–148) tris lietuviams vilniečiams būdingiausius požymius:

(1) polinkį niveliuoti priegaides ir tarti, pavyzdžiui, *su gėle, su padōriu*. Pasak tyrėjos, priegaidžių niveliacija (supanašėjimas) randasi Vilniaus kalboje sumišus įvairiose tarmėse skirtingai realizuojamoms priegaidėms (Grumadienė 1989: 293);

(2) polinkį į koloninį morfeminį kirčiavimą, kai kirčiuojama *beržėlius, viadūke, su gitāra, liėčiu, ruōši*. Tokio kirčiavimo priežastimi tyrėja laiko priegaidžių niveliaciją ir kirčiavimą pagal analogiją (Grumadienė 1988: 144). Tiesa, iš pateikiamų pavyzdžių sunku pasakyti, kada taip kirčiuojama laikantis analogijos principo, o kada – niveliuojant priegaides. Be to, kas laikoma koloniniu kirčiavimu, nenurodoma. Panašu, kad jis suprantamas kaip dėsningas žodžio kirčiavimas toje morfemoje, kuri dažniausiai kirčiuojama kaitant žodį ar jį linksniuojant. Paprastai ta morfema būna kamienas (plg. Laigonaitė 2002: 37–38), pavyzdžiui: *beržėliai, beržėlių, beržėliams*, todėl kirčiuojama ir *beržėlius; viadūkas, viadūko, viadūkui*, todėl *viadūke; gitāros, gitārai, gitārą*, todėl *su gitāra; liėčia, liėčiame, liėčiate*, todėl *liėčiu; ruōšia, ruōšiame, ruōšiate*, todėl *ruōši*;

(3) hiperkorekciją, kai tariama, pavyzdžiui, *vienù, galvàs, plotù*. Ji esą atsirado dėl priegaidžių niveliacijos ir siekiant vartoti kuo daugiau prestižinių formų (Grumadienė 1988: 144). Pasak tyrėjos, vilniečių svyravimai ir abejojimai, kaip kirčiuoti, rodo besiformuojančius didelius kirčiavimo sistemos pakitimus (ibid. 148). Vis dėlto teorinėje literatūroje (žr., pvz., Macaulay 1997: 43–59 ir ten cituojamus autorius) hiperkorekcija paprastai suprantama kaip atsirandanti dėl kalbėtojo lingvistinio nesaugumo,

kai kalbėtojas mano, kad jo kalba neatitinka taisyklingumo ar prestižiškumo reikalavimų, ir sąmoningai ar pasąmoningai ima vartoti kalbos formas, kurias sieja su taisyklinga ar aukštesnio prestižo kalba.

Kaip matyti, priegaidžių niveliacija yra ir vienas iš trijų būdingiausių laikomų vilniečių akcentuacijos požymių, ir yra pasitelkiama paaiškinti, kodėl vilniečių kalboje fiksuojami kiti du – koloninis morfeminis kirčiavimas ir hiperkorekcija. Be to, panašu, kad visi trys požymiai radosi Vilniaus kalbą lyginant su vadovėlinėmis bk normomis ir traktuojami kaip „pagrindinių lietuvių kalbos dėsnų pažeidimas“ (Grumadienė 1988: 144), juolab kad apie galimą tarmių įtaką vilniečių akcentuacijai arba tai, kiek vilniečiams būdingi požymiai regimi lietuvių kalbos tarmėse, bemaž neužsi-
menama.

Tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės niveliaciją vienu iš ryškiausių lietuvių vilniečių akcentuacijos požymių laiko ir Grinaveckienė bei Vitkauskas. Pasak jų, dėl priegaidžių niveliacijos vilniečių kalboje atsiranda į rytų aukštaičių vidurinę panaši priegaidė (pvz., [būr'davau] 'būd'avau', [nematī'davau] 'nematýdavau', [maž'au] 'mažiaũ') (Grinaveckienė, Vitkauskas 1997: 8, 11). Jos kilmę jie mano esant žargoninę ir atsiradus vilniečių kalbą veikiant „greičiausiai lenkų ar apskritai slavų kalb[oms]“ (ibid. 11). Galima spėti, kad prie tokios išvados jie prieina remdamiesi nesistemingais empiriniais stebėjimais, nes nėra duomenų, kad būtų buvęs atliktas Vilniaus kalbos priegaidžių tyrimas.

Jolita Urbanavičienė vilniečių akcentuaciją aptarė pasitelkdama Saussure'o ir Fortunatovo dėsnį, geriau žinomą kaip priešpaskutinio skiemens taisyklė (Urbanavičienė 2014). Ir normatyviniuose tekstuose, ir kalbotyros darbuose šio dėsnio nepaisymas paprastai traktuojamas kaip kirčio atitraukimas (be kitų, Laigonaitė 2002: 37–38; LTCh 2004: 325, 327) ir iš dalies gali būti suvokiamas kaip koloninis morfeminis kirčiavimas. Ištyrusi spontaniškoje kalboje vilniečių vartojamus vardažodžius, Urbanavičienė nustatė, kad vyresnės kartos (50+ m.) vilniečių kalboje 59 proc. vardažodžių su atrakinėmis (traukliosiomis) galūnėmis kirčiuojami kamiene, o dviejų jaunesnių kartų (18–29 ir 30–49 m.) kalboje priešingai – 58–63 proc. atrakinių galūnių kirčiuojama pagal Saussure'o ir Fortunatovo dėsnį, t. y. žodžio gale. Pasak jos, netikslu būtų silpnesnį dėsnio veikimą vyresnių vilniečių kalboje sieti vien su struktūrinėmis vilniečių tarties ypatybėmis – nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimu ir kirčiuotų trumpųjų ilginimu: vilniečių kalboje balsių *ilgasis* vs *trumpasis* opoziciją keičiant opozicijai *kirčiuotas* vs *nekirčiuotas*, Saussure'o ir Fortunatovo dėsnio veikimas turėtų silpnėti, tačiau jis stiprėja. Taigi ji daro išvadą, kad vilniečių kirčiavimas gali būti veikiamas ne tik lingvistinių, bet ir socialinių priežasčių (žr. skyrių 2.3.5. **Akcentuacijos požymių reikšmės**).

2.3. VILNIAUS KALBOS FORMŲ SOCIALINIŲ REIKŠMIŲ TYRIMAI

Kokias socialines reikšmes turi lietuviams vilniečiams būdingos kalbos formos, tirta nuo pat pirmųjų Grumadienės (1988) atliktų Vilniaus kalbos tyrimų. Teorinę variantų sociolingvistikos prielaidą, kad miesto kalbos variantiškumas, be kita ko, yra lemiamas socialinių veiksnių, ji išsamiau iliustravo tik Vilniaus kalbos vokalizmo analize: žr. skyrius **2.3.1. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo reikšmės, 2.3.2. Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo reikšmės, 2.3.3. Kitų vokalizmo požymių reikšmės.** Konsonantizmui įtakos turinčius socialinius veiksnius ji įvardijo (žr. skyrių **2.3.4. Konsonantizmo požymių reikšmės**) labiau remdamasi vilniečių subjektyvaus vertinimo anketomis nei sociolingvistinio interviu metodu išgautais vilniečių kalbos duomenimis. Taigi ir jos atliktas priebalsių variantiškumo tyrimas veikiau atskleidžia vilniečių mėginamus pateikti socialiai priimtinus atsakymus, nei rodo priebalsių variantų ir jų socialinių koreliatų ryšį. Vilniečių akcentuacijos polinkių koreliacija su socialinėmis kategorijomis, panašu, apskritai netirta – pateikiami tik subjektyvaus vilniečių kalbos vertinimo anketų duomenys (žr. *ibid.* 144–148), kurie čia pat įvertinami vadovėlinių bk normų atžvilgiu.

2.3.1. KIRČIUOTŲ TRUMPŪJŲ BALSIŲ ILGINIMO REIKŠMĖS

Grumadienė atkreipė dėmesį, kad lietuvių vilniečių kirčiuotų trumpųjų balsių ilgumas varijuoja socialiai – jį veikia kalbėtojų amžius. Nustatyta (Grumadienė 1983b: 86), kad pusilgiai ir ilgieji variantai tiek kamiene, tiek ir žodžio gale tariami vyresnio amžiaus kalbėtojų (taigi šį požymį lyg ir būtų galima sieti su vyresnio amžiaus kategorija). Vis dėlto atkreiptinas dėmesys, kad Grumadienė vyresnio amžiaus kalbėtojams priskyrė visus 40+ m. vilniečius, todėl balsių ilginimas su vyresnio amžiaus kategorija sietinas tik sąlygiškai. Koks balsių trukmės santykis su kitais socialiniais veiksniais, pavyzdžiui, išsilavinimu, vienareikšmių atsakymų nepateikiama.

Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo socialines reikšmes įvardijo ir Vilniaus paauglių kalbą etnografijos ir stebėjimo dalyvaujant metodais tyrusi Aurelija Čekuolytė (2017). Remdamasi vienu iš nelingvistinių moksleivių socialinių kategorijų kūrimo išteklių – orientacija į instituciją (mokyklą) arba gatvės kultūrą, ji išskyrė mokslukų ir instituciškai įtakingų mokinių, taip pat gatvės paauglių kategorijas. Nuo klasės socialinio gyvenimo nutolę moksleiviai sudarė atskirą – vienišių – kategoriją. Derindama šių kategorijų analizės duomenis su moksleiviams svarbiomis socialinėmis veiklomis –

rūkymu, alkoholio vartojimu, lankymusi vakarėliuose ir kt., ji išskyrė devynis stilius: *merginos aktyvistės, geros mergaitės, moksluokės, merginos kietuolės, gatvės merginos, moksluokai, paprasti miesto vaikinai, vaikinai kietuoliai, gatvės vaikinai*. Jos tyrimo duomenimis, kirčiuotų balsių ilginimas būdingas visiems vaikų kuriamiems stiliams, tačiau ryškiausiai jis išreikštas gatvės vaikų ir merginų kalboje. Taigi balsių ilginimas laikytinas gatvės stiliaus kūrimo priemone ir turi *gatviškumo, miesto (Vilniaus), jėgos, kietumo, vyriškumo* socialines reikšmes (ibid. 165). Į ilginimo socialinių asociacijų lauką taip pat patenka slaviškumas (*nelietuvis, rusas, su akcentu arba specialiai padaro tokį balsą*), menkas išsilavinimas, neprestižiniai darbai, žemesnis socialinis sluoksnis (ibid. 183). Vilniaus paauglių kalboje šios reikšmės yra universalios, nes atpažįstamos ne tik toje mokykloje, kurioje buvo atliktas tyrimas, bet ir kitose Vilniaus mokyklose.

2.3.2. NEKIRČIUOTŲ ILGŪJŲ BALSŲ TRUMPINIMO REIKŠMĖS

Pasak Grumadienės (1983b: 81), kitas vilniečių vokalizmo požymis – nekirčiuotų ilgųjų kamieno balsių trumpinimas – yra įgijęs lingvistinį pobūdį, todėl /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ variantų pasiskirstymas tik nežymiai stratifikuoja kalbinę bendruomenę. Jos duomenimis, trukmė statistiškai reikšmingai atskiria tik jauniausius (iki 19 m.) žemesnio ir aukštesnio išsilavinimo informantus: trumpesnius variantus dažniau taria vilniečiai iki 19 m., kuriuos Grumadienė priskiria labiau išsilavinusių vilniečių grupei. Taigi galima daryti išvadą, kad /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ trumpinimas jauniausių Grumadienės informantų grupėje iš dalies sietinas su aukštesnio išsilavinimo kategorija.

Grumadienė teigia nustačiusi, kad tai, kokios trukmės variantai tariami nekirčiuotame žodžio gale, priklauso nuo informantų tėvų kilmės vietos ir informantų išsilavinimo (Grumadienė 1983b: 71–77; 1983a: 90). Tokių nekirčiuotų žodžių kaip *miūtį, duoną, lėlę, eitį* gale ilgus variantus dažniau tarė informantai, kurių tėvai – pietų ir vakarų aukštaičiai, rečiausiai – informantai, kurių tėvai kilę, pavyzdžiui, iš Žemaitijos ar nuo Panevėžio (Grumadienė 1983b: 77). Daroma išvada (ibid.), kad tokius vilniečių tarties polinkius nulėmė jų tėvų gimtoji tarmė: pietų ir vakarų aukštaičių tarmėse žodžio galo balsiai tariami ilgi, o žemaičių ir Panevėžio tarmėse – patiria redukciją. Teigiama, kad ilgus variantus taip pat dažniau vartoja aukštąjį išsilavinimą įgiję 20–39 m. informantai (Grumadienė 1983a: 90). Taigi galima daryti išvadą, kad nekirčiuotame žodžio gale /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ socialiai varijuoja.

2.3.3. KITŲ VOKALIZMO POŽYMIŲ REIKŠMĖS

Eksperimentuodama su trimis hipotetiškai išskirtais kalbėjimo stiliais, Loreta Vaicekauskienė nustatė (Vaicekauskienė 2014a), kad pašamonių nuostatų lygmeniu kirčiuotas /o:/ gali būti socialiai reikšmingas Vilniaus moksleiviams, o konkretus lūpinis jo variantas [ɒ] – kelti asociacijas su vadinamųjų fyfų kategorija. Šio varianto socialinių reikšmių lauką sudarytų *pramogiškumas, nerimumas, menki intelektualiniai gebėjimai, seksualiai provokuojanti išvaizda*. [ɒ] tariančios merginos statistiškai reikšmingai dažniau nei kitos taip pat buvo susietos su veikla mados, muzikos ar reklamos srityse, laikytos *kietomis, linksmomis ir pasitikinčiomis savimi*, tačiau *neturinčiomis tikslu, nerimtomis, neprotingomis* (ibid.)

2.3.4. KONSONANTIZMO POŽYMIŲ REIKŠMĖS

Grumadienės tyrime socialiniai veiksniai palyginti retai išryškino statistiškai reikšmingus vilniečių konsonantizmo skirtumus. Teigiama (Grumadienė 1988: 138), kad lietuviškuose žodžiuose priebalsius linkę depalatalizuoti 40–79 m. vilniečiai. Jie dažniau taria [šɨ.tas] ‘šitas’, [žɨnɔt’æ] ‘žinote’ ir pan. Tokį tarimą tyrėja aiškina rytų aukštaičių vilniškių, pietų aukštaičių arba ilgai ir intensyviai vartotos lenkų kalbos poveikiu, o argumentui sustiprinti pasitelkia Žanetos Urbanavičiūtės siūlomą interpretaciją (1978) „priebalsių depalatalizaciją vilniečių kalboje laikyti ilgo ir intensyvaus lenkų kalbos vartojimo pasekme, nes lenkų kalba vienais atvejais galėjo aktyvinti tarmių interferenciją, o kitais – apskritai žadinti polinkį depalatalizuoti“ (Grumadienė 1983a: 138).

Grumadienės duomenimis (ibid. 139–140), informantų amžius aktualizuoja priebalsių depalatalizaciją ir tarptautiniuose žodžiuose: 40–79 m. informantų kalboje tokiuose žodžiuose kaip *ceñtras, tem̃pas, prožèktorius, Džèkas* minkštųjų variantų santykinis dažnumas sudaro 8–23 proc., iki 40 m. informantų kalboje šis rodiklis reikšmingai didesnis – 75–90 proc. (ibid. 139–140).

Vadinasi, ne tik lietuviškuose, bet ir tarptautiniuose žodžiuose priebalsių depalatalizacija būdingesnė sąlygiškai vyresniems vilniečiams.

Tyrėja nurodo, kad jaunesnių vilniečių polinkis tarti minkštuosius variantus regimas ir rusiškuose tikriniuose žodžiuose *Žènia, Rýžikovas*, taip pat bendriniame žodyje *šašlikas*, o vyresni vilniečiai šioje pozicijoje taip pat dažniau tartų kietuosius priebalsių variantus (ibid. 138–139). Ji apibendrina (ibid. 140), kad šių kalbos formų analizė ne tik rodo vyresnių vilniečių kalbą patyrus galimą svetimų kalbų įtaką, bet ir neturint

„tvirtesnių kodifikuotų normų“. Vis dėlto žvelgiant iš sociolingvistikos perspektyvos čia būtų galima daryti tik išvadą, kad priebalsių depalatalizacija vilniečių kalboje socialiai varijuoja ir nurodo į vyresnio amžiaus kalbėtojus.

Grumadienės duomenimis, vilniečių išsilavinimas turi įtakos konsonantizmo požymiui, kurį ji vadina skardžių ir duslių priebalsių nederinimu žodžio viduje, konkrečiai – morfemų sandūroje, pavyzdžiui, [ušsùkt'i] ‘ušsùkti’; [v'íl.kdal'g'is] ‘vilkdalgis’, kt.). Nurodoma (ibid. 141), kad šioje pozicijoje priebalsių linkę nederinti išsilavinę informantai. Tokiems informantams esą dažniau būdingas ir kitas tarties požymis – sudurtiniuose žodžiuose ir priešdėlio bei šaknies sandūroje jie gana dažnai taria dvigubus priebalsius, pavyzdžiui, [švá.rraš't'is] ‘švárraštis’; [iššlav'e] ‘iššlavė’. Faktas, kad dažniau priebalsiai neasimilijuojami vidutiniu formalumo laipsniu išsiskiriančiame kontekstiniame stiliuje, t. y. skaitant tyrėjo pateikiamą tekstą, suponuoja prielaidą, kad šie fonetiniai variantai yra veikiami rašto, todėl vargu ar parinktas tyrimo metodas tinkamas jų santykiniam dažnumui nustatyti ir ryšiui su socialinėmis kalbėtojų kategorijomis atskleisti.

Su informantų tėvų gimtąja tarme Grumadienė siejo ir itin retu laikė priebalsio *j* išnykimą, arba eliziją, lietuvių vilniečių kalboje (ibid. 142). Jos tyrimo duomenimis, elizija dažniau fiksuojama kalboje tų vilniečių, kurių tėvai – pietų aukštaičiai: būtent tokios kilmės kalbėtojai dažniau nei kiti esą taria [is] ‘jìs’, [iēva] ‘iēva’, [soc'el'izmas] ‘socializmas’, [rukp'ut'is] ‘rugpjūtis’ ir pan. Vis dėlto šį tyrimo rezultatą be išlygų reikėtų priimti tik įsitikinus, kad nepagrįsta skyriuje **2.2.4. Konsonantizmo požymiai** išsakyta abejonė, jog vargu ar visi elizija vadinami vartosenos faktai yra vieno tipo.

2.3.5. AKCENTUACIJOS POŽYMIŲ REIKŠMĖS

Skyriuje **2.2.5. Akcentuacijos požymiai** jau minėtas Urbanavičienės tyrimas atskleidė (2014), kad kirčiavimas, konkrečiai – Saussure'o ir Fortunatovo dėsnio veikimas, socialiai varijuoja ir gali diferencijuoti vilniečių kalbinę bendruomenę. Išanalizavusi spontaniškos vilniečių kalbos duomenis, Urbanavičienė nustatė, kad Saussure'o ir Fortunatovo dėsnis statistiškai reikšmingai stipriau veikia moterų, taip pat jaunesnės ir vidurinės kartos, aukšto socialinio statuso ir šiuolaikišką (žinių įmonių, paslaugų sričių) veiklą vykdančių vilniečių kalboje (ibid.), todėl šie informantai tokius žodžius kaip *kiemè*, *būreliùs*, *balkonù*, *centrè* dažniau kirčiuoja galūnėje. O štai vyrų, taip pat vyresnių, žemo socialinio statuso, tradicinę veiklą vykdančių informantų kalboje jis silpnėsnis, t. y. šias makrosocialines kategorijas reprezentuojantys informantai dažniau

kirčiuoja *kième, būrėlius, balkónu, ceñtre*. Tyrėja daro išvadą, kad kirčiavimas galūnėje rodo geresnį Vilniaus kalbos atitikimą bk normoms. Taigi kirčiavimas galūnėje turi makrosocialines kategorines reikšmes *moterys, jaunesnis amžius, aukštas socialinis statusas, šiuolaikiška profesinė veikla*, kirčiavimas kamiene – *vyrai, vyresnis amžius, žemas socialinis statusas, tradicinė profesinė veikla*. Tyrimo rezultata, kad su bk normomis sutampantis vilniečių kirčiavimas būdingesnis moterims, galima laikyti patvirtinančiu sociolingvistikos teoriją (Labov 2001: 266).

2.4. VILNIAUS KALBOS SOCIALINIŲ REIKŠMIŲ TYRIMAI

Į Vilniaus kalbos, o ne pavienių jos formų reikšmes nurodo kalbėtojų metalingvistinių vertinimų tyrimas (Vaicekauskienė 2014c) ir sąmoningųjų bei pasąmoninių nuostatų eksperimentai (Vaicekauskienė 2014a, 2017a). Tiriant metalingvistinius komentarus nustatyta (Vaicekauskienė 2014c), kad nepaisant neigiamų Vilniaus kalbos stereotipų, konkrečios kalbės ypatybės neturi įtakos Vilniaus kalbos kaip geriausios kalbos vaizdiniai (Vaicekauskienė 2014c: 23). Panašu, kad Vilniaus kalba teigiamų asociacijų įgauna per Vilniui kaip urbanistiniam centrui ir nacionaliniu mastu svarbesnei vietai priskiriamas socialines reikšmes. Siejama su didmiesčiu, Vilniaus kalba vertinama kaip *netarmiška, gramatiška, taisyklinga, išsilavinusio žmogaus kalba*, o ja kalbantieji – asocijuojami su dinamizmu (*šiuolaikiškas, jaunatviškas, internacionalus, kosmopolitiškas, pažangus*) ir statuso (*pasitikintis savimi, sėkmingas, pasiturintis, apsišvietęs, išsilavinęs*) savybėmis (ibid.) Tyrėjos teigimu, tokios prieskyros sostinės kalbai pastebimos ir kitų bendruomenių tyrimuose (be kitų, Kristiansen 2003; Bugge 2018), todėl laikytinos universaliomis.

2.5. VILNIAUS KAIP BENDRINĖS KALBOS IDĖJA

Dar viena susijusi Vilniaus kalbos socialinių reikšmių ir asociacijų tyrimų išvada būtų ta, kad lietuvių kalbos bendruomenėje Vilniaus kalba tapatinama su bendrine, normine kalba, kad geriausios kalbos vaizdinyje esama bk ir Vilniaus kalbos sumišimo. Tą rodo tiek metalingvistinių diskusijų duomenys, tiek kalbos atmainų reitingai, kur greta geriausiai vertinamos savo krašto tarmės, antrą ir trečią pozicijas, dažniausiai be statistiškai reikšmingo skirtumo, dalijasi būtent Vilniaus kalba ir bk (Vaicekauskienė 2014c, 2017a). O štai pasąmoniniu lygmeniu, vertintojams nenutuokiant, kad jie ver-

tina kalbos atmainų skirtumus, geriausios kalbos vaizdinyje bk ir Vilniaus kalbai priskiriamos aukštos, bet kiek skirtingos vertės: bk vartojantys kalbėtojai siejami su viršenybės socialinėmis reikšmėmis (*protingas, rimtas, patikimas*), o Vilniaus – su dinamizmu (*įdomus, kietas, malonus*), neformaliu asmenybės stiliumi (Vaicekauskienė 2017a: 132–133). Matyti, kad ir tokioms pašamoninėms kalbėtojų vertinimų ekspertimentais išryškinamoms nuostatoms turi reikšmės mentalinis vertinamo kalbėtojo atstumas nuo Vilniaus. Kai vertintojai įsivaizduoja kalbėtoją esant vilnietį, visas jo savybes jie įvertina geriausiai, nepriklausomai nuo jo vartojamų kalbos formų (ibid.). Vilniaus kalbos tapatinimui su bk ir jos vaizdiniui kaip *bendriausia / pagrindinė Lietuvos, gramatinė, tikroji lietuvių, pati lietuviškiausia* (Vaicekauskienė, Čičirkaitė 2011: 64) turi reikšmės ir įsivaizdavimas, kad būtent vilnietiška kalba sakytinė, nacionalinė žiniasklaida (ibid. 70–71). Taigi Vilniaus geriausios kalbos vaizdinyje esama ne tik sostinės Vilniaus ir bk, bet dar ir žiniasklaidos (viešosios erdvės) prestižo dėmens.

Kuri kalbos atmaina sietina su bk domenu, tyrė ir Grumadienė (1980). Daugiau kaip 40 proc. jos tyrime dalyvavusių Vilniaus moksleivių, paprašyti nurodyti, kur kalbama normine kalba, įvardijo sostinę Vilnių (ibid. 91). Bemaž tokia pati dalis moksleivių manė, kad norminė kalba vartojama Suvalkijoje ir Marijampolės mieste. Atlikto tyrimo apimtis nedidelė (jame dalyvavo vos 45 Vilniaus moksleiviai), todėl jo rezultatus reikėtų vertinti su išlygomis ir tikrinti didesnės apimties tyrimu. Vis dėlto prielaidiškai galima teigti, kad tyrimas išryškino du dalykus. Pirma, norminės kalbos siejimas su Vilniumi rodo, jog sąmoningųjų nuostatų lygmeniu moksleiviai lojalūs savo miesto kalbai ir ją laiko geriausia kalba (plg. Vaicekauskienė 2017a). Antra, norminės kalbos lokalizavimas Suvalkijoje ar pagrindiniame jos mieste Marijampolėje veikiausiai rodo moksleivius kartojant vadovėlinius teiginius ir pateikiant tyrėjai socialiai priimtina atsakymą: normiškai kalbama Suvalkijoje (nes lietuvių bk pagrindu parinkta suvalkiečių tarmė).

Vilniečių kalbą bendrine laikė Grinaveckienė ir Vitkauskas:

Vilniaus miesto lietuvių bendrinės kalbos, pasakytume, variantas yra tam tikras kultūrinis faktas. Jis susidarė raštų kalbos – „Aušros“, „Varpo“, „Apžvalgos“, F. Kuršaičio gramatikos, vėliau J. Jablonskio mokslo pagrindu, kiek daugiau patyręs lenkų ir gudų kalbų įtakas, pasirėmęs gyvosiomis krašto šnektomis (kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimu, jų redukcija, nekirčiuotų ilgųjų trumpinimu ir kt.). (Grinaveckienė, Vitkauskas 1997: 6)

Jų teigimu, XIX a. pab.–XX a. pirmus keturis dešimtmečius reprezentuojanti jų informantų kalba turėtų būti traktuojama kaip oficialus Vilniaus lietuvių kalbos va-

riantas (Grinaveckienė, Vitkauskas 1997: 5) ir vadinama Vilniaus bendrine kalba, taip pat gyvąja lietuvių bendrine kalba (ibid. 7, 8, 12). Vilniaus kalbos statuso ir vaidmens nekeičia ir konkretūs Vilniaus lietuvių kalbai būdingi vokalizmo, konsonantizmo ir akcentuacijos požymiai, kurie tyrėjų sieti su informantų ar jų tėvų kilmės vieta, o kai kurie iš jų – aiškinti atsiradę dėl slavų kalbų.

Veikiausiai veikiami normatyvizmo tradicijos, Grinaveckienė ir Vitkauskas Vilniaus bk vartotojus vertino pagal tai, kiek jų kalboje fiksuojamos vilnietiškos formos atitinka gramatikose ir vadovėliuose įtvirtintas normas. Dalis informantų buvo įvardyti sudarančiais Vilniaus bendrinės lietuvių kalbos branduolį, vadinasi, kalbančiais „geresne“ Vilniaus kalba. „Geresnės“ Vilniaus bendrinės lietuvių kalbos reprezentantais kvalifikuoti tie, kurie patys ar jų tėvai yra kilę iš vakarų dzūkų ir pietvakarinių aukštaičių, t. y. to paties ar jai artimo ploto tarmės, kuri parinkta bk pagrindu, ir išlaiko norminei kalbai esą privalomą vidinių žodžio skiemenų kiekybę ir kokybę (ilgieji balsiai tariami ilgai, trumpieji kirčiuoti – trumpai). Bendrinės tarties normų esą itin nepažeidžia ir tai, kad šie informantai žodžio gale linkę *patrumpinti* nekirčiuotus ilgusius *a* ir *e* (rečiau *i*, *u*), dėl tarmių įtakos iki pusilgių ar net ilgųjų garsų *pailgina* mišriųjų dvigarsių *i*, *u* + *R* ir dvibalsio *ui* pirmuosius dėmenis, taip pat ilgesnius taria kirčiuotus trumpuosius *i*, *u* (ibid. 9–10). Net ir išskyrę „geresnę“ Vilniaus kalbą vartojančius informantus, rinkinio sudarytojai sulaukė kritikos ir prieštaravimo, kad Vilniaus kalba lyginama su bk ir laikoma reprezentacine Vilniaus bendrine kalba (Pupkis 2005: 227). Pagrindinis priekaištas – didelis vilniečių kalbos variantiškumas ir skirtingos vilniečiais vadinamų kalbėtojų tarmės. Primenu, kad Grinaveckienė ir Vitkauskas informantų vilnietiško nesiejo su tikslia geografine nuoroda – Vilniaus miestu, o vilniečiais laikė ir pačiame Vilniuje, ir (baltarusiškose) jo apylinkėse gimusius, gyvenančius ar gyvenusius žmones, kurių dauguma į Vilnių atsikėlė iš lenkų okupuoto Vilniaus krašto ar Baltarusijos per Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo, daugiausia besimokiusius Vytauto Didžiojo gimnazijoje, laikytoje bene „svarbiausi[u] ir didžiausi[u] lietuviybės palaikymo ir puoselėjimo centr[u]“ (Grinaveckienė, Vitkauskas 1997: 7).

Vilniaus kaip bk vaizdinys išryškėjo ir perceptyviosios dialektologijos tyrimuose (Aliūkaitė et al. 2017) išanalizavus 1400 jaunuolių kalbines nuostatas dešimtyje Lietuvos vietovių (ibid. 14, 21). Naudodamiesi Lietuvos žemėlapiais, braižytais su tiksliais vietovių koordinatėmis ir fakultatyviomis šalies ar kalbos ploto ribomis, moksliviai turėjo pažymėti, kur kalbama tarmiškai, o kur – bk. Nustatyta, kad didieji Lietuvos miestai tapatinami su bk zona, o stipriausiai su bk vaizdiniu asocijuojamas Vilnius. Vis dėlto tyrėjai įterpė normatyvinę perspektyvą – išsakė nuogąstavimą (ibid. 251), kad Vilniaus kaip bk vertinimas gali paveikti „paprastųjų kalbos bendruomenės narių

kalbinį elgesį“. Iš sociolingvistikos teorijos žinoma, kad tarp nuostatų ir kalbos kitimo esama abipusės sąveikos: kintant kalbėtojų nuostatomis kinta kalba, o kintanti kalba keičia kalbėtojų nuostatas (Coupland 2009: 28, 43).

2.6. APIBENDRINIMAS

Pagal variantų įsisąmoninimo laipsnį Labovas išskyrė trijų tipų kintamuosius: indikatorius, markerius ir stereotipus (Labov 1971). Indikatoriaus įsisąmoninimo laipsnis žemiausias. Indikatoriumi vadinami kintamojo variantai yra tapę kurios nors kalbėtojų grupės socialine norma, rodo kalbėtojų priklausymą grupei, tačiau šios grupės nariai to nėra įsisąmoninę. Keičiantis stiliaus formalumo laipsniui indikatoriumi charakterizuojamų variantų dažnis ir pasiskirstymas nesikeičia, taigi jie stilistiškai nevarijuoja. O štai markeriui būdinga ir socialinė, ir stilistinė variacija. Markeriu vadinami kintamojo variantai ne tik nurodo į socialinę kalbėtojų grupę, bet ir jų dažnis bei pasiskirstymas keičiasi kintant kalbėjimo stiliaus formalumo laipsniui. Stereotipų įsisąmoninimo laipsnis aukščiausias: jie atpažįstami kalbinėje bendruomenėje, visuotinai siejami su konkrečia kalbėtojų grupe, socialiai stigmatizuojami ir folklorizuojami (Labov 2010: 186), todėl jų vartoseną stipriai kontroliuojama.

Iš struktūrinių (vidinių) Vilniaus kalbos ypatybių normatyvinių vertinimų gali susidaryti įspūdis, kad balsių ilginimas ir trumpinimas yra tapę neigiamais stereotipais. Su ortoepinėmis normomis nesutampantis vilniečių tarimas (balsių trumpinimas ir ypač balsių ilginimas) socialiai stigmatizuojamas ir, galima sakyti, yra tapęs folkloro dalimi (tai, be kita ko, rodo kuriami Larisos Pusrusės, Viktoro Agurkicho personažai, nelietuvių kilmės vilniečius pašiepianti raidės ilginanti, o kartais ir trumpinanti rašyba interneto portalų ir socialinių tinklų komentaruose). Vis dėlto ankstesni Vilniaus lietuvių kalbos vartosenos tyrimai tokio jų statuso nepatvirtina. Panašu, kad kirčiuoti ilgieji /a/, /e/, /i/, /u/ variantai – vyresnio amžiaus vilniečių grupės norma, taigi ir šios grupės indikatorius (ilgesni šio kintamojo variantai dažniau fiksuojami Grumadienės vyresniais vadinamų 40+ m. vilniečių kalboje). Be to, kiek galima suprasti iš Grumadienės pateikiamo Vilniaus kalbos vokalizmo aprašo, kirčiuotų /a/, /e/, /i/, /u/ variantai stilistiškai nevarijuoja – jų dažnis ir pasiskirstymas statistiškai reikšmingai neatskiria formalaus ir neformalaus stilių.

Iš Grumadienės tyrimų žinoma, kad nekirčiuoti žodžio galo /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ statistiškai reikšmingai diferencijuoja formalųjį ir neformalųjį stilius: neformaliai kalbėdami, vilniečiai dažniau trumpina žodžio galą. Nekirčiuotų balsių trukmės varijavi-

mas kalbėjimo stiliaus formalumo–neformalumo skalėje rodo, kad vilniečiai šių balsių trukmę žodžio gale kontroliuoja ir formaliai kalbėdami renkasi ortoepines normas geriau atitinkantį ilgąjį variantą. Be stilistinės, šiam kintamajam būdinga ir socialinė variacija – dažniau balsius trumpina informantai, kurių tėvai kilę iš ploto tarmių, išsiskiriančių žodžio galo balsių redukcija. /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ variantų pasiskirstymą veikia ir išsilavinimas: ortoepinį standartą atitinkančius ilguosius variantus žodžio gale dažniau taria aukštąjį išsilavinimą įgiję 20–39 m. informantai. Jei vilniečių kalbinėje bendruomenėje šis kintamasis varijuoja ir stilistiškai, ir socialiai, veikiausiai jis yra pastebimas ir funkcionuoja kaip markeris, o kuris iš nekirčiuoto žodžio galo variantų pasirenkamas, priklauso nuo kalbėjimo stiliaus formalumo laipsnio ir socialinių veiksnių – kalbėtojų išsilavinimo ir jų tėvų tarmės.

Nekirčiuoti kamieno /a:/, /æ:/, /i:/, /u:/ variantai varijuoja tik socialiai – čia ilgesnius variantus statistiškai reikšmingai dažniau taria (nebaigtą) vidurinę ir specialųjį vidurinę išsilavinimą turintys vilniečiai iki 19 m. Taigi šis kintamasis galėtų būti apibendrinamas kaip indikatorius, nurodantis į žemesnio išsilavinimo ir jaunesnius vilniečius.

Vilniaus paauglių kirčiuotoje pozicijoje tariami /i/, /u/ – ne makrosocialinių kalbėtojų koreliatai, o socialiai reikšmingi ištekliai – ilgesni jų variantai dalyvauja socialinės reikšmės kūrimo procese ir yra pasitelkiami kuriant gatvės paauglių socialinę tapatybę, siejami su *gatviškumo*, *miesto (Vilniaus)*, *jėgos*, *kietumo*, *vyriškumo* mikrosocialinėmis reikšmėmis (ibid. 165). Į šių variantų socialinių asociacijų lauką taip patenka *slaviškumo*, *menko išsilavinimo*, *neprestižinių darbų*, *žemesnio socialinio sluoksnio* reikšmės. Nustatytą balsių ilginimo ryšį su daugeliu socialinių reikšmių galima laikyti patvirtintinančiu sociolingvistikos teorijos teiginį, kad kuo ilgiau kintamasis funkcionuoja, tuo daugiau reikšmių jis gali būti įgijęs (Haeri 1997; cit. iš Eckert 2008: 471).

Panašu, kad stereotipais negalima vadinti ir kitų ankstesniuose Vilniaus kalbos tyrimuose išskirtų varijuojančių Vilniaus kalbos formų. Pavyzdžiui, prieš priešakinės eilės ar supriešakėjusius balsius vartojamus kietuosius priebalsių variantus būtų galima laikyti 40–79 m. vilniečių grupės indikatoriumi. Grumadienės duomenimis, šių priebalsių priebalsių varijavimas kietumo–minkštumo skalėje lietuviškuose, rusiškuose ir tarptautiniuose žodžiuose yra tapęs šios grupės tarties norma. Duomenų, kad šis kintamasis galėtų būti laikomas markeriu, neturima – Grumadienė neužsimena, kad šiems priebalsiams būtų būdingas stilistinis varijavimas ir minkštasis bei kietasis priebalsiai būtų kaitaliojami pagal pagal stiliaus formalumo laipsnį. Galima daryti išvadą, kad ne

tik 40–79 m., bet ir visoje vilniečių kalbinėje bendruomenėje šio kintamojo variantų įsisąmoninimas žemas.

Iš esamų Vilniaus kalbos formų ir jų socialinių reikšmių tyrimų sunku spręsti, koks kitų išskirtų Vilniaus kalbos formų įsisąmoninimo laipsnis. Be to, šioje disertacijoje jos neaktualios, todėl neapibendrinamos.

Vilniaus kalbos socialinių reikšmių tyrimuose ryškėja dvi perspektyvos. Viena iš jų glaudžiai susijusi su lietuvių kalbotyros normatyvine tradicija, todėl, net ir siedama Vilniaus kalbą su bk vartosenos erdve, mėgina klasifikuoti kalbėtojus (žr. Grinavėkienė, Vitkauskas 1997) pagal tai, kurių iš jų kalba geriau atitinka ideologiniu normų centru laikomą bk. Panašu, kad ideologiniu normų centru bk laikoma ir perceptyviosios dialektologijos tyrimuose. Antroji Vilniaus kalbos socialinių reikšmių tyrimuose besirandanti perspektyva susijusi su standarto reliatyvizmu. Joje manipuluojant dviem sąmonės lygmenimis (sąmoningu ir pasąmoniniu) dekonstruojami stereotipiniai su bk ir Vilniaus kalba siejami vaizdiniai, atskleidžiama, kokia socialinė reikšmė asocijuojama su Vilniaus kalbos kaip (moderniosios) bk idėja. Vis dėlto iki šiol nė iš vienos iš šių perspektyvų netirta, kokia konkrečios formos kuria geriausios kalbos vaizdinį vilniečių kalbinėje bendruomenėje ir kuriōs kalbōs atmainōs (Vilniaus ar vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba.

3. EMPIRIJA IR TYRIMO METODAI

Šiame skyriuje nurodoma, kokiais būdais rinkta Vilniaus ir žiniasklaidos kalbos medžiaga (žr. skyrių **3.1. Medžiagos šaltiniai ir atranka**), kaip ji parengta tyrimui ir analizuota (žr. skyrių **3.2. Garso įrašų parengimas analizei**). Taip pat jame detalai aprašoma, kaip jau minėtais audiciniu (žr. skyrių **3.3. Audicinis metodas**) ir instrumentiniu (žr. skyrių **3.4. Instrumentinis metodas**) metodais analizuoti vilniečių ir žurnalistų fonetiniai variantai, kaip atlikti vilnietišų fonetinių variantų socialinės reikšmės vilniečių kalbinėje bendruomenėje atskleidžiantys eksperimentai (žr. skyrių **3.5. Kalbėtojo vertinimo eksperimentai**).

Priminsiu, audiciniu metodu atlikti du vienas po kito sekę vilniečių kalbos tyrimai. Pirmiausia šis metodas pasitelktas inventorizuoti, kokiais variantais realizuojamos kirčiuotos ir nekirčiuotos trumposios *i*, *u*, *e*, *a*. Paskui juo išskirti kirčiuotus /il/, /im/, /in/, /ir/, /ul/, /um/, /un/, /ur/ sudarantys variantai. Audiciškai nustačius Vilniaus kalbai būdingus variantus, ištyrus, kaip jų dažnį veikia tokie makrosocialiniai veiksniai kaip kalbėtojų lytis ir amžius, vėliau jau detalai instrumentiškai tikrinama, kaip šie ir kiti socialiniai veiksniai lemia vilnietišų variantų pasiskirstymą tyrimui aktualioje (stigmatizuojamoje) pozicijoje – kirčiuotame žodžio gale. Audicinės analizės rezultatai leido tiksliau formuluoti tolesnio Vilniaus kalbos tyrimų etapo – instrumentinės analizės – tikslus ir įvertinti, kokios apimties tiriamoji imtis turėtų būti sudaryta, kuriuos kintamuosius ir kurioje akcentinėje pozicijoje vertėtų tirti nustatant, kaip Vilniaus kalbai būdingas balsių trukmės variantiškumas koreliuoja su kalbėtojų socialinėmis kategorijomis ir kiek kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių ilgumą. Audiciniu ir instrumentiniu metodais gauti Vilniaus kalbos rezultatai yra skirtingo validumo – audicinis metodas padeda apčiuopti bendrąsias tendencijas, o instrumentinis – šias tendencijas patikslinti, išvelgti naujų, nustatyti, ar vilniečių tarties skirtumai yra statistiškai reikšmingi.

Instrumentinė analizė taikyta ir TV bei radijo kalbos formų raidai ir panašumui su Vilniaus kalba tirti: pirmiausia aprašoma, kaip instrumentiškai tirti nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmė, įtempimas ir padėtis spektre spontaniškai kalbančių laidų vedėjų ir vilniečių kalboje, vėliau parodoma, kaip analizuotas vilniečių ir skirtingus žiniasklaidos raidos etapus (sovietmetį ir dabartinį laikotarpį) reprezentuojančių žurnalistų tarties santykis.

Skyrius baigiamas išsamiau kalbėtojo vertinimo eksperimento metodu aprašu (žr. skyrių 3.5. **Kalbėtojo vertinimo eksperimentai**). Eksperimento metodu tikrinta, į kokius socialinius kalbėtojų tipus vilniečių kalbinėje bendruomenėje nurodo specialiai parinkti vilnietišku fonetinių variantų rinkiniai ir kokias socialines reikšmes turi vadinamasis balsių ilginimas.

Metodų (pirma audicinis, instrumentinis ir galiausiai eksperimentai) aprašymo tvarka tik iš dalies atitinka chronologinę atliktų tyrimų eigą.

3.1. MEDŽIAGOS ŠALTINIAI IR ATRANKA

3.1.1. VILNIAUS KALBOS DUOMENYS

Didžioji dalis sociolingvistinių interviu su vilniečiais įrašyta ir išrašyta dalyvaujant jau minėtuose projektuose „Kalba Vilnius: Vilniaus kalbos vaidmuo šiandieninėje Lietuvoje“ ir „Kalba Vilnius II: miestas ir kalbos įvairovė“. Jų pagrindu parengta duomenų bazė „Kalba Vilnius“ (<http://kalbavilnius.sociolingvistika.lt>). Iš viso šią bazę sudaro garso įrašai su daugiau kaip 120 įvairaus amžiaus, lyties, profesinės veiklos, statuso ir gimtosios kalbos vilniečių. Bendra įrašų trukmė – beveik 90 val. Iš šios bazės pagal aktualius tiriamuosius klausimus tikslinės atrankos būdu sudarant įvairius modelius buvo atrenkami daugiaaspektei Vilniaus kalbos analizei tinkami informantai.

Kiek informantų kalbos pravartu sukaupti miesto kalbos tyrimams, priklauso nuo tiriamųjų klausimų, pasirinktos tyrimo metodikos, nuo to, kurio kalbos lygmens ir kokio dažnumo kintamieji tiriami. Kuo daugiau medžiagos sukaupiama, tuo reprezentatyvesni tyrimo duomenys, tačiau tuo ilgiau užtrunka įrašyti interviu, juos išrašyti ir susieti su garsu⁷, esama pavojaus, kad nepakaks laiko bent kiek išsamesnei analizei. Niujorko kalbą tyręs Labovas tyrimui (1966 [2006]) naudojo 88 informantų duomenis; Rogeris Shuy, Waltas Wolframas ir Williamas Riley Detroito lingvistinių ir socialinių koreliatų tyrimams (1968) sukaupe 702 interviu, tačiau galiausiai analizei pritaikė vos dvyliką jų dalį – 60; Peteris Trudgillas (1974) Norvičo fonetinius ir fonologinius variantus aprašė remdamasis 60 informantų kalba (Milroy, Gordon 2003: 28–29). Kaip jau buvo minėta, ankstesnius Vilniaus kalbos tyrimus vykdžiusi Grumadienė vilniečių tarties ir kirčiavimo ypatybes, jų vartosenos polinkius išskyrė išanalizavusi 7 val. pokalbių su 71 vilniečiu (Grumadienė 1989: 292). Metodų taikymo praktikos analitikai

⁷ Tyrimui parengti vieną vidutinės trukmės interviu paprastai užtrunka 4–6 val. Audicinė ir ypač instrumentinė analizė laikui dar imlesnė.

siūlo (Tagliamonte 2006) tiriamąją imtį formuoti iš tiek informantų, kad skirstant juos į grupes pagal amžių, lytį, socialinį statusą, išsilavinimą ar kitas socialines kategorijas kiekvieną iš grupių sudarytų 3–5 tiriamieji. Teigiama, kad statistinei analizei pakankamas minimumas turėtų būti 6 kiekvienos socialinės kategorijos informantai. Mano tyrime informantų imtys suformuotos (žr. skyrius **3.3.1. Vilniečių informantų atranka audicinei analizei**, **3.4.1. Vilniečių informantų atranka instrumentinei analizei**, **3.4.3. Vilniečių ir laidų vedėjų atranka instrumentinei analizei**) pagal ankstesnių tyrėjų patirtis.

Interviu buvo kaupiami klasikiniu Williamo Labovo sociolingvistinio interviu metodu pagal pusiau struktūruotą klausimyną apklausiant vilniečius ir pokalbius su jais įrašant į diktofoną. Sociolingvistinį interviu sudarė 1) sociodemografinė informacija apie informantą – jo tėvų gimimo vietą, užsiėmimą, amžių ir kt.; 2) laisvasis pokalbis apie Vilnių, Vilniaus erdves ir jų kaitą, vaikystės miesto prisiminimus, Vilniaus miesto savitumą lyginant su kitais Lietuvos ar Europos didmiesčiais ir pan.; 3) skaitymas specialiai sudaryto teksto, kuriame įtraukti būdingąsias vilniečių kalbos ypatybes atskleidžiantys žodžiai; 4) skaitymas vienu fonologiniu požymiu tesiskiriančių minimaliųjų žodžių porų, kuriose užfiksuotos aktualios vilniečių kalbos ypatybės. Interviu buvo baigiamas klausimais apie Vilniaus kalbą, būdingiausias jos kalbos ypatybes, normiškumą, santykį su žiniasklaidos kalba ir pan. (žr. 1 priedą). Kaip jau minėta, Labovo interviu praėjusio amžiaus aštunto dešimtmečio pabaigoje duomenims rinkti taikė ir vienintelė iki šiol sistemingas Vilniaus kalbos tyrimus atlikusi Grumadienė (Grumadienė 1983a, 1983b, 1988).

Sociolingvistinio interviu esmė – išgauti informanto kalbėjimo stilių kontinuumą (vartojant Labovo terminą (2006: 58) – kontekstinius stilius): pirmiausia per laisvąjį pokalbį išprovokuoti kuo autentiškesnį, spontaniškam, neformaliai informanto kalbėjimui artimiausią kalbėjimo stilių, o paskui skaitymo užduotimis atkreipiant dėmesį į kalbą išgauti formaliausią kalbėjimo stilių ir nustatyti, kiek keičiantis kalbėtojo susitelkimo į kalbą laipsniui keičiasi jo vartojami fonetiniai variantai. Teorinė prielaida ta, kad laisvajame pokalbyje informanto dėmesys kalbai bus mažiausias, todėl išryškės neformaliai vartojami fonetiniai variantai. Skaitydamas specialiai sukurtą tekstą, informantas turėtų siek tiek labiau kreipti dėmesį į savo kalbą ir vartoti standartiškesnius (kaip jis pats tai suvokia) variantus. Skaitant minimaliąsias poras informanto dėmesys į kalbą sutelkiamas labiausiai, todėl turėtų išryškėti, kokios trukmės variantai rodo kalbėtoją vartojant formalųjį stilių.

Per laisvąjį pokalbį išgaunamas kalbėjimo stilius natūraliai nesuvaržytu ir spontanišku gali būti vadinamas tik sąlygiškai, nes natūralią, išorinio stebėtojo nepaveiktą

kalbą mėginama išgauti dalyvaujant išoriniam stebėtojiui. Tai esantis stebėtojo paradoksas (Labov 1972: 209). Vienas iš būdų tokiam paradoksui sumažinti (ir sumažinti tyrėjo poveikį informanto kalbai) būtų neįspėti informanto, kad interviu įrašomas. Toks būdas prieštarauja mokslinei etikai, tačiau kaimo dialektologijoje jis sistemingai taikytas: pripažįstama (Meiliūnaitė 2012: 96), kad ilgą laiką pateikėjų kalbos duomenys buvo įrašomi slapta, todėl „lietuvių kalbos tarmių fonotekoje gausu tekstų su labai asmeniška informacija, kurios viešas paskelbimas būtų neetiškas“ (ibid.). Kitas būdas – įrašyti interviu iš anksto neatskleidžiant tyrimo tikslų ir objekto (Labov 1972: 92), trečias – į interviu pakviesti didesnę informantų skaičių, kad jie galėtų ne tik kalbėtis su interviuotoju, bet ir įsitraukti į interviuotojo pateikiamus klausimus diskutuodami vienas su kitu (ibid. 132). Šiuo atveju tariantis su vilniečiais dėl pokalbio tebedavo pasakoma, kad įdomu „tikrųjų, Vilniuje gimusių vilniečių“ prisiminimai apie vaikystę mieste, nuomonė apie Vilnių, jo kaitą, gyvenimą Vilniuje palyginti su kitais Lietuvos ar pasaulio miestais. Tokia pirminė informacija nebuvo visiškai netiesa, nes interviu rinkti vilniečių interviu bazei, kuria įvairiems tikslams naudojasi ir kiti interesantai. Neatskleidžiant dalies tyrimo tikslų siekta, kad informantas per interviu negalvotų apie kalbą, o kalbėtų – kiek leidžia situacija ir diktofonas – kaip įmanoma laisviau. Su kalbiniais tyrimo tikslais informantai būdavo supažindinami pokalbio pabaigoje, t. y. kai jie jau būdavo perskaitę specialiai parengtą tekstą ir minimaliąsias poras. Manoma, kad net jei laikantis tokios interviu eigos nepavyktų visiškai išvengti stebėtojo paradokso, tarties variantiškumo tyrimams jis neturėtų lemiamos įtakos: manoma, kad laisvojo pokalbio dalyje informantai variantų trukmės iš esmės sąmoningai nekontroliuoja ir nuosekliai jų keisti negali (Hudson 1996: 172–173), o skaitymo užduotyse siekis fonetinius variantus keisti tais, kurie galėtų nurodyti į formalesnę kalbėjimo stilių, yra lemiamas paties metodo.

Grumadienės tyrimuose sociolingvistinio interviu procedūra buvo kitokia (1983b: 69). Jos sociolingvistinį interviu sudarė 1) sociodemografinė informacija apie informantą – jo gimimo metai, tėvų gimimo vieta ir kt.; 2) laisvasis pokalbis apie keliones, atostogas, išvykas į tėvų gimtinę; 3) klausimai, ar išvykose informantas buvo atpažintas kaip vilnietis, ką jis mano apie vilniečių kalbos ypatybes, kaip vertina savo paties, diktorių ir aktorių kalbos taisyklingumą, kokia jo nuomonė apie lietuvių kalbos mokymą mokykloje; 4) specialiai parengto teksto skaitymas; 5) minimaliųjų žodžių porų skaitymas. Interviu pabaigoje informantui buvo pateikiami klausimai, kokia jo nuomonė apie „kai kurias bilingvizmo (polilingvalizmo) ir diglosijos problemas“ (ibid.). Galiausiai informantų buvo prašoma užpildyti anketas, kurias iš tyrėjos parinktų kalbos formų jie vartoja (anketavimo metodo kritiką žr. skyriuje 2.1. **Normatyviniai**

vertinimai). Tokia interviu eiga galėjo lemti, kad tikrieji Grumadienės tyrimo tikslai ir objektas informantams išaiškėdavo prieš skaitymo užduotis – tuomet, kai buvo teiraujamasi jų nuomonės apie vilniečių kalbą ir jos taisyklingumą. Vadinas, informanto susitelkimo į kalbą laipsnis skaitomame tekste ir minimaliosiose porose galėjo skirtis mažiau nei tuomet, jei informantas tik skaitymo užduotyse būtų pradėjęs numanyti, kas jomis tikrinama.

Atliekant sociolingvistinius interviu, apgalvojama ir jų trukmė. Nėra vienos nuomonės, kokia sociolingvistinio interviu trukmė pakankama tiriamos kalbos ar jos atmainos variantiškumui atskleisti. Suprantama, kad ji pasirenkama atsižvelgiant ir į tiriamų variantų dažnumą kalboje. Literatūroje nurodoma, kad reikėtų įrašyti 20–30 min. (Milroy, Gordon 2003: 58), 1–2 val. (Labov 1984: 32) ar net iki 3 val. (Crowley 2007: 95) kiekvieno informanto kalbos. Kuo ilgesnė interviu trukmė, tuo daugiau kalbos duomenų sukaupiama, tuo didesnė tikimybė, kad tyrėjui pavyks išgauti tyrimui reikiamą variantų skaičių. Vidutinė mano interviu su vilniečiais trukmė – beveik 45 min., laisvojo pokalbio – apie 20 min. Grumadienės laisvojo pokalbio trukmė buvo mažesnė – 5–10 min. (Grumadienė 1983b: 69). Vis dėlto analizuojant tiriamąją medžiagą paaiškėjo, kad net ir būdamas bent du kartus ilgesnis nei Grumadienės, dabartinių vilniečių laisvasis pokalbis per trumpas: pirma, dalis informantų į tyrimą negalėjo būti įtraukti, nes pavartojo per mažą tyrimui aktualių variantų skaičių, antra, laisvuojų pokalbiu nepavyko išgauti reikiamo skaičiaus variantų, pavartotų konkrečiose žodžių formose.

Dabartinių vilniečių vokalizmo variantiškumui tirti parengtas tekstas, kurio apimtis – beveik 1900 spaudos ženklų, ir 27 minimāliosios žodžių poros (plg. Grumadienės tyrime (1983b: 69) buvo naudojami 1800 spaudos ženklų tekstas ir 20 minimaliųjų porų sąrašas). Vis dėlto sekant Labovu ir Grumadiene, padaryta dar viena metodinė klaida – neįvertinta, kad lietuvių kalbos žodžių paradigmos kirtis gali šokinėti, todėl ne visuomet informantai fonetinius variantus tars tuose skiemenyse, kaip įprasta. Pavyzdžiui, gavę užduotį be išankstinio pasirengimo perskaityti specialiai parengtą tekstą ir skaitant suvokę, kad tiriama kalba, kai kurie tyrimo informantai sutrikdavo ir tyrimui svarbius žodžius kirčiavo taip, kaip nebuvo įmanoma prognozuoti rengiantis tyrimui ar atliekant bandomuosius interviu (pvz., *suodinì žvirbliai* taria *súodini / suodìni žvirbliai; vargu ar kas dėl šios valtios mùšis* taria *vargu ar kas dėl šios valtios mušis*). Be to, lietuvių kalboje minimaliųjų porų skirtumai akivaizdūs grafiškai – skiriasi jas sudarančių žodžių rašyba (pvz., *antis* – *antys*, *saulė* – *su saule*). Informantai, pradėję skaityti žodžių poras ir perpratę, kad rašyba skiriasi, mėgino dirbtinai daryti tarp jų skirtumą (*suodinì* – *sōdini*) arba priešingai – jas vienodinti (pvz., *súodini* – *sōdini*) ir

tarė nenatūraliai. Taip abiejose skaitymo užduotyse pavartota mažiau kintamojo variantų nei planuota. Mažesnis variantų skaičius netapo kliūtimi audiciniu metodu užčiuopti bendruosius vilniečių tarties dėsningumus, o štai į instrumentinę analizę (jos rezultatai vertinami statistiškai) skaitymo užduotys netrauktos, nes tiriamąją imtį formuojant iš pernelyg mažai variantų, gauti tyrimo rezultatai būtų buvę nevalidūs. Bandomuosiuose interviu su vilniečiais šios sociolingvistinio interviu metodo ydos neišryškėjo. Apie jas užuominų nebuvo ir ankstesniuose Vilniaus kalbos tyrimuose, kuriuose, kaip minėta, taip pat taikytas sociolingvistinio interviu metodas. Gali būti, kad aukščiau minėtų trūkumų būtų pavykę išvengti, jei ir skaitomas tekstas, ir žodžių porų sąrašas būtų buvę sudaryti gerokai ilgesni.

Praėjusio amžiaus septintą–devintą dešimtmetį kitose bendruomenėse atliktuose sociolingvistiniuose miesto kalbos tyrimuose apčiuopta socialinės klasės, išsilavinimo ir kalbinių variantų koreliacija (plg. Labov 1966 [2006]; Trudgill 1974; Milroy 1980 ir kt.). Vis dėlto pastaraisiais dešimtmečiais vis dažniau imamas kelti klausimas, ar operavimas tradicinėmis socialinėmis kategorijomis aktualus (Coupland 2009: 28). Aukštasis išsilavinimas lengvai prieinamas daugeliui, vienareikšmės socialinės klasės sampratos nebėra (plg. Thomas 2011: 291), todėl išsilavinimas ir klasė imami vertinti kaip neaktualios socialinės kategorijos. Nors sociologai visuomenės narius pagal statusą skirsto atsižvelgdami į kalbėtojo išsilavinimą, pajamas ir užimamas pareigas (Imada 1991), abejojama (Trudgill 1974; Labovas 2001: 185), ar šios socialinių statusų žyminčios kategorijos apskritai atitinka realią visuomenės socialinę stratifikaciją⁸.

Atliekant disertacijoje aprašomus Vilniaus kalbos tyrimus tikrinta, kokio ryšio esama tarp vilnietiškų fonetinių variantų ir tradicinių makrosocialinių kategorijų, tačiau, atsižvelgiant į literatūroje pateikiamą kritiką, *socialinės klasės* kategorija pakeista tyrimui aktuali ir plačiau apibrėžta *socialinio statuso* kategorija.

Ieškant tyrimui tinkamų informantų, taip pat paisyta ir išsilavinimo, profesinės veiklos kriterijų – siekta, kad jie būtų kuo įvairesni. Laikantis nuostatos, kad vienas iš svarbiausių veiksnių, lemiančių informanto socialinį statusą, – jo profesinė veikla (Macaulay 1977), informantai į aukšto ir žemo statuso kategorijas skirstyti itin paisant profesinės veiklos kriterijaus ir išskirti tradicinę (pramonės, gamybos srities) ir šiuolaikišką (paslaugų, žinių įmonėse) veiklą vykdantys vilniečiai (plg. Urbanavičienė 2014: 22).

⁸ Be to, svarstoma (Wodak, Benke 1997), kad kalbos variantiškumo tyrimuose vertėtų laikytis sociologijos teorijos ir informantus į grupes skirstyti pagal socialinę, o ne biologinę lytį.

Informantai dabartinės Vilniaus kalbos tyrimams buvo atrenkami tikslinės atrankos būdu pažįstamo pažįstamojo principu (žr. Milroy, Gordon 2003: 75), kai tyrėjas prašo pažįstamųjų rekomenduoti reikiamus amžiaus, lyties, išsilavinimo, etninės kilmės ir pan. kriterijus atitinkančius informantus, taip pat vienu informantų teiraujasi kitų galimų informantų. Duomenys rinkti iš trijų grupių vilniečių:

- vienakalbių gimtakalbių lietuvių, kurių gimtoji kalba – lietuvių,
- dvikalbių, arba mišrioje šeimoje augusių, vilniečių, kurie nuo mažumės namie kaip gimtąsias vartojo dvi ar kelias kalbas – lietuvių ir slavų – rusų, lenkų, baltarusių ar ukrainiečių,
- vienakalbių gimtakalbių rusų, lenkų ar kitų slavų, kurių gimtoji kalba – kuri nors iš slavų kalbų. Disertacijoje jie sąlygiškai vadinami rusų ir lenkų kilmės vilniečių grupe.

Didžiąjai daliai tiek rusų ir lenkų, tiek mišrioje šeimoje augusių mano informantų vienintelė ar viena iš gimtųjų kalbų – rusų kalba. Suprantama, ji ne visuomet sutampa su kalbėtojo tautybe ar etnine tapatybe, tačiau Vilniaus daugiakalbystės tyrimuose nustatyta (Ramonienė 2009), kad kone visos Vilniuje gyvenančios nelietuvių tautybės grupės dažniau nei kitų Lietuvos vietų gyventojai savo gimtąją įvardija rusų kalbą: taip teigia daugiau nei pusė baltarusių, totorių, armėnų, beveik trečdalis žydų, o dvi gimtąsias kalbas nurodantys vilniečiai paprastai viena iš jų teigė esant rusų (ibid. 75–76).

Mano tyrime mišrioje šeimoje augę bei rusų ir lenkų kilmės vilniečiai – dvi kontrolinės grupės, kurių santykis su lietuvių kalba skirtingas: pirmieji, vartodami dvi kalbas, gyvena realios dvikalbystės sąlygomis, o lietuvių kalba jiems yra viena iš gimtųjų, antriesiems – lietuvių kalba yra svetimoji, vėliau išmokta ir nebūtinai taip pat intensyviai kaip gimtoji vartojama kalba. Jei išties kalbų kontaktai veikia vilniečių fonetinių variantų ilgumą, tas bus matyti gretinant lietuvių, rusų ir lenkų bei mišrioje šeimoje augusių vilniečių fonetinių variantų trukmės rodiklius.

Panašiai kaip ir Grumadienės tyrimuose, be gimtosios informanto kalbos, disertacijoje taip pat buvo atsižvelgiama ir į informanto bei jo tėvų kilmės vietą, informanto lytį, amžių ir profesinę veiklą. Tyrimui ieškota antros (ir trečios) kartos lietuvių vilniečių, kurie patys ir abu jų tėvai (ir seneliai) būtų Vilniuje gimę ir nuolat čia gyvenę ar gyvenantys lietuviai. Buvo keliama prielaida, kad kita informanto ar jo tėvų gimimo vieta gali turėti įtakos vartojamiems fonetiniams variantams. Vis dėlto rasti tokį griežtą reikalavimą atitinkančių vyresnio amžiaus vilniečių buvo itin sunku. Siekiant kiek įmanoma sumažinti kilmės vietos įtaką, iš vyriausiųjų vilniečių (55+ m.) informantais tapo tie, kurie ne mažiau kaip 50 metų nuolat gyvena Vilniuje (plg. Grumadienės tyrime ne Vilniuje galėjo būti gimę 40–79 m. informantai). Kitų amžiaus

grupių informantams (kad ir kokia būtų jų gimtoji kalba) keltas reikalavimas patiems būti gimusiems ir visą laiką, išskyrus trumpalaikes išvykas, gyvenus Vilniuje. Tokie pat kilmės vietos reikalavimai buvo keliami ir mišrioje šeimoje augusiems, ir rusų ar lenkų kilmės informantams. Tiesa, išimties tvarka (dėl šio tipo informantų trūkumo) į tiriamąją imtį įtrauktas mišrioje šeimoje augęs vilnietis, kuris nuo pat ankstyvos vaikystės iki 8 m. gyveno Zarasuose, tačiau atostogas leisdavo pas močiutę Vilniuje. Nemažai nelietuvių informantų savo tėvų kilmės vieta nurodė Rusiją.

Sociolingvistikos teorijoje žinoma, kad sociolingvistinių variantų pasiskirstymas, be kita ko, priklauso nuo kalbėtojo lyties ir jo amžiaus. Duomenys disertacijoje aprašomiems Vilniaus kalbos tyrimams kaupti lygiomis dalimis įtraukiant abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus grupių vilniečius. Išskirtos penkios lietuvių ir tiek pat mišrioje šeimoje augusių informantų amžiaus grupių: 18–24 m., 25–34 m., 35–44 m., 45–54 m. ir daugiau kaip 55 m. Kontrolinė nelietuvių grupė sudaryta iš 50+ m. rusų ir lenkų kilmės vilniečių. Pastaroji į tyrimą įtraukta norint nustatyti, kaip vilniečių balsių ilgumą veikia kalbų kontaktai, taip pat patikrinti, ar mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsių ilgumas artina juos prie vienakalbių vilniečių, jei taip, prie kurių – lietuvių ar rusų ir lenkų? O gal jie apskritai formuoja savito balsių ilgumo grupę?

Dabartinės Vilniaus kalbos tyrimams ieškota kuo įvairesnės profesinės veiklos vilniečių, tačiau susidurta su metodiniu keblumu – darbininkų profesijų atstovai vilniečiai palyginti dažnai atsisakydavo kalbėtis. Pasitaikė atvejų, kad jei apie Vilnių toks informantas ir sutiko papasakoti, į interviuotojo klausimus jis atsakinėjo taip trumpai ir lakoniškai (kartais – kelių žodžių frazėmis), kad interviu su juo tolesnei analizei buvo netinkamas: nepavyko išgauti natūralaus pokalbio, pavartota per mažai tiriamų fonetinių variantų.

3.1.2. ŽINIASKLAIDOS DUOMENYS

Žiniasklaidos garso įrašai atrinkti iš 1960–2011 m. apimančio Sakytinės žiniasklaidos tekstyno⁹. Jis sudarytas projekto „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“ (2010–2013 m.) tyrimams¹⁰. Kaip jau minėta, tekstyną sudaro apie 63 val. su garsu ir vaizdu susietų televizijos ir radijo įrašų ir jų fragmentų – beveik 360 tūkst.

⁹ Į tekstyną įtraukta ir keletas vėlesnių nei 2011 m. TV ir radijo laidų įrašų.

¹⁰ Projektą vykdė Lietuvių kalbos institutas, rėmė Lietuvos mokslo taryba, nacionalinė programa „Valskybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“. Projektui vadovavo Loreta Vaicekauskienė.

žodžių. Žiniasklaidos duomenys iš šio tekstyno atrinkti dviem tyrimams, kuriais siekiama atsakyti į tą patį tiriamąjį klausimą – kuriōs kalbōs atmainōs (Vilniaus ar vadvėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba.

Pirmajame tyrime (žr. skyrių **8.3. Kuo panašus spontaniškas laidų vedėjų ir vilniečių kalbėjimas?**) lyginama, kuo panašus ir kuo skiriasi spontaniškas, iš anksto neparengtas dabartinių laidų vedėjų ir vilniečių kalbėjimas. Atrenkant informantus šiam tyrimui, paisyta keleto kriterijų:

- (1) *laidos transliavimo metai*. Visos laidos transliuotos 2010–2014 m., t. y. bemaž tuo pačiu laikotarpiu kaip ir bazei „Kalba Vilnius“ įrašyti vilniečių interviu;
- (2) *laidos tipas*. Tyrimui atrinktos tiek rimtos, visuomeninės tematikos, tiek ir pramoginio pobūdžio laidos, kuriose kalbama spontaniškai, iš anksto nepasirengus (kiek tai įmanoma nustatyti klausantis laidos per radiją ar žiūrint ją per TV). Šių laidų kalba lyginama su iš anksto neparengta vilniečių kalba iš sociolingvistinio interviu laisvojo pokalbio;
- (3) *laidų vedėjų lytis*. Informantais tapo tik vienos lyties atstovai – vyrai. Taip siekta kontroliuoti sociolingvistiniuose tyrimuose svarbų lyties veiksnį. Be to, turima duomenų, kad miesto kalbos vernakulas paprastai labiau palaikomas vyrų, o ne moterų, todėl vyrų tarties analizė pravartesnė tikrinant, kokio panašumo esama tarp žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos;
- (4) *laidų vedėjų amžius*. Tyrimui pasirinkti to paties amžiaus, t. y. ~30–40 m., laidų vedėjai ir vilniečiai. Tokį pasirinkimą lėmė keletas veiksnių. Pirmia, paaiškėjo, kad dauguma į tekstyną įtrauktų TV ir radijo laidų vedėjų yra vyresni nei 30 m. Antra, tarp vyresnių nei 40 m. vilniečių nesama tokių, kurių abu ar bent vienas iš tėvų būtų gimę Vilniuje ir drauge atitiktų kitus šiam tyrimui svarbius atrankos kriterijus. Laidų vedėjai ~30–40 m. turėjo būti laidos transliavimo metais, vilniečiai – tuo metu, kai buvo kaupiami sociolingvistiniai interviu;
- (5) *laidų vedėjų išsilavinimas*. Vienodinant tiriamąsias imtis atrinkti tik aukštąjį išsilavinimą įgiję laidų vedėjai ir vilniečiai;
- (6) *laidų vedėjų kilmės vieta*. Žiūrėta, kad ji būtų kuo įvairesnė, t. y. nekoncentruota viename kuriame nors regione, taigi nevyrautų vienōs kuriōs nors tarmės, patarmės ar šnektos ypatybės. O štai vilniečiams keltas priešingas reikalavimas – visiems būti gimusiems tik Vilniaus mieste.

Antruoju Sakytinės žiniasklaidos tekstynu besiremiančiu tyrimu aiškinamasi, kaip keičiasi viešajai erdvei geriausia kalba (žr. skyrių **8.4. Kaip keičiasi žiniasklaidos kalba?**). Jame paisyta kiek kitokių atrankos kriterijų nei pirmajame:

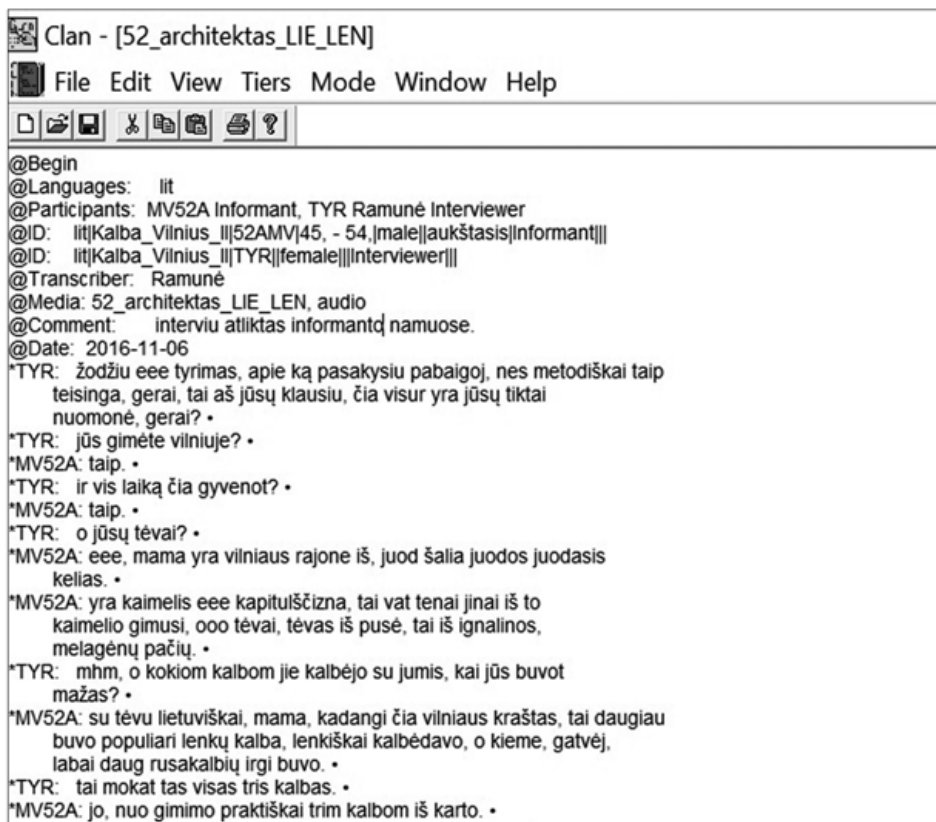
- (1) *žiniasklaidos raidos etapas*. Kad būtų atspindėtas kitimas laike, buvo ketinama atrinkti laidų ir kalbėtojų iš kiekvieno tekstyno dešimtmečio (1960–1970, 1971–1980, 1981–1990, 1991–2000, 2001–2011). Vis dėlto atlikus pirminę analizę ir paaiškėjus, kad tarties pokyčius geriau išryškina ne tiek dešimtmečiai, kiek stambesni žiniasklaidos raidos etapai (Čičirkaitė 2013), galiausiai išskirti du laikotarpiai: sovietmetis (1960–1987) ir laikotarpis nuo prieš pat atgaunant nepriklausomybę (1988–2011), kuris sąlygiškai vadinamas dabartiniu;
- (2) *laidos tipas*. Iš Sakytinės žiniasklaidos tekstyno atsirinkta po dešimt dviejų tipų laidų – rimtūs, visuomeninės tematikos ir pramoginio, privataus pobūdžio. Skirtingo tipo laidos praverčia patikrinti hipotezei, ar balsių trukmė ir įtempimas siejamas su rimtu ar su pramoginiu stiliumi. Keliama prielaida, kad ilgesni ir įtemptesni balsiai turi *rimtumo*, *formalumo* socialinę reikšmę;
- (3) *kalbėtojo tipas*. Atsitiktinės atrankos būdu šiam tyrimui atsirinkti tik nuolatiniai, profesionalūs viešosios erdvės kalbėtojai – radijo ir TV diktoriai, pranešėjai, korespondentai, žinių ar laidų vedėjai, tiek vyrai, tiek moterys.

Taip atrinktų profesionalių kalbėtojų duomenys lyginami su pirmajam žiniasklaidos tyrimui atrinktų vilniečių kalbos duomenimis.

Abiem žiniasklaidos tyrimams bendra tai, kad dėl nevienodų laidų įrašymo ir įrašų saugojimo sąlygų ne visi įrašai buvo tinkami instrumentinei tarties analizei. Pirmenybė teikta tiems, kurių garso kokybė geriausia: garso lygis normalus, įrašyta patalpoje arba bent jau vietoje be garsaus foninio triukšmo (negroja muzika, nepučia stiprus vėjas). Paisyta ir įrašo arba reikiamo kalbėtojo kalbėjimo jame trukmės: kuo ji ilgesnė, tuo didesnė tikimybė, kad kalbėtojas pavartos minimalų tyrimui reikiamą fonetinių variantų skaičių. Jei šis skaičius kurio nors kalbėtojo tekste buvo mažesnis, nei reikia, imta kita to paties kalbėtojo ir laiko laida, jos fragmentas ar reportažas, kuriuose kalbėtojas atlieka tą patį vaidmenį – profesionalaus kalbėtojo. Jei netiko ir kitas garso įrašas, pereita prie kito tokius pačius atrankos kriterijus atitinkančio profesionalaus kalbėtojo.

3.2. GARSO ĮRAŠŲ PARENGIMAS ANALIZEI

Į bazę „Kalba Vilnius“ ir Sakytinės žiniasklaidos tekstyną įtraukti vilniečių ir žurnalistų garso įrašai išrašyti tarptautinio CHILDES projekto tekstų išrašymo ir tekstynų rengimo programa CLAN ir laiko žymomis susieti su garso įrašais (konkrečiu kiekvieno informanto įrašu), kad prieš akis turėdamas kalbos išrašą, tyrėjas galėtų išklausti rūpimą kalbos fragmentą. Kiekviename išraše nurodoma svarbiausia informacija apie kalbėtoją ir tyrimui svarbios interviu aplinkybės. Sociolingvistinio interviu išrašo pavyzdys pateikiamas 1 iliustracijoje.

1 iliustracija. Sociolingvistinio interviu išrašo pavyzdys programa CLAN

Kaip matyti iš 1 iliustracijos, vilniečių kalbos išrašo viršuje pateikiamas įrašo pavadinimas *52_architektas_LIE_LEN*. Jį sudaro informanto amžius, užsiėmimas ir abiejų tėvų gimtąsias kalbas žyminčios santrumpos *LIE* ir *LEN*, kur *LIE* reiškia lietuvių, o *LEN* – lenkų kalbą. Interviuotojas koduojamas TYR, greta užrašomas jo vardas (Ra-

munė), lytis (female). Informantui suteikiamas unikalus kodas. Jis sudaromas nurodant informanto tautybę *L* (lietuvių tautybės), *M* (iš mišrios šeimos), *RU* (rusų tautybės), lytį *V* arba *M*, amžių (18, 25, 32...) ir abėcėlės raidę (*A*, *B*, *C*...), leidžiančią atskirti to paties tipo informantus. Iliustracijoje MV52A kodas žymi mišrioje šeimoje augusį 52 m. vyrą, o raidė *A* nurodo, kad tai yra pirmas išrašomas tokio amžiaus mišrioje šeimoje augusio vyriškos lyties vilniečio interviu. Išrašo viršuje pateikiama informacija, koks informanto išsilavinimas (aukštasis) ir kokiai amžiaus grupei jis priskirtas (45–54 m.). Taip pat nurodoma, kad interviu įrašytas vykdant projektą „Kalba Vilnius II“ (Kalba_Vilnius_II), apibūdinamos kitos tyrimui galimai svarbios interviu įrašymo ar išrašymo aplinkybės.

Išrašė naudojama įprasta rašyba, jis fonetiškai netranskribuojamas. Tiesa, kitaip nei įprasta rašto kalboje, nenaudojama didžiųjų raidžių, o visi pasakymai pradami mažąja raide. Taip elgiamasi todėl, kad naudojant automatinę paiešką didžiąja ir mažąja raidėmis pradėdamą žodį programa atpažįsta kaip skirtingus, todėl ir jų dažnumą paprastai apskaičiuoja atskirai. Pasakymo pabaigoje, priklausomai nuo intonacijos, rašomas taškas arba klaustukas. Iš kitų skyrybos ženklų naudojamas tik kablelis – jis rašomas ten, kur informantas padarė pauzę. Įprasta lietuvių kalbos rašytinio teksto skyryba išrašant interviu negalioja, nes išrašas siekia perteikti informanto kalbėjimą. Taip pat nekeičiamos šnėkamosios žodžių tarties ar morfologijos formos, neatitaisomas linksnis, skaičius, sintaksė. Nebaigiami informanto neištarti žodžiai. *eee*, *ooo* žymimas ryškus, ilgesnis mykimas, *mhm* – pritarimas.

Iš tekstyno atrinkti išrašai papildomai koduoti rankiniu būdu (žr. skyrių 3.3.2. **Audicinė Vilniaus kalbos analizė**). Paskiau pasitelkiant programą PRAAT šie įrašai ir laiko žymomis susieti jų išrašai sujungti į *.TextGrid* failą. Taip failas parengtas instrumentinei Vilniaus kalbos analizei programa PRAAT. Vėliau informanto kalbėjimo sraute fiksuotos konkrečių tiriamų fonetinių variantų pradžios ir pabaigos laiko žymos, rodančios kiekvieno varianto trukmę, taip pat žymėtos šių variantų formantės, kurių reikia variantų įtempimo indeksams apskaičiuoti ir padėčiai spektrogramoje atvaizduoti (žr. skyrius 3.4.2. **Instrumentiniai balsių trukmės, įtempimo ir padėties spektre matavimai** ir 3.4.4. **Instrumentiniai balsių trukmės, įtempimo ir padėties spektre matavimai**).

Sakytinės žiniasklaidos tekstynas buvo sudaromas šiek tiek kitais tikslais nei Vilniaus kalbos, tačiau jo garso (kaip, beje, ir vaizdo) įrašų išrašymo principai panašūs. Išrašo pavadinime nurodomi laidos metai, pavadinimas, transliacijos priemonė (per radiją ar TV ji transliuota) ir žanras (žr. 2 iliustraciją).

```

Clan - [1990_Vakaro_zinios_TV_IN.cha]
File Edit View Tiers Mode Window Help
[Icons: File, Edit, View, Tiers, Mode, Window, Help]
1 @Begin
2 @Languages: lit
3 @Participants: BM45 ShowHost, BM11 ShowHost
4 @ID: lit|Idealai|BM45|25;0.0 - 34;0.0|female|Pranešėjas,
5 diktorė||ShowHost|Edita_Mildažytė|
6 @ID: lit|Idealai|BM11|25;0.0 - 34;0.0|female|Pranešėjas,
7 žurnalistė||ShowHost|Eglė_Bučelytė|
8 @Transcriber: Emilija, Simona
9 @Media: 1990_Vakaro_zinios_TV_IN, video
10 @Comment: laida pradedama užsklanda.
11 *BM11: labas vakaras, mieli televizijos žiūrovai; tikriausiai
12 nustebo daugelis sporto mėgėjų vietoj Sporto studijos išvydę mūsų
13 laidos vinjetę; &eee nesijaudinkite, Sporto studiją jūs pamatysite
14 tuoj pasibaigus mūsų žinių laidai . •
15 *BM11: na, o Žinios šiek tiek anksčiau, nes užsitęsė spaudos
16 konferencija; ir kad nelaikyti jūsų prie televizorių iki
17 vidurnakčio, &eee kviečiame paskutinių naujienų pasiklausyti dabar . •
18 *BM11: &eee jau daug informacijos jūs girdėjote apie (.) rinkimus, apie
19 jų rezultatus, tad šioje laidoje apie tai nešnekėsime; &eee norėčiau
20 tiktai pacituoti, kaip mūsų rinkimus vertina &eee Amerikos
21 kongresmenai, šiandien viešėję Lietuvoje; spaudos konferencija su
22 jais šiandien įvyko Sąjūdžio būstinėje Vilniuje . •
23 *BM11: rinkimai Lietuvoje, kongresmeno Christopherio Cookso nuomone,
24 buvo tarsi referendumas dėl nepriklausomybės, labai aiškiai išreiškęs
25 visos tautos valią . •
26 *BM11: na, manau, visi mes sutiksime su jo žodžiais; &eee taip pat
27 šioje spaudos konferencijoje, kurioje &eee pasakyta tokia frazė, &eee
28 taip pat buvo pažymėta, kad Jungtinių Amerikos Valstijų kongresas
29 stebėti rinkimų ruošiasi pasiūsti savo delegacijas į Latviją ir
30 Estiją . •

```

2 iliustracija. *Televizijos žinių išrašo pavyzdys programa CLAN*

Pavyzdžiui, pateikiamame pavyzdyje (žr. 2 iliustraciją) įrašo ir jo išrašo pavadinimas *1990_Vakaro_zinios_TV_IN* reiškia, kad informacinė TV laida „Vakaro žinios“ transliuota 1990 m. Išrašo viršuje pateikiami ir kiti tyrimui svarbūs laidos įrašo ir jo dalyvių metaduomenys. Žodžiu *Idealai* nurodoma, kad laida išrašyta vykdant projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“. Greta išvardijami unikalieji kodai suregistruoti laidos dalyviai. Išrašo pavyzdyje kodai (BM44, BM45) nurodo kalbėtojų vaidmenį laidoje ir jų lytį. Šiuo konkrečiu atveju *B* žymi diktorius / pranešėjus, *M* reiškia, kad kalbėtojai yra moteriškosios lyties, 44 ir 45 nurodo, kokiais numeriais jie įtraukti į tekstyną. Jei žinoma, fiksuojant kalbėtojų vaidmenis laidoje (šiuo atveju – diktorius / pranešėjus) nurodomi ir jų asmenvardžiai (Edita Mildažytė, Eglė Bučelytė), tikslus amžius (24 m.) arba amžiaus grupė (25–34 m.), lytis (female), išrašinėtojo vardas ar vardai (Emilija, Simona).

Kaip ir interviu su vilniečiais, Sakytinės žiniasklaidos tekstyno garso įrašai išrašyti įprasta rašyba, taip pat stengiantis kiek įmanoma tiksliau perteikti visus sakytinei kalbai būdingus požymius. Kitaip nei duomenų bazė „Kalba Vilnius“, Sakytinės žiniasklaidos tekstynas jau parengtas viešinti, todėl įrašai buvo išrašomi laikantis įprastų skyrybos taisyklių.

2 iliustracijoje pateikiamame televizijos žinių išrašo pavyzdyje garsiniai pertarai žymimi &eee, atskiru kodu (.) nurodoma pauzė kalbant. Fragmento viduryje taškas nerašomas – vienos minties pabaiga nuo kitos pradžios atskiriama kabliataškiu. Brūkšneliais apačioje sujungiami neskaidomos frazės, pavyzdžiui, *labas_vakaras, šiek_tiek, taip_pat*, sudėtiniai pavadinimai, pavyzdžiui, *Sporto_studijos, Jungtinių_Amerikos_Valstijų*. Sakiniai pradedami mažąja raide. Visur kitur laikomasi didžiųjų ir mažųjų raidžių rašymo taisyklių: didžiąja raide pradedami asmenvardžiai (*Christopheris Cooksas*), vietovardžiai (*Latvija, Estija, Lietuva, Jungtinės Amerikos Valstijos*), laidų (*Žinios, Sporto studija*), reikšmingo visuomeninio judėjimo (*Sąjūdis*) pavadinimai.

Laiko žymomis susieti žurnalistų garso įrašų išrašai rankiniu būdu nekoduoti, o iškart tirti instrumentiškai.

Toliau disertacijoje nuosekliai aprašoma, kokiais trimis pagrindiniais tyrimo metodais – audiciniu, instrumentiniu ir eksperimentų – analizuota empirinė medžiaga.

3.3. AUDICINIS METODAS

Kokie fonetiniai variantai būdingi dabartinei lietuvių vilniečių kalbai ir kaip jų vartojimas susijęs su lingvistiniais veiksniais bei socialinėmis amžiaus ir lyties kategorijomis, tirta audiciškai.

3.3.1. VILNIEČIŲ INFORMANTŲ ATRANKA AUDICINEI ANALIZEI

Iš duomenų bazės „Kalba Vilnius“ šiai analizei buvo atrinktos dvi informantų grupės. Pirmąją sudarė septyniolika, antrąją – dvidešimt septyni informantai. Pirmoji grupė sudaryta 2011 m., antroji – po keleto metų. Abi jos suformuotos iš visų sudarymo metu į duomenų bazę įtrauktų antros ir trečios kartos lietuvių vilniečių, turinčių lietuvių tautybės sutuoktinį ar draugą, gimusių Vilniuje ir ilgesnį laiką iš čia neišvykusių, kurių abu tėvai taip pat yra gimę Vilniuje ir yra lietuviai. Pirmąją grupę

sudarančių antros ir trečios kartos lietuvių vilniečių sociodemografiniai duomenys pateikiami 1 lentelėje, antrąją – 2 lentelėje.

1 lentelė. *Pirmajam audiciniam tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių sociodemografiniai duomenys*

Amžiaus grupė	Vyrai	Moterys	Informantų skaičius
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
18–24 m.	19 m. politikos mokslų studentas 21 m. studentas, garso režisierius 22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis	18 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė 19 m. ikimokyklinio ugdymo studentė 20 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė 21 m. grafikos studentė 22 m. socialinio darbo studentė	8
25–34 m.	25 m. inžinierius 28 m. spaustuvės darbuotojas	25 m. bibliotekos skyriaus vadovė 26 m. administratorė 30 m. architektė	5
35–44 m.	39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas 40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas	36 m. biologė 38 m. medicinos sesuo	4
iš viso informantų	7	10	17

2 lentelė. *Antrajam audiciniam tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių sociodemografiniai duomenys*

Amžiaus grupė	Vyrai	Moterys	Informantų skaičius
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
18–24 m.	19 m. politikos mokslų studentas 21 m. studentas, garso režisierius 22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis 23 m. architektūros studentas 24 m. interneto dizaineris	18 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė 19 m. ikimokyklinio ugdymo studentė 20 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė 20 m. kultūros antropologijos studentė 21 m. grafikos studentė 22 m. socialinio darbo studentė 22 m. psichologijos studentė 24 m. ekonometrijos magistrantė	13

Amžiaus grupė	Vyrai	Moterys	Informantų skaičius
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
25–34 m.	25 m. inžinierius 28 m. spaustuvės darbuotojas 34 m. komunikacijos įmonės vadovas	25 m. bibliotekos skyriaus vadovė 26 m. administratorė 27 m. marketingo specialistė 28 m. vadybininkė 30 m. architektė	8
35–44 m.	39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas 40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas	37 m. odontologė 38 m. medicinos sesuo 39 m. dizainerė 40 m. mokslininkė, archeologė	6
iš viso informantų	10	17	27

Griežto informantų atrankos principo laikytasi siekiant kiek įmanoma eliminuoti Lietuvos didmiesčiams, ypač sostinei, kaip paprastai teigiama, būdingos pusiau tarminės tarties veiksnį ir kontroliuoti disertacijoje aktualią nelietuvių (dažniausiai – rusų ir lenkų) kilmę. Vilniečių informantų imties sudaryti vien iš trečiosios kartos vilniečių (ypač vyresnio amžiaus) nepavyko, todėl šiame tyrime remiamasi ir antros kartos vilniečių kalbos medžiaga.

3.3.2 AUDICINĖ VILNIAUS KALBOS ANALIZĖ

Primenu, kad abiejų informantų grupių tarties duomenys analizuoti norint inventorizuoti Vilniaus kalbos fonetinius variantus ir nustatyti, kokie veiksniai lemia jų pasiskirstymą dabartinėje lietuvių vilniečių kalboje. Remiantis tyrėjo (šios disertacijos autorės) klausa, pirmiausia fonetiškai anoutuoti visi pirmosios informantų grupės tariami kirčiuoti ir tiesiogiai prieš kirčiuotą skiemenį ir po jo einantys nekirčiuoti skiemenys, kurių pagrindą sudaro *i*, *u*, *e*, *a*, arba kintamieji /i/, /u/, /e/, /a/. Iš viso – beveik 19 tūkst. variantų. Tiriamąją medžiagą sudaro: 1) pirmos 10 min. kiekvieno informanto spontaniškos kalbos, 2) jo skaitomas tekstas ir minimaliosios žodžių poros. Taigi informanto kalba tirta gretinant tris kontekstinius, arba skirtingu susitelkimu į kalbą išsiskiriančius, stilius: 1) laisvąjį pokalbį, 2) specialiai sukurtu rišlaus teksto skaitymą ir 3) specialiai sudarytų žodžių porų skaitymą.

Vėliau audiciškai anoutuota po dvidešimt pirmųjų skiemenų, atrinktų iš kiekvieno antrosios grupės informanto kalbos. Jų pagrindą sudaro tvirtapradiškai tariami (kiek

tai įmanoma nustatyti iš klausos) kirčiuoti mišrieji dvigarsiai *il, im, in, ir, ul, um, un, ur*, arba kintamieji /il/, /im/, /in/, /ir/, /ul/, /um/, /un/, /ur/. Trumpumo dėlei toliau disertacijoje jie apibendrinami kaip /i + R/, /u + R/¹¹. Iš viso tiriamoji imtis suformuota iš 540 variantų. Jie atrinkti iš laisvojo pokalbio dalies, nes nebuvo pagaltota, kad būtų buvę pravartu daugiau šių kintamųjų įtraukti į skaitomą tekstą ir minimaliausias poras. Be to, visi jie ištarti kirčiuotame kamiene (tiriamajoje medžiagoje žodžio gale dvigarsių pasitaikė itin retai).

Audiciskai išskiriant abiejų informantų grupių fonetinius variantus, buvo taikomas trinaris variacijos analizės modelis. Vilniečių nekirčiuoti ir kirčiuoti /i/, /u/, /e/, /a/ ir kirčiuoti /i + R/, /u + R/ pirmiausia suskirstyti į tris – 1) trumpųjų, 2) pusilgių ir 3) ilgųjų – variantų grupes. Klasifikuojant buvo remiamasi psichoakustiniu balsių trukmės įspūdžiu ir atsižvelgiama į kiekvieno informanto vartojamų balsių trukmės variantiškumą (angl. *intra-speaker variation*) – jo ištariamų variantų trukmę vieni kitų atžvilgiu. Taigi variantas kaip trumpasis, pusilgis ar ilgasis buvo kvalifikuojamas iš klausos įvertinus jo santykinę trukmę greta esančių balsių atžvilgiu, balsių trukmės santykius. Vėliau pusilgiai ir ilgieji variantai sujungti į vieną grupę, nes audiciniu metodu buvo tiriamas Vilniaus kalbos varijavimas, kuris, kaip minėta, lietuvių kalbotyroje paprastai įvardijamas *trumpųjų balsių ilginimo* terminu.

Tam, kad būtų galima atlikti automatinę variantų grupių paiešką, tiriamoji medžiaga koduota sutartiniais ženklais. Balsiams koduoti naudoti trijų tipų kodai:

1) variantų trukmei kirčiuotuose skiemenyse žymėti:

@z:trk*v, @z:trk*g;
 @z:pusk*v, @z:pus*g;
 @z:ilg*v, @z:ilg*g;

2) variantų trukmei prieškirtiniuose skiemenyse žymėti:

@z:trpr*v;
 @z:puspr*v;
 @z:ilgpr*v;

3) variantų trukmei pokirtiniuose skiemenyse žymėti:

@z:trpo*v, @z:trpo*g;
 @z:puspo*v, @z:puspo*g;
 @z:ilgpo*v, @z:ilgpo*g.

¹¹ *i, u* čia žymi mišriojo dvigarsio pirmąjį dėmenį, *R* – bet kokią antruoju dvigarsio dėmeniu einantį sonantą, t. y. *l, m, n* ar *r*.

Kaip matyti, visi kodai pradedami vienodai – simboliu @z:. Jis naudojamas kodui nuo žodžio, greta kurio jis rašomas, atskirti. Jei informantas taria trumpąjį variantą, jo kode rašoma santrumpa *tr*, jei pusilgį – *pus*, jei ilgąjį – *ilg*. Raidės *k*, *pr*, *po* žymi, kokiam – kirčiuotame (*k*), prieškirčiuotame (*pr*) ar pokirčiuotame (*po*) – skiemenyje variantas randamas. *v* žymimas žodžio kamiene (viduje), *g* – žodžio gale tariamas variantas. Vietoj * įrašomas reikiamas balsis *i*, *u*, *e*, *a*.

Mišriesiems dvigarsiams koduoti naudoti kodai @z:tr*, @z:pus*, @z:ilg*, kuriuose *tr* žymi informantą vartojant trumpąjį variantą, *pus* – pusilgį, *ilg* – ilgąjį. Vietoj * įrašomas reikiamas dvigarsis *il*, *im*, *in*, *ir*, *ul*, *um*, *un* arba *ur*.

Audicinis metodas taip pat pravertė atrenkant, kokie garso įrašų fragmentai galėtų būti pasitelkiami kalbėtojo vertinimo eksperimentais (žr. skyrių 3.5. **Kalbėtojo vertinimo eksperimentai**) siekiant išgauti vilniečių pašamonines nuostatas (paslėptus socialinius stereotipus). Audiciskai išanalizavus beveik tris dešimtis sociolingvistinių interviu su lietuvių šeimose gimusiais antros ar trečios kartos vilniečiais nustatyta, kad pagal balsių *i*, *u* ir su jais sudaromų mišriųjų dvigarsių *il*, *im*, *in*, *ir*, *ul*, *um*, *un*, *ur* trukmę ir įtempimą Vilniuje esama keturių dažnesnių formalių tarties tipų. Pagal juos parengta šešiolika garso įrašų fragmentų, kurie tapo stimulais išgauti, kurie iš Vilniaus kalbai būdingų fonetinių variantų socialiai patrauklūs patiems vilniečiams, kokias socialines reikšmes jie turi ir į kokius kalbėtojų socialinius tipus nurodo. Laikytasi prielaidos, kad jei balsių trukmės skirtumas girdimas ausimis tyrėjui, jis bus pakankamas ir eksperimento dalyviams atpažinti ir įvertinti. Instrumentiškai fiksuojami balsių trukmės skirtumai ne visuomet gali būti suvokiami kaip skirtumai, jei vertinami audiciskai.

3.4. INSTRUMENTINIS METODAS

Instrumentiniu metodu, kitaip nei audiciniu, tirtas Vilniaus kalbos variavimas, apimantis ne tik *ilginimą*, bet du priešingos krypties vilniečiams būdingus reiškinius: *kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimą* ir *nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimą*.

Analizuojant kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimą stigmatizuojamoje žodžio galo pozicijoje buvo tikrinama, ar esama reikšmingų balsių ilgumo skirtumų skirtingose socialinėse lietuvių informantų grupėse, koks balsių ilgumas jau galėtų būti kvalifikuojamas kaip ilginimas (žr. skyrių 5. **Vilniaus kalbos balsių trukmė kaip kalbėtojo socialinės kategorijos žymiklis**), kaip skiriasi lietuvių ir nelietuvių kalbėtojų balsių trukmė ir kaip balsių ilgumą veikia intensyvūs kalbų kontaktai (žr. skyrių

6. Kiek kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių trukmę?). Taip pat šis metodas taikytas tiriant nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimą – dažniausią, pagrindinę ir metalingvistiniame diskurse bemaž socialiai nestigmatizuojamą tarties ypatybę, iš kurios galima nustatyti vadovėlinio standarto ir Vilniaus kalbos santykį su sovietmečio ir dabartinio laikotarpio žiniasklaidos kalba (žr. skyrių **8. Geriausios kalbos sąsajos su Vilniaus kalba**).

3.4.1. VILNIEČIŲ INFORMANTŲ ATRANKA INSTRUMENTINEI ANALIZEI

Vilniečių balsių trukmės rodikliai naudoti tikrinant, kaip žodžio galo balsių ilgumą veikia socialiniai veiksniai ir intensyvūs kalbų kontaktai. Šio tyrimo informantais atsitiktinės atrankos būdu iš duomenų bazės „Kalba Vilnius“ atrinkti 66 skirtingų amžiaus, lyties, veiklos tipo, statuso ir gimtosios kalbos Vilniuje gimę vilniečiai: 40 lietuvių, 20 – augusių mišrioje šeimoje, 6 – rusų ir lenkų kilmės, po lygiai vyrų ir moterų ((20 lietuvių + 10 mišrioje šeimoje augusių vilniečių + 3 rusai ir lenkai) x 2 lytis = 66) (žr. 3 lentelę). Informantų kalbos duomenys imti iš sociolingvistinio interviu laisvojo pokalbio dalies, kurioje vilniečiai spontaniškai pasakojo tyrėjui apie savo gimtąją miestą. Apie tai, kad interviu bus naudojami kalbos analizei, informantams būdavo pasakoma tik pokalbio pabaigoje, taigi vilniečių kalbos medžiagą galima laikyti natūralia, būdinga pusiau formaliam nepažįstamųjų pokalbiui.

3 lentelė. *Instrumentiniam tyrimui atrinktų vilniečių sociodemografiniai duomenys*

Amžiaus grupė	Vyrai	Moterys	Informantų skaičius
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
18–24 m.	21 m. studentas, garso režisierius 22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis 23 m. ekonomikos studentas, šilumininkas 24 m. interneto dizaineris	18 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė 19 m. ikimokyklinio ugdymo studentė 20 m. kultūros antropologijos studentė, auklė 21 m. grafikos studentė	8
25–34 m.	28 m. spaustuvės darbuotojas 30 m. kariškis 32 m. programuotojas 34 m. mokslininkas, fizikas	25 m. anglų filologė 25 m. bibliotekos skyriaus vadovė 26 m. banko ekonomistė 26 m. tarnautoja	8

Amžiaus grupė	Vyrai	Moterys	Informantų skaičius
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
35–44 m.	38 m. muzikantas, bibliotekininkas 39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas 40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas 43 m. dažytojas	37 m. odontologė 38 m. medicinos sesuo 40 m. mokslininkė, archeologė 41 m. restorano vadovė	8
45–54 m.	46 m. taksistas 47 m. istorikas, laisvai samdomas konsultantas 48 m. dailės istorikas 52 m. įmonės vadovas, ekonomistas	46 m. manikiūrininkė 47 m. inžinierė 48 m. muzikologė 50 m. siuvėja	8
55+ m.	55 m. automobilių mechanikas 56 m. architektas 62 m. treneris, ūkio dalies vedėjas 62 m. elektronikas	55 m. psichologė 65 m. inžinierė konstruktorė 67 m. architektė restauratorė 72 m. restauratorė	8
iš viso informantų	20	20	40
GIMTOSIOS KALBOS – LIETUVIŲ IR RUSŲ / LENKŲ			
18–24 m.	18 m. būsimas studentas 24 m. programuotojas	18 m. gimnazistė 18 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė	4
25–34 m.	30 m. tapytojas, programuotojas 30 m. programuotojų vadovas	26 m. apklausų atlikėja 31 m. namų šeimininkė	4
35–44 m.	40 m. rinkodaros specialistas, karys 44 m. muitinės pareigūnas	35 m. direktoriaus pavaduotoja 36 m. dėstytoja, biologė	4
45–54 m.	50 m. informatikas 52 m. architektas	48 m. muzikos mokytoja 48 m. projektų vadovė	4
55+ m.	55 m. architektas 57 m. socialinis darbuotojas	56 m. savanorė 58 m. kolegijos dėstytoja	4
iš viso informantų	10	10	20
GIMTOSIOS KALBOS – RUSŲ / LENKŲ			
50+ m.	51 m. gėlininkas, ūkvedys 55 m. taksistas 55 m. radiofizikas	53 m. administratorė 58 m. siuvėja 61 m. inžinierė, pensininkė	6
iš viso informantų	3	3	6

Informantai pagal statusą sąlygiškai suskirstyti į žemo ir aukšto statuso, pagal profesinės veiklos tipą – į tradicinę (pramonės, gamybos srities) ir šiuolaikišką (paslaugų, žinių įmonėse) veiklą vykdančius vilniečius. Tas pačias (vadovo) pareigas užimantys informantai į skirtingas grupes pagal veiklos pobūdį pateko todėl, kad jie pareigas eina skirtingo tipo įmonėse: 39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas ir 52 m. įmonės

vadovas, ekonomistas vadovauja pramonės, gamybos, 41 m. restorano vadovė – maitinimo paslaugas teikiančiai įmonei. Įtakos, kaip skirstyti informantai, turėjo ir kalbinių kontaktų kiekis jų kasdienėje veikloje. Mažiau kontaktų turintys informantai priskirti tradicinei veiklos sričiai, daugiau – šiuolaikiškai. Būtent dėl šios priežasties į skirtingas grupes pateko privačioje klinikoje dirbanti 37 m. odontologė ir poliklinikoje dirbanti 38 m. medicinos sesuo.

Aukštesnio statuso kalbėtojais laikiau abiejose veiklos srityse dirbančius (vidurinio-sios grandies) vadovus, vadovaujančias pareigas užimančius informantus, žemesnio – abiejų veiklos sričių darbuotojus, turinčius pavaldinio statusą (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. *Instrumentiniam tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių pasiskirstymas pagal statusą, išsilavinimą ir veiklos tipą, mišrioje šeimoje augusių – pagal statusą ir veiklos tipą*

Statusas	Veiklos tipas		Informantų skaičius
	tradicinė (pramonė)	šiuolaikiška (paslaugos)	
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
žemas (pavaldinys)	22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis (-) 23 m. ekonomikos studentas, šilumininkas (-) 28 m. spaustuvės darbuotojas (+) 30 m. kariškis (-) 43 m. dažytojas (-) 46 m. taksistas (-) 47 m. inžinierė (+) 50 m. siuvėja (-) 55 m. automobilių mechanikas (+) 62 m. policininkas (+)	19 m. ikimokyklinio ugdymo studentė, auklė (-) 20 m. kultūros antropologijos studentė (-) 21 m. grafikos studentė (-) 25 m. anglų filologė (+) 26 m. tarnautoja (+) 32 m. programuotojas (+) 38 m. medicinos sesuo (-) 38 m. muzikantas, bibliotekininkas (-) 46 m. manikiūrininkė (-)	
iš viso informantų	10	9	19
aukštas (vadovas)	26 m. banko ekonomistė (+) 37 m. odontologė (+) 39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas (+) 52 m. įmonės vadovas, ekonomistas (+) 56 m. architektas (+) 65 m. inžinierė konstruktorė (+) 67 m. architektė restauratorė (+)	21 m. studentas, garso režisierius (-) 24 m. interneto dizaineris (+) 25 m. bibliotekos skyriaus vadovė (+) 34 m. mokslininkas, fizikas (+) 40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas (+) 41 m. restorano vadovė (-) 40 m. mokslininkė, archeologė (+) 47 m. istorikas, laisvai samdomas konsultantas (+)	

Statusas	Veiklos tipas		Informantų skaičius
	tradicinė (pramonė)	šiuolaikiška (paslaugos)	
GIMTOJI KALBA – LIETUVIŲ			
aukštas (vadovas)	62 m. treneris, ūkio dalies vedėjas (+)	48 m. dailės istorikas (+) 48 m. muzikologė (+) 55 m. psichologė (+) 72 m. restauratorė (+)	
iš viso informantų	8	12	20
GIMTOSIOS KALBOS – LIETUVIŲ IR RUSŲ / LENKŲ			
žemas pavaldinys)	31 m. namų šeimininkė 44 m. muitinės pareigūnas	24 m. programuotojas 26 m. apklausų atlikėja 48 m. muzikos mokytoja 56 m. savanorė 57 m. socialinis darbuotojas 58 m. kolegijos dėstytoja	
iš viso informantų	2	6	8
aukštas (vadovas)	52 m. architektas 55 m. architektas	30 m. tapytojas, programuotojas 30 m. programuotojų vadovas 36 m. dėstytoja, biologė 35 m. direktoriaus pavaduotoja 40 m. rinkodaros specialistas, karys 48 m. projektų vadovė 50 m. informatikas	
iš viso informantų	2	7	9

(+) žymi, kad informantas yra įgijęs aukštąjį išsilavinimą, (-) reiškia, kad informanto išsilavinimas yra žemesnis nei aukštasis.

Informantų lietuvių pasiskirstymas pagal išsilavinimo lygį nėra itin tolygus: 13 informantų yra neaukštąjį ir 26 – aukštąjį išsilavinimą įgiję kalbėtojai. Informantai lietuviai pagal statusą ir veiklos tipą pasiskirstė beveik tolygiai: 20 tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių buvo aukšto, 19 – žemo socialinio statuso reprezentantai, 18 kvalifikuojami kaip tradicinės (pramonės, gamybos), 21 – šiuolaikiškos (paslaugų, žinių įmonių) veiklos atstovai. Mišrioje šeimoje augusių informantų pasiskirstymas pagal statusą ir veiklą ne toks tolygus: 9 vilniečiai reprezentuoja aukšto, 8 – žemo statuso kalbėtojus, 4 – tradicinę, 13 – šiuolaikišką profesinę veiklą. Informantų skaičiaus skirtumas rezultatams nėra lemiamas, nes tyrime operuojama fonetinių variantų trukmės reikšmių vidurkiais.

Iš 66 informantų suformuota kontrolinė 12 informantų grupė. Į ją įtraukti visi 50+ m. vyrai: penki iš jų – lietuviai, keturi – mišrioje šeimoje auge, trys – rusų ir

lenkų kalbas kaip gimtąsias vartojantys vilniečiai. Kontrolinė grupė sudaryta tiriant, kaip kalbų kontaktai veikia balsių ilgumą, ir norint nedidelės apimties tyrimu patikrinti, ar vilniečių kalboje esama trumpųjų ir ilgųjų balsių opozicijos kirčiuotame žodžio gale ir, jei taip, koks šių balsių santykis lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų vilniečių grupėse. Tikimasi, kad sudarius palyginti homogenišką kontrolinę grupę eliminuota galima lyties ir amžiaus veiksnių įtaka informantų tarčiai.

3.4.2. INSTRUMENTINIAI BALSŲ TRUKMĖS, ĮTEMPIMO IR PADĖTIES SPEKTRE MATAVIMAI

Audiciškai inventorizavus, kokiais variantais realizuojamos kirčiuotos ir nekirčiuotos trumposios *i*, *u*, *e*, *a*, toliau Vilniaus kalbos tyrime instrumentiškai analizuoti tik kirčiuotame žodžio gale tariami /i/, /u/ variantai. Kaip parodė audicinė analizė, būtent jie dažnesni, todėl socialiai reikšmingiau diferencijuoja vilniečių kalbinę bendruomenę, patikimiau atskleidžia balsių trukmės ir socialinių veiksnių kovariaciją, taigi gali padėti atsakyti į klausimą, koks vilniečių žodžio galo trukmės variantiškumas jau gali būti kategorizuojamas kaip ilginimas.

Konkretus tiriamų fonetinių variantų skaičius priklauso nuo tyrimo tikslų ir paprastai svyruoja nuo 7–10 iki 50 kintamojo variantų (Thomas 2011: 159). Tiriant visą kurios nors kalbos balsių sistemą, į tiriamąją imtį įprasta įtraukti mažiau kiekvieno kintamojo variantų, o jei tiriami pavieniai balsiai, paprastai atrenkamas didesnis jų skaičius. Šio tyrimo imtis suformuota iš 10 /i/ ir 10 /u/, po lygiai atrinktų iš kiekvieno kalbėtojo spontaniško kalbėjimo. Toks fonetinių variantų skaičius gautas nustačius mažiausią /i/, /u/ pavartojimų skaičių tarp pasirinktų įrašų. Iš viso matuota 1320 /i/, /u/ variantų trukmė (66 kalbėtojai x 2 kintamieji x 10 pavartojimo atvejų).

Tiriant, ar vilniečiai realizuoja trumpųjų ir ilgųjų balsių kontrastą kirčiuotame žodžio gale, atrinkta po 10 /i:/, /u:/ variantų ir instrumentiškai tirta, kokia jų trukmė ir kiek ji skiriasi nuo /i/, /u/ trukmės. Iš viso papildomai matuota 240 variantų trukmė (12 kalbėtojų x 2 kintamieji x 10 pavartojimo atvejų).

Analizuojant balsių trukmę pastebėta, kad pasitaiko itin išsiskiriančių variantų reikšmių. Nesama vieno tyrėjų požiūrio, ar jos turėtų būti įtrauktos į tyrimą. Dažniausiai statistiniais metodais apskaičiuojama, kokie variantai laikytini išskirtimis (angl. *outliers*), ir išsiskiriančios reikšmės į tolesnę analizę neįtraukiamos arba analizuojamos atskirai. Šioje disertacijoje itin išsiskiriančios trukmės reikšmės nustatytos kvartilų skirtumo būdu (1,5 IQR) ir iš tolesnio tyrimo pašalintos (jų buvo vos keletas).

Lietuvių kalbotyroje žinoma (Pakerys 1982; Girdenis 2003), kad tarp balsio trukmės ir įtempimo požymių esama papildomosios distribucijos, t. y. kai balsių skiriamąjį vaidmenį atlieka trukmė, įtempimas laikomas fonologiškai nerelevantišku požymiu, o kur šį vaidmenį atlieka įtempimas, nerelevantišku fonologiniu požymiu laikoma balsių trukmė. Antano Pakerio atliktų audicinių eksperimentų duomenimis (Pakerys 1982: 102), savaiminė balsių trukmė priklauso nuo jų pakilimo, todėl aukštesnio pakilimo balsiams /i/, /u/ kirčiuoto žodžio gale charakterizuoti svarbiau remtis ne trukmės, bet įtempimo rodikliais. Be to, pasak Pakerio, trukmės ir įtempimo subordinacija esanti priešinga, t. y. kuo balsiai įtemptesni, tuo jie trumpesni (ibid. 89). Taigi tikrinant, kaip kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių ilgumą, instrumentiškai tirti ne tik /i/, /u/ kiekybės (trukmės), bet ir jų kokybės (įtempimo) požymiai. Tiesa, įtempimui dėmesio buvo skiriama nepalyginamai mažiau: daroma prielaida, kad vilniečių kalbinėje bendruomenėje balsių trukmė funkcionuoja kaip kalbėtojų socialinių tipų žymklis, o štai įtempimu nemanipuliuojama ir jis neturi savarankiškos socialinės reikšmės.

Norint apskaičiuoti balsių įtempimą ir jų padėtį spektre, reikia žinoti pirmosios ir antrosios jų formančių (toliau – F_1 ir F_2) reikšmes. Nors instrumentinis metodas, kitaip nei audicinis, vadinamas objektyviu, tyrėjai mano, kad formančių reikšmių matavimas visuomet išlieka apytikris – nustatyti tikslų jų reikšmių neįmanoma.

Ilgojo balsio padėčiai spektre nusakyti itin paranku skaičiuoti stabiliosios balsio dalies (angl. *steady state*) formančių reikšmių vidurkį. Šios dalies formantės mažai kinta, todėl galima apskaičiuoti tipišką tiriamojo balsio formančių reikšmes. O štai jei tiriamasis balsis trumpasis arba nekirčiuotas, taip pat tariamas kalbant greitai, o po jo eina duslusis priebalsis ir pan., stabiliąją balsio dalį išskirti sunku (ji yra itin paveikta gretimų segmentų koartikuliacijos, čia susikerta gretimų garsų formantės), galima matuoti balsio vidurinės dalies formantes (Thomas 2011: 148–149). Vilniečių fonetinių variantų padėčiai spektre nustatyti taikytas balsio vidurinės dalies formančių reikšmių skaičiavimo metodas. F_1 ir F_2 automatiškai skaičiuotos PRAAT programa vyriškam balsiui standartinėje 5000 Hz, moteriškam balsiui standartinėje 5500 Hz aplinkoje (Boersma, Weenink 2010). Spektrogramos buvo prašoma atvaizduoti penkis formančių takelius (angl. *formant tracks*). Jei balsio vidurinėje dalyje fiksuojamos formančių reikšmės dėl koartikuliacijos ar didesnio foninio triukšmo¹² itin nutolo nuo konkrečiam balsiui įprastų, pirmiausia buvo keičiamas PRAAT spektrogramos lange

¹² Daugelyje vilniečių kalbos įrašų esama kad ir nedidelio foninio triukšmo, nevienodas diktofono atstumas iki kalbėtojo. Šie įrašai yra prastesnės kokybės nei studijoje įrašytos laidos, todėl ir vilniečių formantes spektrogramoje nustatyti sunkiau, galima šiočia tokia duomenų paklaida. Lemiamos įtakos tyrimo rezultatams jie neturėjo, nes tyrime operuojama kalbėtojų grupių vidurkliais.

matomas formančių takelių skaičius. Tuomet buvo žiūrima, kurie formančių takeliai geriausiai atitinka spektrogramos lange matomas F_1 ir F_2 trajektorijas. Vėliau vidurinėje tiriamojo balsio dalyje buvo fiksuojamos šių takelių formančių reikšmės ir geriausiai apskaičiuojami šių reikšmių vidurkiai. Jei ir tokiu atveju F_1 ir F_2 reikšmės gautos nekorektiškos (itin išsiskiriančios), rankiniu būdu buvo žymimi keli geriausiai F_2 ¹³ takelio vidurį atitinkantys balsio vidurinės dalies taškai, užsirašomos F_2 ir F_1 reikšmės juose ir vėliau apskaičiuojami šių formančių reikšmių vidurkiai. Jei joku iš išvardytų būdų korektiškų formančių išskirti nepavyko, tiriamasis balsis buvo praleidžiamas ir pereinama prie toliau esančio.

Itin išsiskiriančios formančių reikšmės aptiktos daugiamatei erdvei pritaikytu Mahalanobio atstumų nustatymo metodu (pasirinkus 0,001 reikšmingumo lygmenį ($p_{mah} < 0,001$)) ir iš tolesnio tyrimo pašalintos.

Pateikiant kurios nors kalbos atmainos balsių spektrines charakteristikas, lietuvių kalbotyroje įprasta operuoti formančių reikšmių vidurkiais (žr., pvz., Leskauskaitė 2004: 21; Murinienė 2007: 110 ir kt.). Kitur naudojamos specialiais algoritmais normalizuotos formančių reikšmės (žr., pvz., Thøgersen, Pharao 2013: 196–197). Yra manoma, kad nekorektiška tiesiogiai lyginti keleto kalbėtojų (kalbėtojų tipų) balsių padėtį spektre, nes skirtingos formančių reikšmės gali žymėti tik anatominius kalbėtojų, o ne kalbos atmainų skirtumus. Pavyzdžiui, dėl nevienodo kalbėtojų balso trakto ilgio ar burnos ertmės dydžio skirtingų kalbėtojų skirtingų balsių akustiniai parametrai gali būti labai panašūs, o to paties balsio – skirtis (Peterson, Barney 1952: 182–183; Flynn 2011: 1–2). Vis dėlto iki šiol lietuvių tyrėjai duomenų nenormalizuodavo¹⁴.

Balsių formančių normalizavimo metodai¹⁵ skirstomi pagal tai, kokie algoritmai ar jų deriniai taikomi duomenims normalizuoti (Adank et al. 2004: 3099; Thomas, Kendall 2007; Fabricius et al. 2009: 415–416; Flynn 2011: 3; Thomas 2011: 160–171):

– ar algoritmas formantes normalizuoja lygindamas vidines vieno balsio ar daugelio (visų) to paties kalbėtojo balsių formančių reikšmes (angl. *vowel-intrinsic normalization* ir *vowel-extrinsic normalization*);

¹³ F_2 kitimo diapazonas yra gerokai platesnis nei F_1 , todėl pirmiau ieškota laiko taškų, kuriuose korektiškos būtų F_2 reikšmės.

¹⁴ Viena iš nedaugelio išimčių galėtų būti laikomas instrumentinis tyrimas „Dabartinės baltų kalbos: spektrinės garsų charakteristikos“ (2013–2015 m.), kuriame, kiek žinoma, operuojama normalizuotomis vyrų ir moterų vartojamų balsių formančių reikšmėmis.

¹⁵ Šio poskyrio aprašas, kaip instrumentiniuose tyrimuose matuotos fonetinių variantų formantės ir kokie metodai taikyti jų reikšmėms normalizuoti, iš dalies parengtas pagal anksčiau mano publikuotą straipsnį (Čičirkaitė 2016).

- ar reikšmės normalizuojamos lyginant tos pačios formantės reikšmes su kitomis tokioms pačioms formantės reikšmėmis (kitai tariant, F_1 tik su kitomis F_1 , o F_2 tik su kitomis F_2) (angl. *formant-intrinsic normalization*), ar visų matuotų formančių reikšmes tarpusavyje (pvz., F_1 normalizuoti atsižvelgiama ir į F_2 , F_3 reikšmes) (angl. *formant-extrinsic normalization algorithm*);
- ar algoritmas atsižvelgia tik į to paties kalbėtojo balsių sistemą (angl. *speaker-intrinsic normalization algorithm*), ar balsių padėtis spektre nustatoma pagal visus į tyrimą įtrauktus kalbėtojus (angl. *speaker-extrinsic normalization algorithm*).

Vienuolika normalizacijos metodų patikrinę olandų tyrėjai Patti Adank, Roelas Smitsas ir Roelandas van Houtas nustatė, kad geriausiai kalbėtojo anatomijos įtaką formančių reikšmėms sumažina ir tuo pat metu sociolingvistinius kalbėtojų skirtumus išlaiko Nearey ir Lobanovo metodai (Adank et al. 2004). Jie mažai kuo skiriasi ir derina tris algoritmus: *vowel-extrinsic* + *formant-intrinsic* + *speaker-intrinsic*. Kitai tariant, duomenys normalizuojami lyginant daugelio (visų) kalbėtojo vartojamų balsių formantes tarpusavyje, optimaliai veikia, jei atsižvelgiama tik į to paties kalbėtojo balsių padėčių spektre, o tos pačios formantės reikšmės lyginamos su kitomis tos pačios formantės reikšmėmis. Norint taikyti Nearey arba Lobanovo metodą, pakanka žinoti F_1 ir F_2 reikšmes. Minėtų tyrėjų teigimu, Nearey metodas už Lobanovo pranašesnis tuo, kad normalizuojant geriau išsaugomi kalbėtojų sociodemografinių žymenų (amžiaus, lyties, kilmės ir pan.) nulemti kintamojo variantų skirtumai, o Lobanovo – pabrėskesnis tuomet, kai normalizuojant siekiama kuo geriau išsaugoti fonologinius kintamojo variantų skirtumus (Adank et al. 2004: 3105–3106). Britų tyrėjas Nicholas Flynnas iškėlė prielaidą, kad tiek Nearey, tiek Lobanovo metodai kaip geriausi išskirti remiantis akustine olandų kalbos balsių analize, todėl nebūtinai taip pat efektyviai galėtų būti taikomi kitų kalbų balsių padėčiai spektre nustatyti (Flynn 2011: 9). Vis dėlto patikrinęs 20 normalizavimo metodų su britų anglų kalba, kaip vieną iš tinkamiausių šios kalbos balsių formančių reikšmėms normalizuoti jis taip pat išskyrė Lobanovo metodą, su išlyga, kad, norint tiksliausiai atvaizduoti, pavyzdžiui, amerikietiškosios anglų kalbos balsių sistemos spektrą, tinkamesni gali būti kiti metodai (ibid.). Taigi mokslinės diskusijos, kuris būdas tinkamiausias, tebevyksta, tačiau tarp geriausiųjų itin dažnai minimas Lobanovo normalizavimo metodas (be kitų čia minimų autorių, taip pat žr. Volín, Studenovský 2007: 189–190).

Lietuvių kalbotyroje nėra tirta, ar būtent Lobanovo metodas tinkamiausias lietuvių kalbos balsių spektrinėms charakteristikoms nusakyti. Kita vertus, jį taikant nebūtina nurodyti tikslios tiriamų fonetinių variantų padėties spektre – norima palyginti kalbėtojų fonetinių variantų spektrines charakteristikas vienas kitų atžvilgiu (jų santykius).

Be to, Lobanovo metodas yra vienas iš keleto, kurį taikant formančių reikšmės gali būti normalizuojamos automatiškai, naudojantis internete veikiančia duomenų normalizavimo platforma NORM (Thomas, Kendall 2007). Vis dėlto negalima vienareikšmiškai vertinti tyrimo, kuriame operuojama Lobanovo metodu normalizuotais duomenimis. Šis metodas geriausiai veikia ir tiksliausius rezultatus pateikia, kai esama galimybės jo algoritmui formantes normalizuoti lyginant visų ar bent daugelio balsių formančių reikšmes tarpusavyje. Atliekant lyginamąjį lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų /i/, /u/ padėties spektre tyrimą, duomenys buvo normalizuojami tarpusavyje lyginant tik dviejų kintamųjų – kirčiuotame žodžio gale tariamų /i/, /u/ – F_1 ir F_2 reikšmes vienas kitų atžvilgiu (santykius). Neatmestina, kad tai galėjo turėti įtakos tyrimo rezultatų validumui. O štai lyginamajai nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ formančių reikšmių analizei vilniečių ir laidų vedėjų kalboje Lobanovo metodas turėjo tikti be išlygų, nes tarpusavyje buvo lyginamos visų ilgaisiais užrašomų balsių reikšmės.

Balsių trukmės matavimams duomenų normalizavimas neaktualus. Nenormalizuotų formančių reikšmių pakako ir balsių įtempimo indeksams apskaičiuoti. Įtempimo indeksai skaičiuoti iš formančių reikšmių vidurkių pagal formules $|F_1 - 500| + |F_2 - 1500|$ vyro balsui ir $|F_1 - 550| + |F_2 - 1650|$ moters balsui. Suprantama, operuojant nenormalizuotomis reikšmėmis apskaičiuoti /i/, /u/ įtempimo indeksai taip pat gali būti lygintini tik sąlygiškai, nes kalbėtojų balsių spektrai skiriasi.

3.4.3. VILNIEČIŲ IR LAIDŲ VEDĖJŲ ATRANKA INSTRUMENTINEI ANALIZEI

Priminsiu, kad žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos santykis tirtas instrumentiškai analizuojant nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimą. Manoma, kad jei balsių trumpinimas – pačių kalbėtojų bemaž nepastebima fonologinė universalija (nekirčiuoti garsai būna trumpesni už tokius pat kirčiuotus), būtent ji, o ne socialiai stigmatizuojamas balsių ilginimas yra tinkamesnis žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos santykiui nustatyti ir galimam mišimui geriausios kalbos vaizdinyje atskleisti. Be to, žiniasklaidoje kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas itin retas (Čičirkaitė 2012), taigi laidų vedėjų lyginimui su vilniečiais neaktualus.

Tyrimas buvo atliekamas dviem etapais. Pirmiausia matuoti nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmės, skaičiuoti įtempimo ir padėties spektre rodikliai spontaniškose dialogu ar polilogu besiremiančiose pokalbių laidose ir spontaniškame vilniečių pokalbyje ir

aiškintasi, kiek spontaniškoje žiniasklaidoje vartojami nekirčiuotų skiemenų ilgieji balsiai kiekybiniais ir kokybiniais parametrais skiriasi nuo spontaniškos Vilniaus kalbos, ar kalbėtojo tipas (kalbinis pasirengimas) turi jiems įtakos. Vėliau išgauti sovietmetį ir dabartinę žiniasklaidą reprezentuojančių žurnalistų balsių trukmės rodikliai, įtempimo indeksai ir tirta TV ir radijo kalbos formų raida ir panašumas su Vilniaus kalba.

Pirmuoju tyrimo etapu tirta šešių laidų vedėjų ir šešių vilniečių kalba. Jie, kaip minėta skyriuje **3.1.2. Žiniasklaidos duomenys**, tikslinės atrankos būdu atrinkti iš Sakytinės žiniasklaidos tekstyno ir duomenų bazės „Kalba Vilnius“. Sociodemografiniai ir kiti tyrimui svarbūs kalbėtojų duomenys pateikiami 5 ir 6 lentelėse.

5 lentelė. *Instrumentiniam Vilniaus ir žiniasklaidos kalbos tyrimui atrinktų vilniečių sociodemografiniai duomenys*

Kalbėtojo kodas	Amžius	Kilmės vieta	Profesinė veikla	Tėvo kilmės vieta	Motinos kilmės vieta
VLN-27	27	Vilnius	inžinierius–architektas	Vilnius	Panevėžys
VLN-32	32	Vilnius	programuotojas	Vilnius	Kupiškis
VLN-34A	34	Vilnius	komunikacijų įmonės vadovas	Vilnius	Vilnius
VLN-34B	34	Vilnius	mokslininkas, fizikas	Vilnius	[n. d.] (atvyko į Vilnių studijų metais)
VLN-39	39	Vilnius	įmonės vadovas, hidrogeologas	Vilnius	Vilnius
VLN-40	40	Vilnius	socialinės rūpybos projektų vadovas	Vilnius	Vilnius

Tyrimui atrinktų informantų kodai sudaryti iš jų kilmės vietą (Vilnius) žyminčios santrumpos VLN ir amžiaus. Kai abu informantai to paties amžiaus, atsitiktine tvarka prie vieno iš jų kodo prirašyta raidė A, prie kito – B.

6 lentelė. *Instrumentiniam Vilniaus ir žiniasklaidos kalbos tyrimui atrinktų TV ir radijo laidų vedėjų sociodemografiniai duomenys*

Kalbėtojo kodas	Amžius	Kilmės vieta	Vedamos pokalbių laidos tipas	Laidos transliavimo metai
VED-29	29	Kaišiadorys	rimta	2008
VED-31	31	Telšių raj.	pramoginė	2011
VED-33	33	Alytus	rimta	2015
VED-34	34	Ukmergė	pramoginė	2010
VED-36	36	Kaunas	rimta	2015
VED-37	37	Lazdijų raj.	rimta	2011

Tyrimui atrinktų laidų vedėjų kodai yra panašios struktūros kaip ir vilniečių. Juos sudaro laidų vedėjų vaidmenį laidoje žyminti santrumpa VED (vedėjas) ir amžius.

3.4.4. INSTRUMENTINIAI BALSŪ TRUKMĖS, ĮTEMPIMO IR PADĖTIES SPEKTRE MATAVIMAI

Šio tyrimo medžiagą iš viso sudarė 840 nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ variantų, po lygiai (po 70) atrinktų iš laidų vedėjų ir vilniečių spontaniško pokalbio: po penkiolika pirmų pavartotų /e:/ (pvz., *dėsningai*, *knygūtės*) ir /o:/ (pvz., *atokūs*, *māto*) ir po dešimt pirmų /i:/, /u:/, /æ:/, /a:/ (pvz., *ypatingo*, *kaĩtų*, *bačkūtę*, *šimtą*) (12 kalbėtojų x 70 variantų). Vilniečių /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ variantai atrinkti iš sociolingvistinio interviu laisvojo pokalbio dalies, laidų vedėjų – iš spontaniško, iš anksto neparengto jų kalbėjimo vedant laidą (žiniasklaidos tekstyno laidų išrašų). Matuota variantų trukmė ir F_1 , F_2 reikšmės pirmuose ir antruose prieš- ir pokirtiniuose skiemenyse. Taip siekta sumažinti galimą kirčiuoto skiemens įtaką įtempimui ir padėčiai spektre.

Vilniečių ir laidų vedėjų fonetinių variantų padėčiai spektre nustatyti pirmiausia taikytas stabiliosios dalies formančių reikšmių skaičiavimo metodas. F_1 ir F_2 automatiškai skaičiuotos vyriškam balsui standartinėje 5000 Hz aplinkoje. Jei pavartotas balsis buvo itin trumpas ir stabiliosios jo dalies išskirti nepavyko, matuotos jo formantės balsio vidurinėje dalyje. Jei ir taip korektiškų formančių išskirti nepavyko, tiriamasis balsis buvo praleidžiamas ir pereinama prie toliau esančio. Balsių įtempimo indeksai apskaičiuoti iš nenormalizuotų formančių reikšmių. Jais operuojant gana paprasta iliustruoti, kuo skiriasi ir panašios dvi tiriamosios kalbės atmainos – spontaniškas laidų vedėjų ir vilniečių kalbėjimas.

Antruoju tyrimo etapu tirti dvidešimties TV ir radijo laidų vedėjų duomenys (žr. 7 lentelę).

7 lentelė. *Instrumentiniam tyrimui atrinktų TV ir radijo laidų vedėjų pasiskirstymas pagal laikotarpį ir laidos tematiką*

Laikotarpis	Laidos tematika	Kalbėtojų skaičius	Iš viso kalbėtojų
sovietinis	rimta/visuomeninė	4	9
	pramoginė/asmeniška	5	
dabartinis	rimta/visuomeninė	6	11
	pramoginė/asmeniška	5	

Kalbėtojų skaičiaus skirtumas rezultatams nėra reikšmingas, nes tyrime operuojama trukmės ir įtempimo reikšmių vidurkiais. Tirti nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a:/ trukmės ir įtempimo, nustatomo iš tiriamo balsio formančių reikšmių, požymiai. Iš kiekvieno kalbėtojo atrinkta po 55 fonetinius variantus: trisdešimt pirmų pavartotų

/i:/, /u:/, /æ:/, /a:/, penkiolika – /e:/ ir dešimt /o:/. Iš viso tiriamąją imtį sudarė 1100 vienetų (20 kalbėtojų x 55 variantai). Nevienodą variantų skaičių lėmė tyrimo sąlygos – buvo sunku užpildyti visą tyrimo schemą pakankamai ilgais įrašais, tad fonetinių variantų skaičius visiems suvienodintas nustačius mažiausius pavartojimų skaičius tarp pasirinktų įrašų.

Itin išsiskiriančios trukmės reikšmės buvo nustatytos jau minėtu kvartilų skirtumo būdu (1,5 IQR) ir iš tolesnio tyrimo pašalintos. Daugiamatei erdvei pritaikytas Mahalanobio atstumų nustatymo metodas (pasirinkus 0,001 reikšmingumo lygmenį ($p_{mah} < 0,001$)) buvo pravartus aptinkant, kurios formančių reikšmės itin išsiskiria. Jos taip pat buvo pašalintos iš tolesnio tyrimo.

Audiciškai ir instrumentiškai atliktas tyrimas neatskleidžia (Thomas 2011: 291), ar tarp kalbėtojų grupių nustatomi tarties skirtumai yra kalbėtojų neatpažįstami (atsitiktiniai) ar socialiai reikšmingi. Tam pasitelkti toliau disertacijoje aprašomi jautresni tyrimo metodai – kalbėtojo vertinimo eksperimentai.

3.5. KALBĖTOJO VERTINIMO EKSPERIMENTAI

Šiame skyriuje aprašomi sąmonines vilniečių nuostatas atskleidžiantys kalbėtojo vertinimo eksperimentai, kuriais tirta, kaip patys vilniečiai vertina Vilniaus kalbos variavimą. Eksperimentais tikrinta hipotezė, kad šis Vilniaus kalbos variavimas yra ne atsitiktinis, o socialiai reikšmingas.

Eksperimento eiga ir trukmė itin kontroliuotos norint užtikrinti, kad apgalvojimo fazė eksperimente (ji detaliau aptarta skyriuje **1.2. Teorinės tyrimo prielaidos**) bus peršokta ir pavyks užfiksuoti automatinius, sąmonines vertintojų nuostatas atskleidžiančius, o ne apgalvotus, socialiai priimtinus, sąmoningąsias nuostatas išduodančius atsakymus.

3.5.1. VERTINTOJAI

Buvo atlikti du eksperimentai: 2014 m. pavasarį – *pagrindinis* tyrimas, 2016 m. pavasarį – *papildomas*. Abiejų jų dalyviai – 9 ir 10 klasių Vilniaus moksleiviai. *Pagrindinis* tyrimas vyko keturiose mokyklose, kuriose mokoma lietuvių kalba. Jame dalyvavo 231 moksleivis. *Papildomas* tyrimas atliktas trijose mokyklose, kuriose dėstoma rusų kalba. *Papildomo* tyrimo dalyvių skaičius beveik perpus mažesnis – 124. Siekiant

statistinio patikimumo, buvo keliamas tikslas apklausti minimalų tokio tipo tyrimams reikiamą moksleivių skaičių. Pasitarus su statistinės analizės specialistais¹⁶, pagrindiniam tyrimui nuspręsta apklausti daugiau kaip 200, papildomam – daugiau kaip 100 moksleivių.

Pagrindinis (lietuvių mokyklose) ir papildomas (rusų mokyklose) tyrimai organizuoti dėl keleto priežasčių.

- (1) Sociolingvistikos teorijoje žinoma, kad tarp tautinės (taip pat ir kultūrinės) grupės ir jos vartojamos kalbos egzistuoja dvipusė sąveika: nuostatos grupės narių atžvilgiu priskiriamos ir šios grupės vartojamai kalbai, o grupės vartojama kalba išprovokuoja stereotipinius vaizdinius apie pačią grupę (Lambert et al. 1960; Dragojevic, Giles 2016). Be to, tyrimais įrodyta, kad tautinės mažumos linkusios perimti daugumos su jų vartojama kalba, jos atmaina ar pavieniais kalbiniais variantais siejamas stereotipines socialines reikšmes (Lambert et al. 1960; Lambert 1967). Teorinės išvalgos ir kitose šalyse atliekamų tyrimų rezultatai tapo pagrindu analogiškoms tyrimo sąlygomis kalbėtojo vertinimo eksperimentą atlikti Vilniaus mokyklose, kuriose mokoma lietuvių (tautinės daugumos) ir rusų (tautinės mažumos) kalbomis.
- (2) Daugelio šalių tyrėjai yra nustatę, kad nestandartines kalbos atmainas vartojantys ar akcentą turintys kalbėtojai paprastai vertinami ne taip palankiai (Dailey et al. 2005): jie laikomi ne tokiais protingais, draugiškais (Dragojevic et al. 2013), ne tiek patikimais kaip gimtakalbiai (Lev-Ari, Keysar 2010), jų galimybės sėkmingai įsitvirtinti visuomenėje, bendrauti (Hosoda et al. 2007: 324) ar įsidarbinti vertinamos kaip menkesnės (Blair, Connor 1978, cit. iš Fuertes et al. 2012). Kalbėtojai, kurių kalboje esama jų etninę kilmę nurodančių žymiklių, ne tik kitų yra vertinami kaip ne itin didelės kompetencijos ir neaukšto socialinio ar ekonominio statuso, bet ir patys šiais aspektais linksta save nuvertinti (Lambert 1967; Giles et al. 1983: 84–85). Pagrindiniu tyrimu norėta nustatyti, ar Vilniaus kalbos (kirčiuotų balsių trukmės) variantiškumas socialiai reikšmingas ir tarp lietuvių vilniečių funkcionuoja kaip kalbėtojų socialinių tipų žymiklis. Papildomu tyrimu tikrinta prielaida, kad viešojoje erdvėje įsitvirtinusios su rusų ar lenkų kilmės kalbėtojais asocijuojamos socialinės stigmos yra taip paveikusios nelietuvių kilmės moksleivių sąmonines nuostatas, kad vilnietišku fonetinių variantų rinkiniai jiems kelia panašias asociacijas kaip ir lietuvių kilmės moksleiviams, kitaip tariant, rinkinius skiriantys fonetiniai variantai yra linkę nurodyti į tuos pačius socialinius kalbėtojų tipus. Lietuvių ir rusų moksleiviai į

¹⁶ Už konsultacijas ir statistinę duomenų analizę dėkoju sociologui Kristijonui Vaicekauskui.

tyrimą įtraukti sąmoningai – siekiant patikrinti, kaip Vilniaus kalbos varijavimas vertinamas skirtingos tautybės vilniečių, kiek šie vertinimai skiriasi, ar į tuos pačius socialinius kalbėtojų tipus išskirti vilnietišku fonetinių variantų rinkiniai jiems nurodo, ar rusų (tautinės mažumos) moksleiviai yra perėmę lietuvių (tautinės daugumos) su jų vartojamu fonetinių variantų rinkiniu siejamas stereotipines socialines reikšmes.

Norint išgauti daugumai paprastų vilniečių būdingas nuostatas apie Vilniaus kalbos varijavimą, atrenkant mokyklas paisyta keletu svarbiausių kriterijų:

- (1) *mokyklos pozicija Vilniaus mokyklų reitinge*. Pasirinktos mokyklos, kurios tarp lietuvių ir rusų mokyklų užima vidurinę poziciją reitinguose¹⁷. Remiamasi prielaida, kad jas moksleiviai linksta rinktis dėl to, kad jos arti namų, o ne dėl jų aukšto statuso Vilniaus mieste;
- (2) *socialinis ir etnis Vilniaus mikrorajono statusas*. Norint išvengti galimos gyvenamojo mikrorajono įtakos tyrimo rezultatams, į tyrimą neįtrauktos mokyklos, veikiančios prestižiniais (pvz., Antakalnis, Naujamiestis, Senamiestis, kt.) arba priešingai – prastais laikomuose ir nelietuvių gausiai gyvenamuose (pvz., Naujininkai, Naujoji Vilnia, kt.) mikrorajonuose.

Pasirinkus mokyklas, vėliau kiekvienos iš jų administracijos buvo prašoma raštiško leidimo atvykti į mokyklą. Mokyklose, kuriose dėstoma lietuvių kalba, kebliausia buvo suderinti, koku laiku tyrimas galėtų būti atliekamas. O štai kreipiantis į rusų mokyklas nustebino juntamas kalbinis administracijos nesaugumas: per pokalbį tyrėjo buvo teiraujamas, ar jam žinoma, kad moksleiviai gali nesugebėti įvykdyti tyrimo užduočių, nes jiems lietuvių kalba nėra gimtoji, jie šios kalbos nemoka, per tyrimą būtų pravarti lietuvių kalbos mokytojo pagalba, kad prireikus jis galėtų užduotis išversti į rusų kalbą. Tik patikinus, kad ne kalbos mokėjimo lygis tyrimu bus tikrinamas, buvo sutinkama leisti atvykti į mokyklą.

Kaip ir kitais sąžamoninių nuostatų tyrimų atvejais, nei mokyklos administracijai, nei eksperimentų dalyviams moksleiviams nebuvo atskleisti tyrimo tikslai. Jie žinojo dalyvaujantys socialiniame asmens vertinimo eksperimente. Taip norėta išvengti galimo eksperimento dalyvių šališkumo, t. y. mėginimo „pakoreguoti“ savo nuostatas

¹⁷ Tyrimui tinkamos mokyklos lietuvių dėstomąja kalba pasirinktos remiantis žurnalo „Veidas“ pateikiamu 2013 m. Lietuvos gimnazijų ir vidurinių mokyklų reitingu, kuris sudaromas pagal moksleivių brandos egzaminų rezultatus, taip pat atsižvelgiant į tai, kiek šių mokyklų absolventų į Lietuvos universitetus įstojo pirmuoju pageidavimu, kiek pasirinko studijas užsienio universitetuose (plačiau žr. Kučinskaitė, Kairienė 2013). Tyrimui tinkamos mokyklos rusų dėstomąja kalba atrinktos pagal 2015 m. sudarytą tokį patį Lietuvos gimnazijų ir vidurinių mokyklų reitingą (plačiau žr. Sabaliauskaitė 2015).

pagal tariamus tyrėjo lūkesčius, kad jos būtų socialiai priimtinesnės (Garrett, Williams, Evans 2005: 39, cit. iš Svenstrup 2013: 60).

Eksperimento trukmė vienoje moksleivių klasėje – 45 min., t. y. tiek, kiek paprastai trunka viena pamoka.

3.5.2. GARSO ĮRAŠAI

Moksleiviams pateikta vertinti šešiolika 12–21 sek. trukmės ištraukų, vadinamųjų stimulų, iš vilniečių pasakojimų apie gimtąjį miestą. Vidutinė stimulo trukmė – 15 sek., vidutinis stimulo žodžių skaičius – 41. Laikomasi nuostatos, kad eksperimentuose tokia trukmė pakankama kalbėtojui trumpai ir tiksliai išsakyti savo nuomonę kalbama tema, pavartoti bent kelis tiriamus kintamųjų variantus, o tyrėjui – išprovokuoti automatinius, spontaniškus vertintojų atsakymus ir taip užfiksuoti pasąmonines kalbines nuostatas (Garrett, Williams, Evans 2005: 40, cit. iš Svenstrup 2013: 60; Campbell-Kibler 2006: 87).

Tyrimas anoniminis, todėl moksleivių neprašyta nurodyti vardo ar pavardės, tik savo lytį. Jie turėjo 1) trumpai apibūdinti kiekvieną išgirstą kalbėtoją, 2) pažymėti, koks jis jiems atrodo, 3) kuo jis galėtų dirbti, ir 4) įvertinti, kaip jam tiktų išvardyti darbai.

Tiek lietuvių, tiek rusų mokyklose buvo naudojami tie patys garso įrašai. Pasakojimai stimulams atrinkti iš duomenų bazės „Kalba Vilnius“. Taigi visi stimulai – autentiškų pasakojimų fragmentai, garso įrašų apdorojimo programa „WaveLab“ iškirpti iš interviu. Stimulai redaguoti tiek, kad jų garso kokybė, kalbėjimo sklandumas, kalbėjimo tempas, pauzių trukmė būtų panašūs, o kalbamasis turinys neutralus. Siekiant išsaugoti autentiško pasakojimo įspūdį, garso įrašuose paliktos natūralios kalbėtojų padarytos pauzės. Norint suvienodinti turinį, beveik visuose stimuluose buvo vartojami miesto pokyčius žymintys žodžiai *pasikeitęs, keitėsi, buvo, seniau, dabar, atsirado* ir pan. Stimulų trukmė įvairuoja tik dėl to, kad vertintojams siekta pateikti logiškus pasakojimo fragmentus.

Stimulų balsais tapo šešiolika įvairaus amžiaus, išsilavinimo, profesinės veiklos ir tautybės vilniečių, po lygiai vyrų ir moterų. Visi jie, išskyrus vieną, yra gimę ir augę Vilniuje. Didžioji dalis yra įgijusi aukštąjį, vienas – aukštesnįjį, trys – profesinį išsilavinimą. Jauniausiam vilniečiui 28 m., vyriausiam – 65 m. Jų profesinė veikla įvairi: moksleiviams pateiktos vertinti ištraukos, kuriose apie savo gimtąjį miestą pasakoja įmonės savininkas ir vadovas, mokslininkas fizikas, automobilių mechanikas, kariškis,

istorikas, spaustuvės darbuotojas, radiofizikas, statybininkas, medicinos sesuo, muzikologė, dizainerė, inžinierė konstruktorė, psichologė, restorano vadovė, administratorė ir virėja.

Stimulų balsais šie vilniečiai tapo neatsitiktinai. Prieš juos atrenkant buvo išanalizuotos beveik trys dešimtys interviu su lietuvių šeimose gimusiais antros ar trečios kartos vilniečiais, atlikti rusų ir lenkų kilmės vilniečių tarties empiriniai stebėjimai. Buvo klausomasi, kaip kirčiuotus trumpuosius balsius taria vilniečiai, ir nusprendžiama, ar balsis tariamas trumpas neįtemptas, o gal ilgas ir įtemptesnis. Taip pat buvo kreipiamas dėmesys, kurioje pozicijoje – žodžio kamiene ar žodžio gale – ir koks balsis vartojamas. Balsio trukmė ir įtempimas buvo nustatomi audiciskai, t. y. iš klausos, lyginant kiekvieno kalbėtojo vartojamų *i*, *u* ir su jais sudaromų mišriųjų dvigarsių kiekybinius ir kokybinius požymius tarpusavyje. Kaip jau minėta, buvo tikimasi, kad jei balsių trukmės skirtumas girdimas, jis yra pakankamas vertintojams atpažinti. Audiciniu metodu ištirta, kad Vilniuje esama keturių dažnesnių fonetinių variantų rinkinių. Taigi stimulai reprezentuoja Vilniaus kalbos tyrimams aktualų lingvistinį variantiškumą.

3.5.3. VILNIETIŠKŲ FONETINIŲ VARIANTŲ RINKINIAI

Vilniaus kalbos varijavimui atskleisti iš klausos atrinkti tuos pačius keturis vilnietiškus fonetinių variantų rinkinius reprezentuojantys garso įrašai. Rinkinius vieną nuo kito skiria balsių *i*, *u* ir su jais sudaromų mišriųjų dvigarsių *il*, *im*, *in*, *ir*, *ul*, *um*, *un*, *ur* trukmė. Jie pavadinti pagal tai, kur – kamiene ar žodžio gale – ir kokie – trumpi ar pailgėję – balsiai vartojami. Jei kirčiuotame skiemenyje vartojami trumpi neįtempti garsai, o kalbėtojas – lietuvių kilmės, fonetiniai variantai pavadinti neutraliaisiais (*Neu*). Vertinant kirčiuoto skiemens trukmę buvo išskirti ir dar trys Vilniaus kalbos fonetinių variantų rinkiniai:

- (1) *ilginamo kamienu* (tekste jis trumpinamas *Kam*), kai kirčiuotame kamiene vartojami pusilgiai arba ilgi ir truputį įtempti garsai, o juos vartojantis vilnietis yra lietuvių kilmės,
- (2) *ilginamų kamienu ir žodžio galo* (trumpinamas *Kam+Gal^{LT}*), kai kirčiuotuose kamiene ir žodžio gale vartojami pusilgiai arba ilgi ir truputį įtempti garsai, o juos vartojantis vilnietis yra lietuvių kilmės,

(3) *ilginamų kamienu ir žodžio galo* (trumpinamas *Kam+Gal^{SL}*), kai kirčiuotuose kamiene ir žodžio gale vartojami pusilgiai arba ilgi ir truputį įtempti garsai, o juos vartojantis vilnietis yra mišrioje šeimoje augęs arba rusas ar lenkas.

Rengiant stimulus eksperimentams buvo stengiamasi juose nepalikti jokių kitų ryškių ar su kita nei Vilniaus kalba siejamų tarties ypatybių. Vis dėlto rusų ir lenkų bei mišrioje šeimoje augusius vilniečius reprezentuojančiuose garso įrašuose liko keletas tarties ypatybių, kurių negalėta „iškirpti“, nes žodžiai, kuriuose jos vartojamos, būtini logiškesnei pasakojimo eigai perteikti. Beveik visos paliktos ryškesnės tarties ypatybės standartizavimo ideologijoje stereotipiškai priskiriamos nelietuvių kilmės kalbėtojams. Vis dėlto tai neturėtų būti metodologinis eksperimento trūkumas – esama empiriniais tyrimais grindžiamų įrodymų (Eckert, Labov 2017: 467), kad socialinę reikšmę įgyja konkretūs garsai, t. y. fonetiniai vienetai, bet ne fonologinės struktūros, kurias sudaro šie garsai.

Stimulų išrašus rasite 2 priede, o kiek ir kokių tiriamų tarties ypatybių pavartota kiekviename iš moksleiviams pateikiamų vertinti stimulų, nurodoma 8 lentelėje.

8 lentelė. *Stimulų tarties ypatybės (skaičiai nurodo ypatybės pavartojimo skaičių: pavartota tiek / iš tiek galimų)*

Stimulo kodas	Trumpųjų kirčiuotų balsių ilginimas				Iš viso
	[i] → [i:], [u] → [u:]	[i]# → [i:]#, [u]# → [u:]#	[i + R] → [i: + R], [u + R] → [u: + R]	[i + R]# → [i: + R]#, [u + R]# → [u: + R]#	
01V-Neu	0/1	0/4	0/0	0/0	0/5
05V-Neu	0/5	0/0	0/0	0/0	0/5
09M-Neu	0/3	0/1	0/0	1/1	1/5
13M-Neu	0/1	0/0	0/0	0/0	0/1
02M-Kam	4/5	0/2	1/1	0/0	5/8
06M-Kam	4/6	0/0	1/1	0/1	5/8
10V-Kam	9/12	0/2	1/1	0/1	10/16
14V-Kam	9/10	0/4	4/4	0/0	13/18
03V-Kam+Gal ^{SL}	4/4	5/5	1/1	0/0	10/10
07V-Kam+Gal ^{SL}	1/1	3/3	1/1	0/0	5/5
11M-Kam+Gal ^{SL}	8/12	2/3	0/0	0/0	10/15
15M-Kam+Gal ^{SL}	5/5	1/1	1/1	0/0	7/7
04M-Kam+Gal ^{LT}	2/5	3/3	1/1	1/1	6/9
08M-Kam+Gal ^{LT}	2/2	2/3	0/0	0/0	4/5
12V-Kam+Gal ^{LT}	3/7	4/4	4/4	0/0	11/16
16V-Kam+Gal ^{LT}	1/2	5/7	1/1	0/0	7/10

Skaičiai stimulo kodo pradžioje žymi jo paleidimo moksleiviams eilės numerį, raidės V ir M – stimulo balsu tapusio kalbėtojo lytį, *Neu*, *Kam*, *Kam+Gal^{SL}* ir *Kam+Gal^{LT}* – kokį fonetinių variantų rinkinį taip žymimas stimulus reprezentuoja.

Yra žinoma, kad stimulai negali būti vertinami vienodai – skirtingus jų vertinimus lemia nevienodas kalbėtojų tembras, lytis, amžius, pasakojamasis turinys, vertintojų socialinė aplinka, patirtis ir kt. veiksniai, todėl kiekvieną moksleiviams pateiktą vertinti fonetinių variantų rinkinį reprezentuoja keturi garso įrašai – du vyrų ir du moterų (4 x 2 x 2, iš viso – 16). Siekiant neatskleisti tyrimo tikslų ir neatkreipti vertintojų dėmesio į tiriamą Vilniaus kalbos variaciją, įrašai buvo leidžiami pramaišiu pagal fonetinių variantų rinkinį ir lytį: 01V-Neu, 02M-Kam, 03V-Kam+Gal^{SL}, 04M-Kam+Gal^{LT}, 05V-Neu ir t. t. Apibendrinant eksperimentų rezultatus, buvo skaičiuojamas rinkinį reprezentuojančių stimulų vertinimų vidurkis.

3.5.4. EKSPERIMENTO EIGA IR ANKETOS

Kalbėtojo vertinimo eksperimentuose nuostatas įprasta išgauti iš didelės vertintojų grupės, o rezultatus apibendrinti statistiškai juos apdorojant. Tokia metodologinė prieiga laikoma itin tinkama norint išprovokuoti kalbinėje bendruomenėje įsitvirtinusias stereotipines nuostatas apie kalbos variantiškumą ir socialines normas.

Atliekant tyrimą pamokos pradžioje moksleiviams išdalytos anketos ir pasakyta, kad jie išgirs trumpus šešiolikos žmonių garso įrašus, kuriuose pasakojama, kaip keitėsi Vilnius, kokius pokyčius jie pastebi. Įrašai buvo leidžiami du kartus: pirmąkart juos reikėjo tik išklausti, o antrą kartą, leidžiant įrašus po vieną, – užpildyti anketas. Prašymas antrąkart klausantis garso įrašų iškart pildyti anketas buvo susijęs su pašmoniųjų nuostatų tyrimuose itin svarbiu laiko ribojimu ir siekiu išgauti automatinius, spontaniškus atsakymus.

Kaip jau minėta, moksleiviai turėjo 1) trumpai apibūdinti kiekvieną išgirstą kalbėtoją, 2) pažymėti, koks jis jiems atrodo, 3) kuo jis galėtų dirbti, ir 4) įvertinti, kaip jam tiktų išvardyti darbai.

Į 1 ir 3 anketos klausimus reikėjo atsakyti remiantis pirmuoju kalbėtojo keliamu įspūdžiu. Atsakymai į 2 ir 4 klausimus žadinti taikant psicholingvistikoje Charleso E. Osgoodo išplėtotą universalią (kultūrų kalbinių skirtumų neveikiamą) semantinio diferencialo techniką. Ši technika, pasitelkdama būdvardiškųjų žodžių poras priešingą reikšmę turintiems konceptams reprezentuoti, atskleidžia kalbinių variantų reikšmes (plg. Osgood 1952: 198). Kopenhagos mokyklos vykdytų eksperimentų pavyzdžiu vieno Vilniaus kalbos tyrimuose naudoto semantinio diferencialo galuose išdėstytos priešingą reikšmę turinčios asmens savybės, kito – kalbėtojams tinkami darbai (žr. 9 ir 10 lenteles).

9 lentelė. *Eksperimentuose naudota septynbalė asmens savybių vertinimo skalė*

išsilavinęs								neišsilavinęs
pasiturintis								neturtingas
sėkmingas								nesėkmingas
vadovaujantis								nusileidžiantis
jaunatviškas								senatviškas
miestietis								kaimietis
turintis gerą darbą								neturintis gero darbo

Dviejų tipų – kiekybiniais ir kokybiniais – metodais apdorotini atsakymai įtraukti norint išgauti kompleksinę vaizdą, kokios vertintojų nuostatos kalbos variantiškumo atžvilgiu. Anketose parinktos asmens savybės ir profesinės veiklos sudaro tyrėjo apibrėžtą semantinę vertinimų erdvę (apie terminą plačiau žr. Osgood 1954: 177–178). Daroma prielaida, kad jei vertintojams pateikiamuose stimuluose esama kalbos variantiškumo, vertintojų reakcijos į eksperimente naudojamus stimulus gali būti vertinamos kaip vertintojų nuostatos šio kalbos variantiškumo atžvilgiu.

Į asmens savybių skalę įtrauktos su viršenybės (statuso) ir dinamiškumo dimensijomis susijusios savybės, kurios padėtų atskleisti, jei Vilniaus kalbos variavimas socialiai reikšmingas, į kokius socialinius kalbėtojų tipus jis nurodo.

Sudarant darbų skalę (žr. 10 lentelę), pasinaudota 2011 m. žurnalo „Veidas“ atlikta Vilniaus moksleivių apklausa, kokie darbai moksleiviams atrodo patraukliausi, o kokių jie nenorėtų rinktis suaugę. Taip užtikrinta, kad eksperimente būtų operuojama patiems moksleiviams reikšminga profesine veikla ir galima spėti, kokios – teigiamos ar neigiamos – socialinės vertės kiekvienai iš jų priskiriamos¹⁸.

10 lentelė. *Eksperimentuose naudota septynbalė darbų vertinimo skalė*

DARBININKAS:	labai tinka							tikrai ne
MENO sritis:	labai tinka							tikrai ne
ŽINIŲ VEDĖJAS:	labai tinka							tikrai ne
VERSLININKAS:	labai tinka							tikrai ne
VALYTOJAS:	labai tinka							tikrai ne
MOKYTOJAS:	labai tinka							tikrai ne
turgaus PREKEIVIS:	labai tinka							tikrai ne
GYDYTOJAS:	labai tinka							tikrai ne

¹⁸ Plačiau žr. Moksleivių apklausa 2011.

„Veido“ apklausos duomenimis, verslininko ir gydytojo darbai moksleivių vertinami kaip išsiskiriantys aukštu prestižu, o tokie kaip valytojo, mokytojo ir pardavėjo kasininko – laikomi neprestižiniais. Žinių vedėjo darbas į tyrimą įtrauktas, nes tiek standartizavimo ideologai, tiek kalbos vartotojai žinias rengiančius ir jas skaitančius žmones paprastai vertina kaip bene geriausiai vadovėlinės tarties normas realizuoti gebančius kalbėtojus. Visuomenėje žinomas užgaulus referavimas į turgaus prekeivį įtrauktas kaip potencialiai neigiamai galimas įvertinti darbas. Darbininko profesija įtraukta kaip stereotipiškai žemesnio išsilavinimo kalbėtojus žyminti kategorija tikintis, kad ji bus socialiai reikšminga ir eksperimente dalyvaujantiems moksleiviams. Meno sritis skalėje atsirado remiantis empiriniais stebėjimais, kad su šia profesine veikla siejamiems kalbėtojams būdinga kirčiuotame žodžio gale vartojamus trumpuosius balsius keisti pusilgiais ar ilgaisiais variantais, ir siekiant identifikuoti, ar moksleivių ši tarties savybė atpažįstama kaip nurodanti su menu siejamą kalbėtoją.

3.6. APIBENDRINIMAS

Kaip matyti, disertacijoje aprašomas tyrimo objektas – kompleksinis, todėl jis analizuojamas pluoštu instrumentų. Tyrimo apžvalga, apimanti medžiagos rinkimo ir analizės metodus, kiek informantų atrinkta ir kokios jų kalbos formos analizuotos siekiant atsakyti į tiriamuosius klausimus, apibendrintai pateikiama 11 lentelėje.

11 lentelė. *Tyrimo apžvalga*

Tiriamieji klausimai	Medžiagos rinkimo ir analizės metodai	Informantų skaičius	Fonetiniai kintamieji	Fonetinių variantų skaičius
Kokie fonetiniai variantai būdingi dabartinei lietuvių vilniečių kalbai ir kaip jų vartojimas susijęs su socialinėmis amžiaus, lyties ir socialinio statuso kategorijomis?	sociolingvistinis interviu, audicinė variantų trukmės analizė	17	/i/, /u/, /e/, /a/	Visi pavartoti variantai, iš viso apie 18 900.
		27	kirčiuoti /il/, /im/, /in/, /ir/, /ul/, /um/, /un/, /ur/	Po 20 variantų iš kiekvieno informanto, iš viso 540.
	Kaip skiriasi lietuvių ir nelietuvių kalbėtojų balsių trukmė ir kaip kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių ilgumą?	sociolingvistinis interviu, instrumentinė variantų trukmės, įtempimo ir padėties spektre analizė, Lobanovo metodas	66	kirčiuoti /i/, /u/ žodžio gale
12			kirčiuoti /i:/, /u:/ žodžio gale	Po 20 variantų iš kiekvieno informanto, iš viso 240.

Tiriamieji klausimai	Medžiagos rinkimo ir analizės metodai	Informantų skaičius	Fonetiniai kintamieji	Fonetinių variantų skaičius
Kokias socialines reikšmes vilniečių kalbinėje bendruomenėje turi balsių ilginimas?	sociolingvistinis interviu, audicinė variantų trukmės analizė, kalbėtojo vertinimo eksperimentas	16 + 355 vertintojai	kirčiuoti /i/, /u/, /il/, /im/, /in/, /ir/, /ul/, /um/, /un/, /ur/	Stimuluose iš viso pavartoti 143 variantai.
Kuriōs kalbōs atmainōs (Vilniaus ar vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba?	instrumentinė variantų trukmės ir įtempimo analizė, Lobanovo metodas	20 žurnalistų	nekirčiuoti /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/	Po 55 variantus iš kiekvieno informanto, iš viso 1100.
	sociolingvistinis interviu, instrumentinė variantų įtempimo ir padėties spektre analizė, Lobanovo metodas	6 + 6 žurnalistai		Po 70 variantų iš kiekvieno informanto, iš viso 840.

4. VILNIAUS KALBOS BALSŲ TRUKMĖS VARIANTIŠKUMAS KAIP SOCIOLINGVISTINIS POŽYMIŠ

Disertacijoje aprašomuose Vilniaus kalbos tyrimuose (*socio*)lingvistinio kintamojo terminas pasitelkiamas skirtingos trukmės to paties balsio ar dvigarsio variantams pavadinti, nes iš ankstesnių Vilniaus kalbos tyrimų žinoma, kad kirčiuotų ir kamieno, ir žodžio galo balsių trukmės variantiškumas rodo balsius įgijus sociolingvistinį pobūdį – jų dažnis priklauso nuo kalbėtojų socialinių veiksnių ir kalbėjimo stiliaus formalumo. Ar ši tendencija regima dabartinėje Vilniaus kalboje? Audicinė Vilniaus kalbos fonetinių variantų analizė leidžia kelti pagrįstą prielaidą, kad balsės *i*, *u*, *e*, *a* Vilniaus kalboje funkcionuoja kaip kintamieji /i/, /u/, /e/, /a/, kurie tiek prieškirčinėje, tiek kirčiuotoje, tiek pokirtinėje pozicijose gali būti realizuojami trimis, kiek tai įmanoma nustatyti iš klausos, skirtingos kiekybės (trukmės) variantais – trumpaisiais [i], [u], [e], [a], pusilgiais [i.], [u.], [e.], [a.], ilgaisiais [iː], [uː], [eː], [aː]. Kintamaisiais laikytini ir mišrieji dvigarsiai *il*, *im*, *in*, *ir*, *ul*, *um*, *un*, *ur*, kurių pirmaisiais dėmenimis eina trumpaisiais užrašomi ir vilniečių trumpi, pusilgiai ar ilgi tariami balsiai. Audiciniu metodu ne visuomet tiksliai galima atskirti, kurie garsai tariami pusilgiai, o kurie – ilgieji, todėl šiame tyrime jie sujungiami į vieną sąlygiškai ilginamais vadinamų balsių kategoriją ir apibendrinami naudojant ilguosius balsius nurodančius transkripcijos ženklus [iː], [uː], [eː], [aː]. Mišrieji dvigarsiai apibendrinami [iː + R], [uː + R].

Panašu, kad ankstesniuose Vilniaus kalbos tyrimuose kirčiuotų trumpųjų ir mišriųjų dvigarsių pirmaisiais dėmenimis einančių balsių trukmės variantiškumas laikytas tuo pačiu kintamuoju, – jie aprašyti drauge (žr. Grumadienė 1983b: 87–88, 100). Taip pat panašu, kad tuo pačiu reiškiniu jis laikomas ir standartizavimo ideologijoje: čia vadinamasis mišriųjų dvigarsių ilginimas¹⁹ taip pat siejamas su slaviska kalbėtojų kilme, slavų kalbos įtaka (Vitkauskas 1991: 2) lietuvių vilniečių kalbai. Gali būti, kad tokiam mišriųjų dvigarsių traktavimui esama pagrindo: kaip ir balsiai, dvigarsiai sudaro skiemens pagrindą, taigi veikiausiai yra jiems funkciškai artimi (plg. Smetonienė 2014:

¹⁹ Lietuvių kalbotyroje būta siūlymų atsižvelgti į faktinę padėtį – vartoseną – ir bk įteisinti šių dvigarsių tarimą pirmuosius dėmenis šiek tiek pailginus ar ištariant ilgus (Kazlauskas 1968: 325), tačiau jie sulaukė daugiau kritikos (žr., pvz., Zinkevičius 1974) nei palaikymo, nes esą būdingi tik pietrytinei Lietuvos daliai.

27). Vis dėlto norint patikrinti, ar socialiniai veiksniai katalizuoja tokį pat balsių ir mišriuosius dvigarsius sudarančių balsių trukmės variavimą, t. y. skirtingos trukmės variantų dažnį ir pasiskirstymą, šiame tyrime /i/, /u/, /e/, /a/ ir /i + R/, /u + R/ trukmės variantiškumas aptariami skyriumi.

4.1. LINGVISTINIŲ IR SOCIALINIŲ VEIKSNIŲ ĮTAKA BALSIŲ TRUKMEI

Prielaida, kad kintamojo variantų dažnumą gali didinti arba mažinti lingvistiniai (vidiniai) ir / arba socialiniai (išoriniai) kintamieji (veiksniai) (Wolfram 2009: 39–40), laikoma viena iš esminių variantų sociolingvistikoje. Šiuo tyrimu tikrinama, kiek Vilniaus kalbos tarties variantiškumas sistemingas, o fonetinių variantų dažnis ir pasiskirstymas yra veikiami lingvistinių ir socialinių veiksnių kovariacijos. Lingvistiniais veiksniais čia laikyti akcentinė ir skiemens pozicija, konkretūs vilniečių vartojami balsiai, socialiniais – tyrimui aktualios tradicinės makrosocialinės kategorijos, konkrečiai – kalbėtojų amžius ir lytis.

Akcentinė ir skiemens pozicija lingvistiniais variantų dažnumą skatinančiais veiksniais vadinamos ištyrus, kad vilniečiai trumpuosius balsius pusilgius ar ilguosius dažniausiai taria kirčiuotuose skiemenyse, ypač – ne žodžio galo. Nediferencijuojant pagal konkrečius balsius trumpojo ir pusilgio / ilgojo variantų tarpusavio santykis kirčiuotoje žodžio kamieno pozicijoje yra 1 : 2,5, kirčiuotame žodžio gale – 1 : 12. Vadinas, nors standartizavimo ideologijoje su dvikalbiais kalbėtojais asocijuojamas žodžio galo ilginimas vertinamas itin neigiamai, pusilgiai ir ilgieji variantai šioje pozicijoje vartojami rečiau nei tarminės kilmės ilginimu vadinamame kamiene (žr. 12 lentelę).

12 lentelė. *Fonetiškai anotuotų skiemenų pasiskirstymas tirtųjų vilniečių kalboje*

Skiemens tipas ²⁰	Skiemens pozicija kirčio atžvilgiu				
	prieškirtinė	kirčiuota			pokirtinė
	žodžio kamieno	žodžio kamieno	žodžio galo	žodžio kamieno	žodžio galo
trumpasis	6878	1877	3217	1858	4003
pusilgis/ilgasis	33	742	266	13	25

Tyrimo duomenimis, prieškirtinėje pozicijoje lietuviai vilniečiai pusilgius / ilguosius variantus taria rečiausiai: šioje pozicijoje trumpojo ir pusilgio / ilgojo variantų

²⁰ Skiemens tipą lemia skiemens pagrindą sudarantis balsis: jei skiemens pagrindas – vilniečių vartojamas trumpasis variantas, skiemuo trumpasis, jei pusilgis ar ilgasis – skiemuo laikytinas pusilgiu ar ilgoju.

tarpusavio santykis – 1 : 208. Pokirtiniuose žodžio kamieno skiemenyse šis santykis yra 1 : 143, žodžio gale – 1 : 160. Vadinasi, išlieka jau ankstesniuose Vilniaus kalbos tyrimuose (plg. ir Grumadienė 1983b) pastebėta fonetinių variantų trukmės priklausomybė nuo akcentinės pozicijos²¹. Taip pat patvirtinami ir patikslinami chrestomatiniai teiginiai apie vilniečiams būdingą balsių ilginimą. Nustatyta, kad kirčiuotų skiemenų balsių trukmė varijuoja visų vilniečių kalboje, pavyzdžiui:

bendri.ja, didžiū.lė, dokū.mentus, pri.mena, rá.sti, sá.vo, ski.riasi, šeški.nė, ši.tas, ti.-piškas, ú.župj, viršuli.škės, vi.siškai ir kt.

Vilniečiai [i], [u], [e], [a] taip pat vartoja kirčiuotame tiek (a) absoliučiam, tiek ir (b) neabsoliučiam žodžio gale, pavyzdžiui:

(a) *ateini., baisù., čià., draugiškesni., dù., gali., geresni., gyvenì., kažkadà., lietuvojė., metù., negaliù., palangà., stovyklà., vi.sì.* ir kt.;

(b) *butù.s, dienà.s, gražù.s, keli.s, kuri.s, naktimì.s, namù.s, nykù.s, pati.ks, saugù.s, skardà.s, šali.s, vagì.s, visù.s, žmogù.s* ir kt.

Vis dėlto kirčiuotame žodžio gale pusilgius ir ilguosius variantus taria ne visi vilniečiai (žr. 13 lentelę).

13 lentelė. [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.) kamiene ir žodžio gale kiekvieno informanto kalboje

Informantai	[i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)	
	žodžio kamiene	žodžio gale
18 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė	2	0
19 m. ikimokyklinio ugdymo studentė	1	1
19 m. politikos mokslų studentas	8	1
20 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė	23	5
21 m. grafikos studentė	15	5
21 m. studentas, garso režisierius	7	1
22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis	92	44
22 m. socialinio darbo studentė	3	0

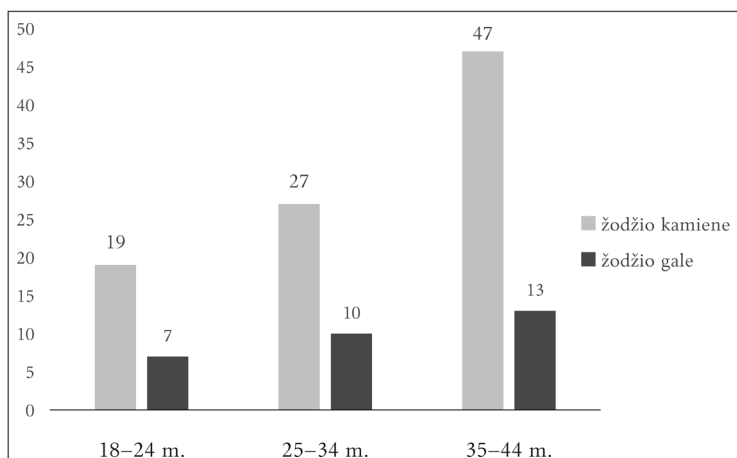
²¹ Anna Daugavet į kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimą žvelgia iš struktūrinės kalbotyros perspektyvos. Pasak jos, baltų kalboms (tarp jų – ir lietuvių kalbai) būdinga tendencija kirčiuotus skiemenis versti ilgaisiais, tačiau skirtingose kalbose ir tarmėse taikomos skirtingos priemonės skiemens struktūrai keisti. Viena iš tokių priemonių lietuvių kalboje ji laiko kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimą.

Informantai	[i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)	
	žodžio kamiene	žodžio gale
25 m. bibliotekos skyriaus vadovė	19	3
25 m. inžinierius	17	0
26 m. administratorė	5	0,3
28 m. spaustuvės darbuotojas	84	35
30 m. architektė	8	2
36 m. biologė	43	12
38 m. medicinos sesuo	64	19
39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas	47	7
40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas	32	13

Pastebėta, kad tarp [i], [u], [e], [a] vartosenos žodžio kamiene ir žodžio gale kartais esama ryšio: jei kirčiuotame kamiene vilnietis dažniau tarė pusilgius ar ilguosius variantus, jis linkęs šiuos variantus dažniau tarti ir žodžio gale. Be to, vilniečiai, kurių kalboje kirčiuotų pusilgių ir ilgųjų variantų santykinis dažnumas žodžio gale didžiausias, dažniau nei kiti šiuos variantus tarė ir kirčiuotame kamiene (plg., kokios kiekybės variantus kamiene ir žodžio gale tarė, pavyzdžiui, 22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis, 28 m. spaustuvės darbuotojas, 38 m. medicinos sesuo). Įdomu, kad kamiene /i/, /u/, /e/, /a/ kiekybinė opozicija paprastai išreiškiama stipriau nei gale: kiek tai galima nustatyti audiciškai, čia dažnesni ilgieji, o ne pusilgiai jų variantai, o žodžio gale, kuris dėl retesnės ir labiau stigmatizuotos vartosenos yra žymėta pozicija, vis dėlto dažniau tariamas pusilgis, o ne ilgasis balsis. Tokia tendencija pastebėta ir prieš keletą dešimtmečių Grumadienės vykdytuose Vilniaus kalbos tyrimuose (plg. Grumadienė 1983b: 86).

Tyrimas atskleidė itin didelius individualius tarties skirtumus, tačiau matyti, kad fonetinių variantų santykinis dažnumas yra susijęs su kalbėtojų amžiumi: vyresni (35–44 m.) vilniečiai kamiene ir žodžio gale pusilgius / ilguosius variantus tarė dažniau, jauniausi (18–24 m.) – rečiau (žr. 1 grafiką). Ilgesnių variantų ryšį su amžiaus kategorija atskleidė ir Grumadienė (ibid.)

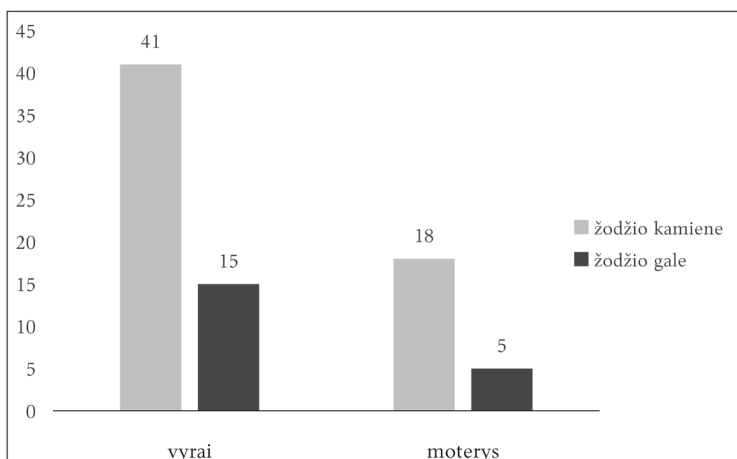
1 grafikas. Kirčiuotų žodžio kamieno ir galo [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.) skirtingo amžiaus vilniečių kalboje

Jei išties kirčiuoto kamieno ilginimo kilmė yra tarminė, o žodžio gale ilginama veikiant slavų kalboms, būtų galima kelti tolesnius tyrimais tikslintiną prielaidą, kad laipsniškai kiekvienoje amžiaus grupėje mažėjantis pusilgių ir ilgųjų balsių santykinis dažnumas galėtų rodyti mažėjantį ir tarmių, ir kitų kalbų poveikį Vilniaus lietuvių kalbai.

Atrodo, kad didesnė tikimybė tarti pusilgius ar ilguosius variantus susijusi su vyriškosios lyties kategorija: tiek žodžio kamiene, tiek jo gale vyrai dukart dažniau nei moterys tarė [i], [u], [e], [a] (žr. 2 grafiką).

2 grafikas. Kirčiuotų žodžio kamieno ir galo [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.) vyrų ir moterų kalboje

Tokį fonetinių variantų ryšį su lyties kategorija būtų galima mėginti aiškinti pasitelkiant variantų sociolingvistikoje gerai žinomą lyties paradoksą (Labov 2001: 261–293), kurio esmė trumpai nusakytina taip:

- jei kalbinėje bendruomenėje nesama kalbos pokyčio ir fiksuojama tik stabili lingvistinių ir socialinių kintamųjų kovariacija, moterys linkusios vartoti daugiau prestižinių ir mažiau stigmatizuojamų variantų nei vyrai;
- jei kalbinės bendruomenės nariai žino vykstant kalbos pokytį, dažnesnė prestižinių variantų vartosena paprastai koreliuoja su moteriškos lyties kategorija, o jei kalbos pokytis nėra įsisąmonintas, moterys dažniau nei vyrai linkusios vartoti inovatyvius (galimai nestandartinius) variantus.

Kitaip tariant, moterų kalboje dėsningai fiksuojama kalbinėje bendruomenėje dažnesnė oficialiai pripažintų prestižinių variantų vartosena, vyrų – polinkis dažniau vartoti stigmatizuojamus variantus. Šis dėsningumas stebimas ne tik vartosenos, bet ir sąmoningųjų kalbinių nuostatų lygmeniu (płg. Vaicekauskienė 2017a: 120–127 aprašomą tyrimą). Be to, su vyriškosios lyties kategorija taip pat koreliuoja ir silpnesnis sinchroninio Saussure'o ir Fortunatovo dėsnio veikimas – vilniečiai vyrai linkę mažiau vartoti su bk domenu siejamų atrakcinių galūnių (Urbanavičienė 2014). Vadinasi, ne tik tiriamų fonetinių variantų kiekybiniai požymiai, bet ir kirčiavimo variantai rodytų moteris vartojant vadovėlinį standartą geriau atitinkančius tarties ir kirčiavimo variantus. Silpnesnis moterų socialinis statusas ir kalbinis nesaugumas paprastai yra įvardijami (žr., pvz, Trudgill 1972: 91) kaip vienos iš priežasčių, kodėl moterų kalboje vadovėlinių kalbos formų fiksuojama daugiau. Operuojant prancūzų sociologo Pierre'o Bourdieu terminais (1991: 168, 170), moterys, turėdamos mažiau ekonominio kapitalo (ekonominės galios), siekia sukaupti daugiau simbolinio kapitalo (kalbinės galios), kurį galėtų panaudoti konstruodamos hierarchiškai aukštesnio statuso kalbėtojų socialinę tapatybę (płg. Hjarvard 2004: 76), todėl geriau nei to paties amžiaus ir statuso vyrai yra įsisąmoninusios, kas kalbinėje bendruomenėje suvokiama kaip kalbos standartas ir gali padėti joms gauti daugiau aukšto statuso kalbėtojo įverčio taškų.

Jei būtų nustatyta, kad pusilgių ir ilgųjų variantų moterų kalboje statistiškai reikšmingai mažiau nei vyrų, taip pat jei būtų turima duomenų, kad šie variantai statistiškai reikšmingai koreliuoja su vyresnio amžiaus socialine kategorija, būtų galima kelti tolesniais tyrimais tikrintiną prielaidą, kad esama Vilniaus kalbos pokyčio nežymėtų – trumpųjų – fonetinių variantų link. Vis dėlto net jei statistiniais metodais būtų įvertinta, kad moterys ar vyresnio amžiaus vilniečiai ilgesnių variantų vartoja daugiau nei vyrai ar jaunesnio amžiaus kalbėtojai, liktų neaišku, kokios socialinės reikšmės siejamos su jų vartojamais variantais (Eckert 2008: 455): nors kintamieji yra kalbėtojų priklaus-

symo tam tikroms socialinėms kategorijomis atspindys, jie asocijuojami ne tik su pačiomis kategorijomis, o su nuostatomis (angl. *stances*) ir savybėmis (angl. *characteristics*), kurios sudaro šias kategorijas (ibid. 453).

Kad vilniečių kalbos variantiškumą veikia ne tik socialiniai, bet ir lingvistiniai veiksniai, rodo jau minėtos akcentinė ir skiemens pozicijos, taip pat faktas, kad fonetinių variantų trukmė priklauso ir nuo konkretaus balsio: kirčiuotuose skiemenyse dažniau pusilgiai ar ilgieji būna aukštutinio pakilimo /i/, /u/, o ne žemutinių /e/, /a/ variantai (žr. 14 lentelę, taip pat Čičirkaitė 2012: 184).

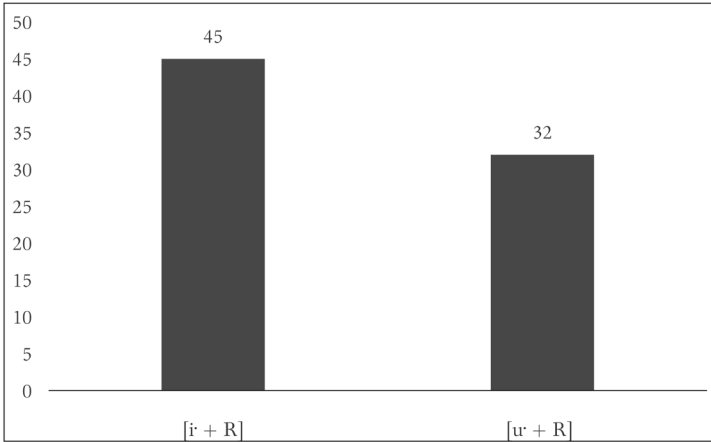
14 lentelė. [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)

Pozicija	[i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)			
	[i]	[u]	[e]	[a]
žodžio kamiene	38	38	5	28
žodžio gale	20	20	5	7

Tikėtina, kad žemutinio pakilimo variantų [e], [a] vartoseną žodžio kamiene gali veikti ir tarminis žymėtumas (plg. Grumadienė 1983b: 87). Negalintys kirčiuoti *e*, *a* kai kurių šnektų tariami taip, kad jų trukmė ir net kokybė beveik nesiskiria nuo vadovėlinės bk ilgųjų įtemptųjų balsių [e], [a] (žr. Pakerys 1995: 44; plg. LKA II 21–22, 31–33, žemėl. 2, 13, 14). Antros ir trečios kartos vilniečių kalbos tarmė neturėtų veikti. Be to, jei trumpųjų kamieno balsių realizavimas pusilgiais ar ilgaisiais variantais tebėra asocijuojamas kaip tarminis, jis neturėtų turėti teigiamo socialinio krūvio miestiečiams (plačiau apie tai, su koku socialiniu tipu vilniečiai asocijuoja kamiene pusilgius ir ilguosius variantus vartojančius vilniečius, žr. skyriuje **7.1.3. „Paprastas žmogus, iš provincijos“**).

Kirčiuotų kamieno /i + R/, /u + R/ variantų analizė taip pat patvirtina – kurie kintamojo variantai pasirenkami, priklauso nuo lingvistinių veiksnių, tiriamuoju atveju – konkretaus balsio (žr. 3 grafiką).

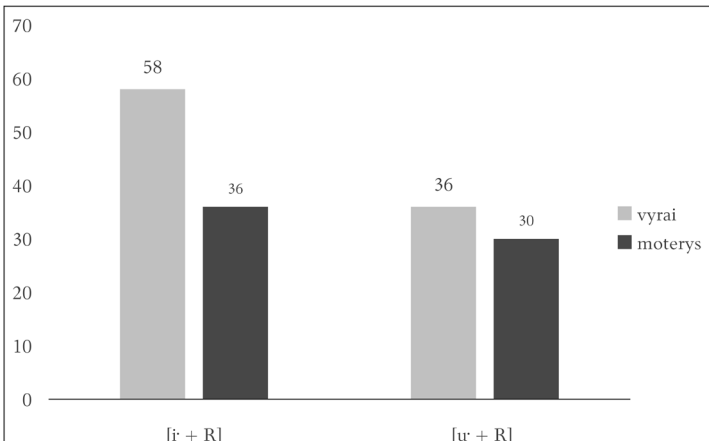
3 grafikas. [i + R], [u + R] santykinis dažnumas (proc.) spontaniškoje kalboje

Dažniau pusilgiai ir ilgieji tariami tie mišrieji dvigarsiai, kurių pirmuoju dėmeniu eina balsė *i*; [i + R] santykinis dažnumas 1,4 karto didesnis nei [u + R].

Taip pat nustatyta, kad tai, kokios trukmės variantai eina mišriųjų dvigarsių pirmaisiais dėmenimis, priklauso ir nuo socialinių veiksnių, pirmiausia – kalbėtojo lyties (žr. 4 grafiką).

4 grafikas. [i + R], [u + R] santykinis dažnumas (proc.) spontaniškoje vyrų ir moterų kalboje

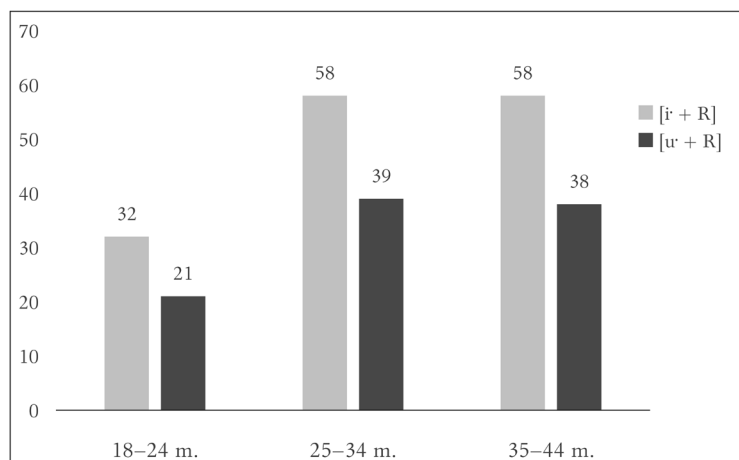

Dažnesnė pusilgių ir ilgųjų variantų vartoseną susijusi su vyriškosios lyties kategorija: [i], [u], [i + R], [u + R] dažnesni vyrų kalboje. Įvertinus faktus, kad standartizavimo ideologijoje ilgieji /i/, /u/ ir /i + R/, /u + R/ variantai laikomi klaidomis,

o vadovėlinį tarties standartą atitinkančių trumpųjų variantų daugiau vartoja moterys, taip pat turint galvoje kitų šalių sociolingvistiniais tyrimais ne kartą patikrintą hipotezę, kad moterys linkusios vartoti mažiau socialiai stigmatizuojamų variantų, būtų galima teigti, kad vilniečių kalbinėje bendruomenėje veikiausiai gerai žinomas tiek [i], [u], tiek [i + R], [u + R] stigmatizavimas (plg. Čičirkaitė 2014: 6 pateikiamus pačių vilniečių sociolingvistiniuose interviu išsakytus Vilniaus kalbos vertinimus). Taigi šių variantų moterų kalboje ir aptinkama mažiau.

Akivaizdu, kad esama mišriųjų dvigarsių pirmaisiais dėmenimis einančių variantų trukmės ryšio ir su kita socialine kategorija – vilniečių amžiumi (žr. 5 grafiką).

5 grafikas. [i + R], [u + R] santykinis dažnumas (proc.) spontaniškoje skirtingo amžiaus vilniečių kalboje

Jauniausių, arba 18–24 m., vilniečių kalboje [i + R], [u + R] santykinis dažnumas beveik dukart mažesnis nei kitose dviejose amžiaus grupėse. Šie antros ir trečios kartos lietuvių vilniečių duomenimis grindžiami tarties skirtumai gali rodyti stebimuoju laiku vykstantį Vilniaus kalbos pokytį, o 25 m. – būti laikomi sąlygine riba, žyminčia, kurios amžiaus grupės vilniečių kalboje šis pokytis jau yra įvykęs. Taip pat negalime atmesti tikimybės, kad dažnesnė [i + R], [u + R] variantų vartoseną gali būti susijusi ne su Vilniaus kalbos pokyčiais, o su tam tikrą amžiaus tarpinį pasiekiančių vilniečių kalbinio elgesio pokyčiais (angl. *age grading*), kurie kalbinėje bendruomenėje kaskart apima vis to paties amžiaus kalbėtojus ir funkcionuoja kaip to amžiaus tarpsnio žymikliai.

4.2. KALBĖJIMO STILIAUS ĮTAKA BALSŲ TRUKMEI

Kirčiuotų /i/, /u/, /e/, /a/ variantiškumas skirtinguose kontekstiniuose stiliuose pasirodė esantis palyginti nedidelis, taigi vilniečių susitelkimo į kalbą laipsnis nėra stiprus (žr. 15 lentelę).

15 lentelė. [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.) skirtinguose kontekstiniuose stiliuose

Kontekstinis stilius	[i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)
laisvasis pokalbis	17
skaitomas tekstas	17
skaitomos minimaliosios poros	13

Tyrimo informantai [i], [u], [e], [a] rečiausiai linkę tarti viename iš dviejų kontroliuojamais laikomų kontekstinių stilių – žodžių porose. Būtent informantų skaitomos minimaliosios žodžių poros, tesiskiriančios vienu fonologiniu požymiu, pasižymi didžiausiu dėmesiu kalbai. Skaitomame tekste ir spontaniškame, žemiausio susitelkimo į kalbą laipsnio laisvajame pokalbyje [i], [u], [e], [a] dažnumas buvo vienodas. Vadinasi, jie rečiau taria tik tuomet, kai dėmesys į kalbą sutelkiamas labiausiai ir kalbėjimo stilius formaliausias.

Bendrieji [i], [u], [e], [a] santykinio dažnumo vidurkiai perša prielaidą, kad vilniečiai menkai sąmoningai kontroliuoja šią savo tarties ypatybę, tačiau negalima teigti, kad ryšio tarp laipsniškai augančio susitelkimo į kalbą, taigi ir stiliaus formalumo laipsnio bei mažėjančio pusilgių bei ilgųjų variantų skaičiaus iš viso nėra. Lyginamoji atskirų kalbėtojų tarties analizė atskleidžia gana heterogenišką šių variantų pasiskirstymo žodžio kamiene ir gale vaizdą (žr. 16 lentelę).

16 lentelė. [i], [u], [e], [a] santykinio dažnumo (proc.) stilistinė variacija kiekvieno informanto kalboje

Informantai	[i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)					
	žodžio kamiene			žodžio gale		
	laisvasis pokalbis	skaitomas tekstas	skaitomos minimaliosios poros	laisvasis pokalbis	skaitomas tekstas	skaitomos minimaliosios poros
18 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė	2	0	5	0	0	0
19 m. ikimokyklinio ugdymo studentė	2	0	0	0	0	3

Informantai	[i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)					
	žodžio kamiene			žodžio gale		
	laisvasis pokalbis	skaitomas tekstas	skaitomos minimaliosios poros	laisvasis pokalbis	skaitomas tekstas	skaitomos minimaliosios poros
19 m. politikos mokslų studentas	5	11	7	0	2	0
20 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivė	24	22	24	4	10	0
21 m. grafikos studentė	24	9	13	10	4	0
21 m. studentas, garso režisierius	10	0	12	2	0	0
22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis	76	100	100	26	53	52
22 m. socialinio darbo studentė	4	4	0	0	0	0
25 m. bibliotekos skyriaus vadovė	24	21	11	0	7	3
25 m. inžinierius	23	18	11	0	0	0
26 m. administratorė	12	4	0	1	0	0
28 m. spaustuvės darbuotojas	49	63	55	27	39	40
30 m. architektė	14	4	5	2	3	0
36 m. biologė	42	61	27	13	14	9
38 m. medicinos sesuo	65	59	67	12	19	25
39 m. įmonės vadovas, hidrogeologas	51	59	30	12	18	0
40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas	33	37	26	8	14	16

Iš tiesų matyti, kad kai kurie vilniečiai balsių ilgumo praktiškai nekontroliuoja, todėl kontekstinio stiliaus iš esmės nekeičia. Vis dėlto daugiau kaip trečdaliui informantų kontekstinis stilius turi reikšmės. Šie informantai aiškiai kontroliuoja savo tartį: didėjant susitelkimui jų kalboje [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas nuosekliai mažėja; taip pat matyti, kad susitelkimas į kalbą ryškesnis žodžio kamiene. Žinoma, gali turėti reikšmės ir tai, kad kai kurie informantai apskritai itin retai [i], [u], [e], [a] taria žodžio gale arba jų kalboje stilistinė variacija yra nereikšminga.

Labiausiai intriguojantis tyrimo rezultatas būtų dalies informantų kalboje pastebėtas didesnis [i], [u], [e], [a] santykinis dažnumas būtent kontroliuojamuose stiliuose, tiek kamiene, tiek netgi žodžio gale. Ryškiausi pavyzdžiai būtų 22 m. suaugusiųjų mokyklos moksleivis ir 28 m. spaustuvės darbuotojas. Šie informantai trumpuosius balsius gerokai dažniau taria ne pusilgius [i], [u], [e], [a], o ilguosius [i:], [u:], [e:], [a:]. Be to, didėjant susitelkimui į kalbą ir stiliaus formalumo laipsniui ilgųjų variantų skaičius jų kalboje didėja. Tokį [i:], [u:], [e:], [a:] pasiskirstymą kontroliuojamoje kalboje galima interpretuoti dvejopai. Daugiau pusilgių ir ilgųjų variantų jų kalboje galėjo rasti dėl skaitymo – kalbamieji informantai galėjo tarti kirčiuotus balsius ilgus, nes stengėsi skaityti kuo raiškiau. Tačiau jei šią interpretaciją atmesime, teks manyti, kad vadinamasis balsių ilginimas kai kuriems vilniečiams turi socialiai reikšmingą, teigiamą, krūvį. Kiek ir kaip jis galėtų būti susijęs su kalbėtojų aplinka, socialiniais tinklais, turėtų tapti papildomų tyrimų objektu. Šioje disertacijoje tik tiriama, kokias socialines asociacijas jis kelia vilniečių kalbinėje bendruomenėje (žr. skyrių 7. **Vilniečių fonetinių variantų socialinės reikšmės**).

Apibendrinant galima pasakyti, kad spontaniškoje kalboje kirčiuotus žodžio kamieno balsius pusilgius ar ilgus taria visi tirtieji kalbėtojai, bet jų kalbos variantiškumas nevienodo laipsnio: pusilgių ir ilgųjų variantų santykinis dažnumas atskirų informantų kalboje svyruoja nuo 2 iki 76 proc. Žodžio gale *i*, *u*, *e*, *a* pusilgiais ir ilgaisiais variantais realizuoja tik dalis informantų, be to, jų vartosenos amplitudė siauresnė nei žodžio kamiene: [i:], [u:], [e:], [a:] santykinis dažnumas čia svyruoja nuo 0 iki 27 proc.

Kontroliuojamoje kalboje (tekste ir žodžių porose) didėjant susitelkimui į kalbą kamiene pusilgius ir ilguosius variantus taria ne visi informantai, tačiau čia [i:], [u:], [e:], [a:] svyravimo amplitudė maksimali – nuo 0 iki 100 proc. Žodžio galo pozicijos variantiškumas mažesnis nei kamiene, tačiau didesnis nei laisvajame pokalbyje – nuo 0 iki daugiau kaip 50 proc. Plati pusilgių ir ilgųjų variantų amplitudė ir nevienoda jų stilistinė variacija atskleidžia sudėtingą ilginimo vilniečių kalboje prigimtį – gali būti, kad egzistuoja keletas skirtingos krypties tarties normų (plg. Grumadienė 1983b: 91). Ir žodžio kamieno, ir žodžio galo ilginimas gali būti tiek kontroliuojamoji, tiek ir menkai arba visiškai nekontroliuojamoji vilniečių tarties ypatybė. Jei /i/, /u/, /e/, /a/ variantų pasiskirstymas priklauso nuo susitelkimo į kalbą laipsnio, jų dažnumas augant susitelkimo laipsniui gali tiek mažėti, tiek ir didėti. Vadinasi, lietuviams vilniečiams galioja bent dvi tarties normos: viena norma sutampa su konservatyviąja standartizavimo ideologija, ir kalbėtojai vengia stigmatizuoto ilginimo, kai gali kontroliuoti savo kalbą, o kita norma, priešingai, turi teigiamą socialinę reikšmę – asociaciją su formaliu ir, tikėtina, prestižiškesniu stiliumi.

Tai, kad žodžio kamiene ir gale pusilgių ir ilgųjų variantų santykinis dažnumas laisvajame pokalbyje svyruoja kiek mažiau nei kontroliuojamuose kontekstiniuose stiliuose, o augantis susitelkimo į kalbą laipsnis ne visuomet sumažina jų skaičių, sustiprina prielaidas, kad tirtieji vilniečiai neturi vienos prestižinės tarties standarto sampratos ir geriausios kalbos idėjoje veikiausiai yra sumišusios bk ir Vilniaus kalba. Be to, neatmestina, kad skaitant tekstą ir minimaliąsias žodžių poras daugiau pusilgių ir ilgųjų variantų vilniečių kalboje randasi jiems siekiant raiškesnės artikuliacijos, kuri gali būti suprantama kaip ryškesnis kirčiuotoje pozicijoje vartojamų balsių pabrėžimas, taigi ir jų ilginimas.

4.3. APIBENDRINIMAS

Pirminis audiciniu metodu atliktas lietuvių vilniečių tarties variantiškumo tyrimas atskleidė bendriausias Vilniaus kalbos vartosenos tendencijas. Visų pirma, paaiškėjo, kad pusilgius ir ilguosius variantus vilniečiai taria rečiau, nei galima pamanyti iš stereotipinių vilniečių kalbos vertinimų. Antra, patvirtinta, kad tai, kurie sociolingvistinių kintamųjų variantai vartojami, priklauso nuo lingvistinių veiksnių – skiemens, akcentinės pozicijos ir konkretaus balsio. Dažniausiai pusilgiai ar ilgieji variantai būna *i* ir *u*, rečiau – itin tarmiškai žymėti *a* ir ypač *e*. Pusilgiais ir ilgaisiais variantais linkstama realizuoti kamienu ir iš esmės tik kirčiuotų skiemenų balsius. Šis fonetiškai tikėtinas polinkis buvo pastebėtas pirmuosiuose vilniečių kalbos tyrimuose ir išlieka toliau. Su dvikalbiais rusų ar lenkų kalbėtojais siejamas ir didžiausiu vilniečių tarties trūkumu laikomas vadinamasis žodžio galo ilginimas lietuvių kalboje palyginti retas: informantai šioje pozicijoje pusilgius ir ilguosius variantus tarė beveik penkis kartus rečiau nei kamiene. Be to, galima teigti, kad kamienu balsių trukmės variantiškumas laikytinas dažnesne vilniečių tarties ypatybe – kamienu skirtingos trukmės variantus dažniau ar rečiau vartojo visi tirtieji informantai, o štai žodžio gale daugiau kaip trečdalis tarė tik trumpuosius, t. y. vadovėlinę tarties standartą atitinkančius ir su ortoepinėmis normomis sutampančius, variantus. Taip pat pastebėta, kad kamienu kiekybinė opozicija *trumpasis* vs *pusilgis* / *ilgasis balsis* paprastai išreiškiama stipriau nei gale: čia dažnesni ilgieji, o ne pusilgiai variantai. Žodžio gale, kuris dėl retesnio ir stigmatizuoto vertinimo yra žymėta pozicija, dažniau vartojami pusilgiai, o ne ilgieji variantai. Šis vilniečių tarties požymis pastebėtas ir ankstesniuose Vilniaus kalbos tyrimuose (plg. Grumadienė 1983b: 86). Ištirta, kad trumpųjų balsių realizavimas pusilgiais ar ilgaisiais

variantais reiškiasi gana nuosekliai: jei dėl kirčio informantas žodžio kamiene dažniau taria pusilgius ar ilguosius variantus, dažniau taip tarti jis bus linkęs ir žodžio gale.

Be nustatytų lingvistinių veiksnių (skiemens, akcentinės pozicijos ir konkretaus balsio), ir kamiene, ir žodžio gale dažnesnis pusilgių ir ilgųjų variantų tarimas susijęs ir su socialiniais kintamaisiais. Kitaip tariant, Vilniaus kalbos variantiškumas atskleidžia vilniečių socialinį variantiškumą. Nors individualūs informantų tarties skirtumai pasirodė besantys itin dideli, nustatyta, kad vilniečių vernakulą labiausiai palaiko vyresnio amžiaus kalbėtojai ir ypač vyrai – jų kalboje pusilgių ir ilgųjų variantų daugiau nei jaunesnio amžiaus, taip pat moterų kalboje (atkreiptinas dėmesys, kad šiame tyrime vyriausi antros ir trečios kartos vilniečiai buvo 35–44 m., taigi ar esama ryšio, pravartu tikslinti į tiriamąją imtį įtraukiant informantų iš vyresnių – 45–54 m. ir 55+ m. – amžiaus grupių).

Įdomiausias, bet ir sunkiausias interpretuoti tyrimo rezultatas – tirtų variantų priklausomybė nuo susitelkimo į kalbą, arba stiliaus formalumo, laipsnio. Bendrasis polinkis yra didžiausiu formalumo laipsniu išsiskiriančiose žodžių porose tarti kiek mažiau pusilgių ir ilgųjų variantų. Vis dėlto individuali informantų tartis itin heterogeniška ir vienalyčio vilnietiškos tarties modelio nesudaro.

Toks sudėtingas lingvistinis kontekstas veikiausiai yra lemiamas daugiakalbės ir daugiatautės Vilniaus sanklodos ir vilniečių kalbinėje bendruomenėje funkcionuojančių su skirtingais variantais siejamų socialinių reiškinių ir neleidžia vienareikšmiškai įvertinti, ar vilniečių tariami fonetiniai variantai, apibendrintai vadinami trumpųjų balsių ilginimu, klasifikuotini kaip stereotipinė Vilniaus kalbos ypatybė, ar laikytini socialiniais žymikliais, koreliuojančiais su skirtingomis socialinėmis kategorijomis, taigi ir socialiai kategorizuojančiomis vilniečių kalbinę bendruomenę. Be to, gali būti, kad vienareikšmė stilistinė variacija neišryškėjo dėl jau skyriuje **3.1.1. Vilniaus kalbos duomenys** minėto lietuvių kalbai netinkamo sociolingvistinio interviu metodo taikymo siekiant išgauti skirtingus kalbėjimo stilius.

Ar audiciškai nustatytas balsių trukmės ir amžiaus bei lyties ryšys bus patvirtintas objektyvesniu laikomu instrumentiniu metodu analizuojant didesnę vilniečių informantų grupę, kokias dar kategorines socialines reikšmes gali turėti balsių ilgumas, kaip balsių ilgumą veikia kalbų kontaktai, aprašoma tolesniuose disertacijos skyriuose.

5. VILNIAUS KALBOS BALSŲ TRUKMĖ KAIP KALBĖTOJO SOCIALINĖS KATEGORIJOS ŽYMIKLIS

Šiame skyriuje pasitelkiant kirčiuotų žodžio galo balsių ilginimą iliustruojama, kaip balsių trukmė diferencijuoja lietuvių vilniečių kalbinę bendruomenę ir funkcionuoja kaip kalbėtojo socialinės kategorijos žymiklis. Čia norima sistemingiau – sudarius didesnę tiriamąją imtį ir objektyvesniu laikomu instrumentiniu metodu – iširti, kokios trukmės balsius vartoja vilniečiai, su kokiais socialiniais kintamaisiais koreliuoja balsių kaip sociolingvistinių kintamųjų trukmė ir kokią trukmę būtų galima laikyti ilginimu. Šiuo tikslu keliami keletas tikslinamųjų klausimų:

- 1) kokios trukmės *i*, *u* lietuviai vilniečiai taria kirčiuotame žodžio gale?
- 2) su kokiais socialiniais kintamaisiais (kategorinėmis makrosocialinėmis reikšmėmis) koreliuoja didesnė jų trukmė?
- 3) koks lietuvių vilniečių žodžio galo trukmės variantiškumas gali būti kategorizuojamas kaip ilginimas?

5.1. RYŠYS SU AMŽIUMI, LYTIMI IR DARBINĖS VEIKLOS POBŪDŽIU

Ištyrus 40 skirtingo amžiaus, lyties, išsilavinimo, profesinės veiklos ir statuso lietuvių vilniečių kalbos duomenis nustatyta (žr. 17 lentelę), kad informantų kirčiuotame žodžio gale tariamų /i/ trukmės vidurkis – 62 ms, o standartinis nuokrypis, atskleidžiantis, kiek vidutiniškai /i/ variantai nutolę nuo trukmės vidurkio reikšmės, lygus 17 ms. /u/ trukmės vidurkis keliomis milisekundėmis didesnis – 68 ms, standartinis nuokrypis – 16 ms. Taigi vilniečių vartojamų /i/ variantų trukmė vidutiniškai svyruoja nuo 45 iki 79 ms, /u/ – išsidėsto 52–84 ms diapazone.

17 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių vilniečių kalboje

Kintamasis	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)
/i/	393	62	27–110	17	27
/u/	390	68	30–116	16	24

Šioje ir kitose lentelėse *n* žymi kintamojo variantų pavartojimo skaičių, gautą atmetus itin išsiskiriančias reikšmes. \bar{x} nurodo kintamojo variantų trukmės santykinio dažnumo vidurkį, apskaičiuotą sudėjus visų kintamojo variantų trukmę ir padalijus iš kintamojo variantų pavartojimo skaičiaus *n*. *min–max* atsklei-

džia, kokiame intervale išsidėsto variantų trukmės reikšmės: *min.* rodo mažiausią, *max.* – didžiausią nustatytą kintamojo variantų reikšmę. *s* reiškia standartinį nuokrypį, iš kurio matyti, kiek vidutiniškai kintamojo variantai nutolę nuo santykinio dažnumo vidurkiu išreikštos vidutinės reikšmės. *cv* žymi variacijos (imties kitimo) koeficientą. Kuo didesnė variacijos koeficiento vertė, tuo labiau kintamojo variantai yra pasklidę aplink vidutinę kintamojo variantų reikšmę ir tuo nevienodesnės kintamojo variantų reikšmės.

Išanalizavus kalbėtojų ir jų grupių duomenis patvirtintas jau audiciškai nustatytas rezultatas (žr. skyrių 4.1. **Lingvistinių ir socialinių veiksnių įtaka balsių trukmei**), kad tarp didesnės /i/, /u/ variantų trukmės ir vyresnio amžiaus kategorijos esama ryšio.

Tikrinant, tarp kurių amžiaus grupių esama statistiškai reikšmingų /i/, /u/ trukmės skirtumų, pastebėta, kad itin aiškiai išsiskiria jaunesnio (iki 55 m.) ir vyresnio (55+ m.) amžiaus informantų tartis. Vyresni informantai kirčiuotame žodžio gale /i/ variantus taria statistiškai reikšmingu skirtumu ilgesnius nei visi kiti tyrimo tikslais išskirtas amžiaus grupes reprezentuojantys vilniečiai. /u/ vidutinės trukmės diferencinė galia kiek mažesnė: nuo vyresnių nei 55+ m. informantų statistiškai reikšmingai skiriasi tik 18–34 m. grupė. O štai 35–54 m. informantų /u/ vidutinė trukmė taip pat mažesnė nei vyresniųjų (juos skiria 5–6 ms), tačiau jau be statistinio skirtumo (žr. 18 lentelėje pateikiamus duomenis).

18 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingo amžiaus lietuvių vilniečių kalboje

Kintamasis	Amžiaus grupė	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	18–24 m.	80	60	28–97	15	25	18–24 m.	**	55+ m.
	25–34 m.	80	61	27–98	17	28	25–34 m.	**	55+ m.
	35–44 m.	78	61	32–96	15	25	35–44 m.	**	55+ m.
	45–54 m.	76	58	31–89	15	26	45–54 m.	***	55+ m.
	55+ m.	80	69	35–115	19	28			
/u/	18–24 m.	80	65	32–99	14	22	18–24 m.	***	55+ m.
	25–34 m.	79	66	26–106	16	24			
	35–44 m.	79	67	32–109	19	28			
	45–54 m.	77	68	38–106	15	22			
	55+ m.	77	73	39–116	18	25			

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp amžiaus grupių, vertinta Stjudento t-testu. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$ lygmeniu.

Pergrupavus informantus išryškėjo, kad riba, skirianti jaunesnio amžiaus informantų tartį nuo vyresniųjų pagal abiejų tiriamų kintamųjų (ir /i/, ir /u/) vidutinės trukmės rodiklius, eina ties 50 m. Paaiškėjo, kad /i/ trukmės vidurkis itin aiškiai ir statistiškai

reikšmingai nuo kitų grupių atskiria vyresnio (50+ m.) amžiaus kalbėtojus (žr. 19 lentelę). Informantų iki 50 m. kalboje /i/ trukmės vidurkis lygus 60 ms, vyresnių informantų kalboje šis rodiklis 7 ms didesnis ($\bar{x}_{/i/} = 67$ ms). /u/ trukmė taip pat statistiškai reikšmingai diferencijuoja vilniečių tartį: /u/ trukmės vidurkis iki 50 m. amžiaus vilniečių kalboje – 67 ms, vyresnių – 71 ms. Vyresnių informantų ir trumpiausi, ir ilgiausi /i/, /u/ variantai ilgesni nei jaunesnių. Pavyzdžiui, vyresnių informantų /i/ variantų mažiausia reikšmė 8 ms didesnė nei mažiausia jaunesniųjų reikšmė, /u/ mažiausia trukmės reikšmė 13 ms didesnė nei jaunesnių kalbėtojų amžiaus grupėje, didžiausių /i/ variantų trukmės reikšmių skirtumas didesnis atitinkamai 17 ms, /u/ – 7 ms. Standartiniai nuokrypiai abiejose amžiaus grupėse skiriasi nežymiai ir svyruoja nuo ± 16 iki ± 19 ms.

19 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai jaunesnių ir vyresnių lietuvių vilniečių kalboje

Kintamasis	Amžiaus grupė	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	18–49 m.	295	60	27–98	16	27	18–49 m.	***	50+ m.
	50+ m.	99	67	35–115	19	28			
/u/	18–49 m.	295	67	26–109	16	24	18–49 m.	*	50+ m.
	50+ m.	97	71	39–116	17	24			

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp amžiaus grupių, vertinta Stjudento t-testu. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, * – $p < 0,05$ lygmeniu.

Taigi galima teigti, kad jei vadinamasis žodžio galo ilginimas Vilniaus kalbai būtų būdingas, jo turėtų mažėti, nes didesni /i/, /u/ variantų trukmės vidurkiai bėra fiksuojami vyresnių informantų kalboje. Tą rodo ir papildomi testai. Pagal Shapiro-Wilko testą ir /i/, ir /u/ variantai pasiskirstę pagal normalųjį dėsnį, o Pearsono koreliacijos koeficientas rodo, kad tarp informantų amžiaus ir /i/, /u/ variantų trukmės esama teigiamos tiesinės koreliacijos, kuri reiškia, kad didėjant informantų amžiui didėtų ir jų tariamų /i/, /u/ trukmė kirčiuotame žodžio gale. Tiesa, ši koreliacija labai silpna, nes Pearsono koeficiento reikšmės išsidėsto intervale nuo 0 iki 0,2: $r_{/i/} = 0,173$ ($p = 0,001 < 0,01$), $r_{/u/} = 0,168$ ($p = 0,001 < 0,01$). Be to, statistiniai metodai neatskleidžia, ar vyresnis amžius yra priežastis, lemianti ilgesnių variantų vartoseną.

Pažiūrėjus į atskirų variantų vidutinės trukmės rodiklius matyti, kad nors standartiniai nuokrypiai abiejose amžiaus grupėse skiriasi nežymiai, jie svyruoja ganėtinai smarkiai – nuo ± 16 iki ± 19 ms. Tai reiškia, kad abiejose grupėse esama individų, kuriems vadinamasis ilginimas būdingas. Taigi galbūt esama smulkesnių vilniečių socialinių kategorijų, kurių šis tyrimas neapėmė, arba ilgumas gali būti susijęs ne tik

su kategorinėmis socialinėmis reikšmėmis (šiuo atveju – amžiumi), bet ir su socialine tų variantų reikšme (kaip bus matyti toliau, pusilgiai ir ilgieji žodžio galo variantai gali aktyvuoti sėkmingo, išsilavinusio, jaunatviško, pasiturinčio, vadovaujančio ir gerą darbą turinčio miestiečio asociatus).

Prielaidą, kad esama ir daugiau, ir smulkesnių socialinių kategorijų, kurios veikia vilniečių kalbines preferencijas ir jų kalbinį repertuarą, patvirtino ir jau minėtą etnografinę Vilniaus paauglių kalbinių išteklių ir stilistinių praktikų tyrimą atlikusi Čekulytė (2017). Ji nustatė, kad vilniečių paauglių kalboje ilgesni variantai (nediferencijuojant – kamiene ar žodžio gale jų randasi) tariaimi dėl susiformavusių socialinių reikšmių *vyriškas*, *maištingas*, nurodo į gatvės kultūrą ir yra pasitelkiami kaip kalbiniai ištekliai gatvės paauglio socialinei tapatybei kurti (ibid. 165).

Tyrimas patikrino, ar esama ryšio tarp fonetinių variantų trukmės ir lyties kategorijos. Paaiškėjo, kad kirčiuotame žodžio gale tariamų /i/, /u/ trukmė vyrų ir moterų tarties nediferencijuoja – trukmės vidurkių skirtumas statistiškai nereikšmingas (plg. vyrų : moterų $\bar{x}_{/i/} = 63 : 60$ ms, $p > 0,05$; vyrų : moterų $\bar{x}_{/u/} = 68 : 66$ ms, $p > 0,05$ ir kitus 20 lentelėje pateikiamus duomenis).

20 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių vilniečių vyrų ir moterų kalboje

Kintamasis	Lytis	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas
/i/	vyrų	194	63	28–102	16	25	/
	moterų	198	60	27–108	17	28	
/u/	vyrų	191	68	34–106	15	22	/
	moterų	198	66	26–110	17	26	

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp grupių, vertinta Stjudento t-testu. / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

Vis dėlto būtų skubota vienareikšmiškai teigti, kad lietuvių vilniečių kalbinėje bendruomenėje vadinamasis žodžio galo ilginimas į kalbėtojo biologinę lytį apskritai nenurodo. Kaip matysime vėliau, tiriamų variantų trukmė gali funkcionuoti kaip lyties žymiklis jaunesnių vilniečių amžiaus grupėje. Toks rezultatas nebus netikėtas, nes iš kitų sociolingvistikos tyrimų žinoma, kad kalbinėse bendruomenėse, kuriose esama kalbinių variantų diferenciacijos pagal amžių, pastebima ir didesnė tikimybė fiksuoti lyčių kalbos skirtumus (Thorne 1993: 51, cit. iš Cameron 2005: 24). Be to, turima duomenų (Brouwer, Van Hout 1992), kad lyties kategorija labai plati, todėl yra susiaurinama papildomomis socialinėmis kategorijomis (pvz., profesinės veiklos, išsilavinimo, fakto, ar turi vaikų), kad išryškėtų lyties ir kalbinio elgesio koreliacija.

Nustačius, kad riba, skirianti jaunesnio amžiaus informantų tartį nuo vyresniųjų pagal abiejų tiriamų kintamųjų (ir /i/, ir /u/) vidutinės trukmės rodiklius, eina ties 50 m., patikrinta, ar statistiškai reikšmingi vyrų ir moterų tarties skirtumai išryškėtų, jei kiekvienoje lyties kategorijoje dar būtų išskirtos ir jaunesnio bei vyresnio amžiaus grupės.

Pastebėta įdomi tendencija. Vyresnio amžiaus grupėje (50+ m.) lyčių tarties skirtumai neišryškėja, tačiau 18–49 m. vyrų ir moterų tariamų /i/ variantų trukmės vidurkis, nors ir nežymiai, bet statistiškai reikšmingai skiriasi ($p \leq 0,05$): vyrų kalboje jis lygus 62 ms, moterų – 58 ms. /u/ trukmės parametrai nei vyresnio, nei jaunesnio amžiaus vyrų ir moterų tarties nediferencijuoja (plg. 18–49 m. vyrų : moterų $\bar{x}_{/u/} = 67 : 66$ ms, $p = 0,584 > 0,05$; 50+ m. vyrų : moterų $\bar{x}_{/u/} = 74 : 69$ ms, $p = 0,143 > 0,05$). Vis dėlto negalima atmesti tikimybės, kad statistiškai reikšmingų skirtumų rastųsi padidinus tiriamąją imtį, juolab kad abiejų amžiaus grupių vyrų ir moterų trukmės vidurkiai, nors ir statistiškai reikšmingai nesiskiria, atkartoja bendrąją tendenciją – vyrai linkę vartoti ilgesnius variantus. Taigi, atrodo, kad tarp viešajame diskurse stigmatizuojamo žodžio galo ilginimo išties esama ryšio su vyriškosios lyties kategorija.

Norint patikrinti, ar moterų kalboje fiksuojamas mažesnis /i/ variantų trukmės vidurkis galėtų rodyti vadinamojo žodžio galo ilginimo nykimą ir Vilniaus kalbos pokytį nežymėtų variantų ir vadovėlinės tarties link, taip pat dar kartą įsitikinti, kad riba, skirianti dvi amžiaus grupes, išties eina ties 50+ m., patikrinta, ar statistiškai reikšmingai skiriasi 18–49 m. ir 50+ m. moterų ir vyrų tartis. Paaiškėjo (žr. 21 lentelėje pateikiamus duomenis), kad 18–49 m. vilniečiai kirčiuotame žodžio gale vartojamus /i/, /u/ dažniau linkę realizuoti vadovėlinę tartį atitinkančiais ir su ortoepinėmis normomis sutampančiais [i], [u], 50+ m. – viešojoje erdvėje stigmatizuojamais ilgesniais [i.], [iː] ar [u.], [uː] variantais. Palyginkime: 18–49 m. vyrų grupėje /i/ trukmės vidurkis 7 ms mažesnis nei 50+ m., moterų – 8 ms; /u/ trukmės vidurkių skirtumas tarp skirtingo amžiaus vyrų lygus 7 ms, moterų – 3 ms²²; be to, vyresnių kalbėtojų (ir vyrų, ir moterų) vartojami trumpiausi ir ilgiausi variantai ilgesni nei jaunesniųjų (žr. skirtumą tarp minimalios *min* ir maksimalios *max* /i/, /u/ variantų trukmės).

²² 3 ms trukmės vidurkių skirtumas statistiškai nereikšmingas ($p > 0,286$), tačiau neatmestina, kad reikšmingumas galėtų išryškėti, jei į tyrimą būtų įtraukta daugiau 50+ m. amžiaus grupei galimų priskirti informantų.

21 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingo amžiaus lietuvių vilniečių vyrų ir moterų kalboje

Kintamasis	Amžius	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
vyrų									
/i/	18–49 m.	147	62	28–98	16	26	18–49 m.	**	50+ m.
	50+ m.	49	69	40–115	18	26			
/u/	18–49 m.	143	67	34–102	15	22	18–49 m.	**	50+ m.
	50+ m.	48	74	39–114	16	22			
moterų									
/i/	18–49 m.	148	58	27–96	16	28	18–49 m.	**	50+ m.
	50+ m.	50	66	35–108	20	30			
/u/	18–49 m.	149	66	26–105	17	26	18–49 m.	/	50+ m.
	50+ m.	49	69	39–116	19	28			

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp grupių, vertinta Stjudento t-testu. ** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,01$ lygmeniu, / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

Taigi lietuvių vilniečių kalbinėje bendruomenėje veikiausiai ne tik nuo amžiaus, bet ir lyties priklauso, kurie – nežymėti ar stigmatizuojami – variantai pasitelkiami kalbėtojo tapatybei kurti.

Nustačius, kad vadinamasis žodžio galo ilginimas koreliuoja su vyresnio amžiaus socialine kategorija, taip pat jau turint duomenų, kad ilgesnių variantų mažiau moterų kalboje, galima teigti, kad jei Vilniaus kalboje esama pokyčio, jis galėtų vykti nežymėtų fonetinių variantų link, o 50+ m., panašu, būtų riba, ties kuria šis pokytis eina.

Be amžiaus kategorijos, kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ variantų trukmė išryškina egzistuojant opoziciją *tradicinė vs šiuolaikiška veikla* ir statistiškai reikšmingai atskiria šiems veiklos tipams priskirtų informantų tartį. Nors ir šiuo atveju tartis itin variantiška (tai gerai atskleidžia 20–30 proc. siekiantis variacijos koeficientas), ilgesni abiejų kintamųjų variantai būdingesni tradicinėje pramonės ir gamybos srityje dirbančių informantų kalbai, trumpesni variantai – paslaugų veikla užsiimantiems informantams (žr. 22 lentelę).

22 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingą veiklą vykdančių lietuvių vilniečių kalboje

Kintamasis	Veiklos tipas	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	tradicinė	180	65	28–116	18	28	tradicinė	*	šiuolaikiška
	šiuolaikiška	210	61	27–129	18	30			
/u/	tradicinė	175	70	34–114	16	23	tradicinė	*	šiuolaikiška
	šiuolaikiška	206	66	26–116	17	26			

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp grupių, vertinta Stjudento t-testu. * rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,05$ lygmeniu.

Tikėtina, kad šiuolaikiška laikomoje paslaugų sferoje ir žinių įmonėse dirbantys vilniečiai dažniau nei tradicinės pramonės ar gamybos sferos darbuotojai patenka į kalbinę situaciją, kurią suvokia kaip daugiau ar mažiau formalią – jie dalykiškai bendrauja su nepažįstamais žmonėmis. Tiek kontaktai su įvairiai kalbančiais klientais, tiek formaliai situacijai tinkamo kalbinio stiliaus vaizdinys, tikėtina, lėmė šios kategorijos informantų balsių trukmės pasirinkimą. Į diktofoną įrašomas pokalbis su nepažįstamu tyrėju veikiausiai buvo suvoktas kaip (pusiau) formalus kontekstas. Įdomu, kad tokią šiuolaikiškos veiklos vilniečių orientaciją į neutralius, o ne viešajame diskurse stigmatizuojamus, žymėtais laikomus fonetinius variantus atkartoja ir vilniečių kirčiavimo polinkiai (Urbanavičienė 2014).

Tyrimo duomenys nepatvirtino, kad esama tiesinio ryšio tarp žodžio gale tariamų ilgesnių variantų ir žemo kalbėtojų socialinio statuso. Nustatyta, kad /i/, /u/ vidutinės trukmės rodikliai statistiškai reikšmingos opozicijos *žemas* vs *aukštas statusas* apskritai neatskleidžia: kirčiuotame žodžio gale /i/ variantų trukmės vidurkis žemo statuso (pavaldinių) informantų kalboje vos 2 ms didesnis nei aukšto (vadovų), /u/ trukmės vidurkis abiejose statuso grupėse sutampa ir yra lygus 68 ms (žr. 23 lentelę).

23 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai žemo ir aukšto statuso lietuvių vilniečių kalboje

Kintamasis	Statusas (darbo pobūdis)	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	žemas	187	63	28–102	16	25	žemas	/	aukštas
	aukštas	195	61	27–108	17	28			
/u/	žemas	187	68	32–108	15	22	žemas	/	aukštas
	aukštas	195	68	26–116	18	27			

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp grupių, vertinta Stjudento t-testu. / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

O štai išsilavinimas kirčiuotų žodžio galo variantų trukmei įtakos, panašu, turi ir kalbėtojų tartį diferencijuoja. Tiesa, opoziciją *neaukštasis* vs *aukštasis išsilavinimas* statistiškai reikšmingai tyrime išryškino tik /u/ trukmės vidurkis. Įdomu, kad šis ryšys yra priešingas nei stereotipiškai įprasta manyti: didesnis trukmės vidurkis šiame tyrime fiksuotas aukštąjį išsilavinimą įgijusių informantų kalboje.

24 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai aukštąjį išsilavinimą įgijusių ir jo neįgijusių lietuvių vilniečių kalboje

Kintamasis	Įgytas išsilavinimas	n	\bar{x} (ms)	min–max (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	neaukštasis	130	61	28–98	15	25	neaukštasis	/	aukštasis
	aukštasis	264	62	27–111	18	29			
/u/	neaukštasis	126	65	32–97	14	22	neaukštasis	*	aukštasis
	aukštasis	263	69	26–115	17	25			

Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp grupių, vertinta Stjudento t-testu. / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$), * rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,05$ lygmeniu.

Toks tyrimo rezultatas nėra netikėtas: kad žodžio gale pusilgius ir ilguosius variančius tariantys vilniečiai vertinami kaip išsilavinę, atskleis pasąmoninių nuostatų eksperimentai (žr. skyrių 7.1.1. „**Daug pasiekęs vilnietis verslininkas**“). Vadinasi, randama dar vienos krypties asociacija vadinamojo ilginimo socialinių reikšmių lauke: ilgesnė kirčiuoto žodžio galo trukmė būdinga vyresnio amžiaus, pramonės / gamybos srities ir aukštąjį išsilavinimą turintiems vilniečiams. Vis dėlto interpretuojant rezultatus ir toliau reikia turėti galvoje ryškų individualų variantų trukmės svyravimą.

5.2. AR DIDESNĖS TRUKMĖS /i/, /u/ VARIANTAI LAIKYTINI ILGINIMU?

Norint atsakyti į klausimą, ar didesnės trukmės /i/, /u/ variantai gali būti laikomi ilginimu tikrąja ta žodžio prasme, pirmiausia pravartu žinoti, į kokią trukmės intervalą patenkantys /i/, /u/ variantai galėtų būti traktuojami kaip pusilgiai ir ilgieji.

Deja, spontaniškos natūralios kalbos tyrimų, su kuriais būtų galima lyginti šio tyrimo informantų trukmės rodiklius, esama mažai. Pavyzdžiui, kolegų dialektologų duomenimis, pietinių vakarų aukštaičių tarmės kirčiuotame žodžio gale /i/ trukmės vidurkiai atviraime ir uždaraime skiemenyje atitinkamai būtų 54 ir 74 ms, /u/ trukmės atitinkami vidurkiai – 56 ir 79 ms (Kazlauskienė 1998: 115). Prienų šnekteje /i/ atviraime žodžio gale lygus 83 ms, /u/ – 84 ms (Jaroslaviene 2010: 34). Tokiame kontekste 60–70 ms intervalas, į kurį patenka šio tyrimo vilniečių /i/, /u/ trukmės vidurkiai, lyg ir negalėtų būti vadinamas ilginimu. Vis dėlto lyginti spontaniškai kalbančių vilniečių tarties duomenis su sukurtais duomenimis, kai informantai būna instruktuojami, koku tempu, intonacija ir kaip perskaityti (galbūt po keletą kartų) iš anksto parinktus sakinius su keletu tiriamų žodžių (pavyzdžiui, *rūgšti, rūgštis, rūgštū, rūgštūs*) (Kazlauskienė 1998: 114; Jaroslaviene 2010: 9), nėra korektiška – spontaniškos kalbos

balsių trukmė negretintina su laboratoriškai produkuojama balsių trukme, kuri matuojama analizuojant „ne natūralų tekstą, o dirbtinius vienetus, sukurtus specialiai pagal tyrimo poreikius“ (Bakšienė 2016: 50). Apskritai vidutinės balsių trukmės skaitinės reikšmės svarbios ne pačios savaime, o tik kaip priemonė tiriamos kalbos atmainos balsių tarpusavio santykiams atskleisti.

Šio tyrimo informantų balsių trukmės rodikliai sąlygiškai galėtų būti lyginami tik su Aliūkaitės apskaičiuojamais (2014) spontaniškos Vilniaus kalbos balsių trukmės rodikliais. Juolab kad ir šio, ir Aliūkaitės tyrimo informantai atrinkti iš tos pačios vilniečių bazės „Kalba Vilnius“. Kiek Vilniaus kalbai būdingas vadinamasis nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas, Aliūkaitė tyrė matuodama, kokios trukmės *y*, *ī*, *ū*, *ų* taria spontaniškai kalbėdami vilniečiai, taip pat lygino, kaip keičiasi jų trukmė kirčiuotoje pozicijoje. Kaip minėta skyriuje **2.2.2. Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas**, instrumentiškai išmatavusi išsilavinusių 25–35 m. vilniečių ir kamienne, ir žodžio gale tariamus balsius, ji nustatė, kad vilniečių kalboje *kirčiuotų* /i:/ ir /u:/ trukmės apatinė riba prasideda nuo 90 ms, o pereigine kirčiuotų ir nekirčiuotų /i:/, /u:/ zona laikomas ~80–90 ms intervalas. Taigi nors ir sąlygiškai, jis galėtų būti laikomas intervalu, į kurį patekę kirčiuoti žodžio galo /i/, /u/ variantai galėtų būti laikomi pusilgiais, o jį peržengę – ilgaisiais. Taip pat reikia turėti galvoje, kad vyresnio amžiaus kalbėtojų intervalų ribos veikiausiai būtų aukštesnės nei jaunesniųjų.

Šiame skyriuje aprašomame tyrime /i/ trukmės vidurkis lietuvių vilniečių kalboje svyruoja nuo 60 iki 67 ms, /u/ – atitinkamai nuo 65 iki 71 ms, taigi Aliūkaitės nustatyto ir rusų ar lenkų gimtakalbių intervalo apatinės ribos nepasiekia (apie tai plačiau žr. skyrių **6.2. /i/, /u/ trukmės rodikliai rusų ir lenkų vilniečių kalboje**), vidutinės jų reikšmės neišsidėsto ir pereigine vadinamoje zonoje. Vis dėlto žvelgiant į individualius kalbėtojų tarties duomenis matyti, kad visose amžiaus, profesinės veiklos, socialinio statuso ir išsilavinimo grupėse buvo informantų, kurie kirčiuotame žodžio gale ištare bent keletą /i/, /u/ variantų, ilgesnių nei 90 ms. Tokių variantų esama 19 m. ikimokyklinio ugdymo studentės (*tolì* (96 ms); *palankùs* (99 ms)), 23 m. ekonomikos studento, šilumininko (*atskirtì* (97 ms); *žmogùs* (95 ms), *metùs* (93 ms)), 28 m. spaustuvės darbuotojo (*visì* (97 ms); *ramù* (115 ms), *suprantù* (106 ms)), 37 m. odontologės (*tamsù* (105 ms), *draugùs* (104 ms)), 38 m. muzikanto, bibliotekininko (*žaidì* (119), *kultūringesnì* (92 ms), *kitì* (93 ms); *saugùs* (134 ms), *smagù* (94 ms)), 46 m. manikiūrininkės (*senì* (116 ms); *butùs* (101 ms)), 47 m. istoriko, laisvai samdomo konsultanto (*neliestì* (114 ms); *populiarùs* (144 ms), *kapùs* (106 ms)) ir kt. informantų kalboje.

Taigi panašu, kad lietuviams vilniečiams kaip grupei vadinamasis žodžio galo ilginimas nėra būdingas, tačiau paskirų individų kalboje tokio ilginimo pasitaiko. Šia prasme lietuviai skiriasi nuo rusų ar lenkų kilmės vilniečių grupės – šie, kaip bus matyti skyriuje 6. **Kiek kalbų kontaktai veikia vilniečių balsių trukmę?**, ilgina sistemingiau. Vis dėlto vertinant atskirų lietuvių vilniečių tartį audiciškai, iš klausos, keleto ilgesnių variantų pakaktų stereotipizuoti, kad Vilniaus kalba neatitinka norminės tarties standarto, taigi joje ilginamas žodžio galas.

Ar 90 ms yra riba, ties kuria atsidūrusius /i/, /u/ galima būtų vadinti ilginamais, bus tikrinama ir šioje disertacijoje, skyriuje 6.4. **Į ką panašūs mišrioje šeimoje augę vilniečiai – į lietuvius ar rusus ir lenkus?**

5.3. APIBENDRINIMAS

Šiandieninių lietuvių vilniečių /i/, /u/ trukmė kirčiuotame žodžio gale koreliuoja su kalbėtojo amžiumi, priklauso nuo jo profesinės veiklos, išsilavinimo ir iš dalies lyties. Didesnė /i/, /u/ variantų trukmė žodžio gale būdingesnė vyresniems ir pramonės bei gamybos srityse dirbantiems vilniečiams, o štai trumpesni variantai dažniau tariaami jaunesnių, taip pat šiuolaikiška paslaugų veikla užsiimančių vilniečių. Dar daugiau – tarp amžiaus ir balsių trukmės esama teigiamos tiesinės koreliacijos, kuri reiškia, kad didėjant informantų amžiui didėtų ir informantų tariamų /i/, /u/ trukmė.

Ilgesnė žodžio galo trukmė nėra tiesioginis žemo socialinio statuso koreliatas. Statistiškai reikšmingas skirtumas tarp žemo ir aukšto statuso kalbėtojų tarties nenustatytas – žodžio galo trukmė neatskiria aukštas (vadovų) pareigas einančių informantų nuo žemesnes (pavaldinių) pareigas užimančių informantų grupės. Kitur teigiama, kad statuso kategorija šiandien tampa apskritai nerelevantiška (plg. Thomas 2011: 291), todėl nesiejama su konkrečiomis kalbos ypatybėmis (plg. Kristiansen 2009). Su lietuvių vilniečių išsilavinimu balsių trukmė, panašu, yra susijusi, tačiau ilgesni variantai būdingesni aukštesnio, o ne žemesnio išsilavinimo kalbėtojams. Taigi čia matome susiformavus priešingas socialines reikšmes nei įprastai minimos normatyviniame disкурse, kuriame žodžio galo ilginimas asocijuotas su žemesne socialine kategorija ir slavų kilmės kalbėtojais. Kita vertus, čia privalu grįžti prie klausimo, ar lietuviams vilniečiams būdingas kirčiuoto žodžio galo balsių tarimas apskritai galėtų būti vadinamas ilginimu, t. y. ar trumpesniomis balsėmis užrašomus garsus jie pailgina iki tokio ilgumo, koks būdingas jų tariamiems ilgesniomis balsėmis užrašomiems garsams? Į šį klausimą galima atsakyti teigiamai, tačiau su išlyga. Ryškesnis ilginimas žodžio gale

fiksuotas tik kaip būdingas paskiriems individams, o ne individų grupėms. Tik retsykiais 90 ms ribą viršijantys /i/, /u/ variantų trukmės rodikliai patvirtina tai, kas nustatyta Vilniaus kalbą tiriant audiciniu metodu (žr. skyrių **4. Vilniaus kalbos balsių trukmės variantiškumas kaip sociolingvistinis požymis**), – lietuvių kalboje pusilgiai ir ilgieji variantai šioje pozicijoje itin reti, kai kalbame apie vilniečius kaip makrogrupę, o ne kokias specifines, mažesnes socialines grupes. Kita vertus, įdomu, kad tokių individų, kuriems būtų būdingas balsių ilginimas, pasitaikė ne vienoje socialinėje tyrimo informantų grupėje. Vadinasi, neatmestina prielaida, kad ne vien plačios socialinės kategorijos (tokios kaip amžius, profesinė veikla ar išsilavinimas) lemia, kokios trukmės variantai bus vartojami (plg. paprastai antropologiniais metodais atliekamus tyrimus: Bucholtz 2004; Mendoza-Denton 2008, taip pat ir Čekuolytė 2017). Šią prielaidą paremtų aukštas informantų tarties variantiškumo laipsnis. Taigi gali būti, kad skirtingos trukmės variantų lietuvių vilniečių kalboje randasi dėl dar smulkesnių socialinių kategorijų, nei pavyko apčiuopti šiame skyriuje.

Stipresnės sąsajos su vyresnio amžiaus, tradicinę veiklą vykdančiais kalbėtojais rodo žodžio galo balsių ilginimą esant susijusį su įvairiomis kalbėtojų socialinėmis tapatybėmis ir formuojant įvairių socialinių reikšmių lauką. Būdamas socialiai reikšmingas ir dalyvaudamas socialinių reikšmių kūrimo procesuose, ilginimas šiandieniniams vilniečiams tampa ne iš vartosenos drauge su vyresnio amžiaus kalbėtojais nueinančiu, bet kalbinėje interakcijoje kaskart perkuriamu ir įprasminamu gyvybingu reiškiniu. Vilniaus paauglių asocijuojamas su gatvės kultūra (Čekuolytė 2017), o suaugusiesiems vilniečiams, be kita ko, keliantis miestiečio ir vilniečio asociacijas, siejamas su aukščiausiomis vertybėmis (plačiau žr. skyrių **7.1.1. „Daug pasiekęs vilnietis verslininkas“**), šiomis dienomis žodžio galo ilginimas gali būti miestietiškos kilmės, todėl kalbant gimtakalbiams lietuviams gali būti laikomas prestižiniu ir funkcionuoti kaip kalbėtojo miestietiškumo ir vilnietiškumo nuoroda.

6. KIEK KALBŲ KONTAKTAI VEIKIA VILNIEČIŲ BALSIŲ TRUKMĘ?

Šiame disertacijos skyriuje lyginant trijų vilniečių grupių tarties rodiklius tikrinama, kiek šiandieninių lietuvių vilniečių balsių ilgumą veikia kalbų kontaktai. Keliamas tikslas ištirti:

- 1) kokia kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ variantų trukmė lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje?
- 2) su kokiomis kategorinėmis socialinėmis reikšmėmis siejama didesnė šių variantų trukmė mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje?
- 3) ar /i/, /u/ trukmės rodikliai artina dvikalbius vilniečius prie vienakalbių ir, jei taip, prie kurių – lietuvių ar rusų ir lenkų kilmės?

Daroma prielaida, kad, jei žodžio galo ilginimas lietuvių kalboje yra radęsis dėl rusų ir lenkų kalbų įtakos, mišrioje šeimoje augę vilniečiai žodžio galo balsius tars ilgesnius nei lietuviai.

Kadangi normatyviniuose tekstuose (žr., pavyzdžiui, Pupkis 2006a: 7) pusilgių ir ilgųjų variantų tarimą kirčiuotame žodžio gale įprasta vadinti jokiai lietuvių kalbos tarmei nebūdingu, pirmiausia šiame skyriuje patikrinama, ar iš tiesų mūsų tarmėse dialektologai nėra užfiksavę žodžio galo ilginimo atvejų, o jei tokių atvejų esama, kodėl būtent šiose tarmėse.

6.1. AR LIETUVIŲ TARMĖS ILGINA ŽODŽIO GALĄ?

Suprantama, dialektologai kalbos atmainoms tirti kelia kitus tiriamuosius klausimus nei sociolingvistai, esama ir kitokios informantų atrankos, taikoma kita tyrimo metodologija. Vis dėlto, kitaip nei teigiama, mūsų tarmėse esama žodžio galo ilginimo atvejų.

Įdomu, kad žodžio galo ilginimo faktų aptinkama tose patarmėse ar šnektose, kurios sąveikavo ar tebesąveikauja su slavų kalbomis (1–4). Esama ir šnektų, kurių aprašuose apie ilginimo žodžio gale atvejus neužsimenama, nors šnektų atstovai gyvena daugiakalbėje aplinkoje (5).

- (1) Štai „Aukštaičių tarmių tekstų“ įvade Žaneta Markevičienė (1999: 21) nurodo rytų aukštaičius vilniškius ir teigia, kad čia kirčiuoto žodžio galo ilginimas naujas ir gana paplitęs, apimantis ne tik kirčiuotą žodžio galą (pvz., *vienį, visį, linųs, gi.venų*²³), bet ir fiksuojamas tvirtagaliuose mišriuosiuose dvigarsiuose (pvz., *liņksma, susiřgus* ‘susirgusi’, *dešįms* ‘dešimt’). Pasak Markevičienės, čia jis neabejotinai atsiradęs veikiant slavų kalboms ir sietinas su jaunesniais kalbėtojais. Slavų įtaką įrodančių faktų nepateikiama, o ir jaunieji tyrėjos informantai jaunesniais laikytini tik sąlygiškai – pusilgius ir ilguosius variantus vartojanti informantė gimusi 1933 m., taigi iš tiesų ji – vyresnio amžiaus²⁴.
- (2) Ilginimo atvejų fiksuojama ir esą slavų veikiamos rytų aukštaičių širvintiškių patarmės Gelvonų šnekteje. Tiesa, nurodoma (Zinkevičius 1966: 108), kad čia pusilgių variantų pavartojama retai ir, kaip matyti iš pateikiamų vartosenos pavyzdžių (ibid.), tik pavienėse formose: sutrumpėjusiose (bendratis formanto balsį *i* numetusiose) nepriesaginėse veiksmažodžių bendratyse (pvz., *li.pt* ‘lipti’) ir liepiamosios nuosakos vienaskaitos antrojo asmens formose (pvz., *li.pk* ‘lipk’).
- (3) Pietinių vakarų aukštaičių šiauliškių patarmėje galiniuose skiemenyse vartojami tik trumpieji balsiai (Kazlauskaitė 2005: 12; Kazlauskaitė et al. 2007: 29), tačiau pasitaiko, kad ištariamai ir pusilgiai variantai. Pusilgių variantų tarimą čia aktualizuoja lingvistinis veiksnys – pozicija žodyje. Teigiama (Kazlauskaitė 2005: 11), kad šiauliškiai (kaip ir aukščiau minėti gelvoniškiai) balsius pailgina sutrumpėjusiose nepriesaginėse veiksmažodžių bendratyse, pavyzdžiui, *suti.kf* ‘sutikti’, *mú.šf* ‘mušti’. Atrodo, ir čia ilginimas gali būti atsiradęs kaip kontaktų su slavų kalbomis padarinys.
- (4) Kad ir kai kurie šiauriniai pietų aukštaičiai (pvz., Jačiūnų, Neprėkštos, Svirplonių, Lomenių kaimų gyventojai) ilgina trumpuosius balsius įvairiose žodžio pozicijose (taigi ir žodžio gale), Palomenės punkto apraše nurodo Česys Grenada (Leskauskaitė 2018: 29). Kokia ilgesnių balsių kilmė, taip pat nepaaiškinama (ibid.). Šios patarmės plotas laikomai etniškai mišriu, o rytinė jos dalis – susiformavusi suslavėjus lietuviškai teritorijai (ibid. 27), todėl jei kalbų kontaktai veiktų lietuvių tariamų balsių ilgumą, čia kirčiuotame žodžio gale balsiai ilgesni galėtų būti tariami ir dėl slavų kalbų įtakos.
- (5) Vidurio Lietuvos Babtų apylinkių šnektoms esą būdingas kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas iliustruojamas pavyzdžiais, kuriuose ilginami tik kirčiuoti ka-

²³ *i, u* autorė žymi /i/, /u/ pailginimą ir pasiaurinimą kirčiuotame žodžio gale ir tvirtaliuose dvigarsiuose: *kitį, puřvas* (Markevičienė 1999: 11).

²⁴ 1997 m. įrašant tarmės duomenis ji buvo 64 m.

mieno balsiai (Geržotaitė 2017: 5). Žodžio galo balsių ilginimas nelaikytinas ir skiriamąja Žeimių apylinkių gyventojų tarties ypatybe, nors taip pat nurodoma (Mikulėnienė 2018: 17), kad šiai šnektai būdingas kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas iki ilgųjų, tačiau nedetalizuojama, kurioje pozicijoje. Įprasta manyti, kad lietuvių kalba su kitomis kalbomis sąveikavo ir tebesąveikauja tautiškai ir kalbiškai mišriose vietovėse – didžiuosiuose miestuose, kuriuose XIX a. pab.–XX a. pr. vyravo rusų ir lenkų kalbos (Pupkis 2005: 25), ir Lietuvos paribio zonose (Rutkovska 2016). Vis dėlto, kaip matyti iš istorinių ir lauko tyrimuose surinktų duomenų, tautiškai ir kalbiškai mišrios kalbų kontaktų zonos formavosi ir vidurio Lietuvos miesteliuose ir kaimuose (Morozova 2014; Rutkovska 2014; Mikulėnienė 2016; Mikulėnienė 2018), priskiriamuose vakarų aukštaičių kauniškių ir šiauliškių patarmių plotui. Taigi vidurio Lietuvos Babtų ir Žeimių apylinkių šnektos taip pat sąveikavo ir tebesąveikauja su slavų kalbomis. Teigiama (Rutkovska 2014: 222), kad vidurio Lietuvai priklausantis Kauno regionas šiuo metu laikytinas labai sunykusiu istoriniu arealu, kuriame lenkų kalba vartota itin plačiai. Jame lenkų kalbos vartoseną buvo istoriškai lemiamą dvarų kultūros ir bažnyčios įtakos (Mikulėnienė 2018: 21), tačiau ir šiomis dienomis vakarų aukštaičių kauniškių ir šiauliškių apsuptyje išsikūrusiuose Žeimiuose kalbama bent keliais vietiniais – lietuvių ir lenkų – kalbų variantais (ibid. 11), o jų atstovų lietuvių kalboje esą juntama ir vietinės lenkų šnektos įtaka (plg. ibid. 21). Vakarų aukštaičių kauniškių ir šiauliškių patarmių paribiui priskiriamos Babtų apylinkės taip pat patenka į buvusių dvarų teritoriją, o šių apylinkių šnektų atstovai – dvikalbiai, kalbantys ir lietuviškai, ir vietos lenkų kalba (Geržotaitė 2017). Daugelyje Lietuvos rajonų (tarp jų – ir išsidėsčiusiuose vidurio Lietuvoje) esama išskirta ir rusakalbių religinių sentikių bendruomenių gyvenamų arealų bei jų tarmių paplitimo vietų (Morozova 2014: 241–245). Babtų apylinkėse jų taip pat gyventa (ibid. 245). Taigi lietuviškos jų šnektos gali būti patyrusios ne tik lenkų, bet ir rusų tarmių poveikį.

Jei lietuviškos vilnietiškos tarties variantus formuoja kalbų kontaktai, žodžio galo ilginimo atvejų turėtų būti fiksuojama ir tose lietuvių kalbos tarmėse, kurios patiria intensyvesnius kontaktus su slavų kalbomis nei vilniečiai ar kitų Lietuvos regionų gyventojai, konkrečiai – už šiandieninės Lietuvos ribų išsidėsčiusiose Baltarusijos salose gyvenančių šnektų atstovai. Taigi įdomu trumpai apžvelgti, ar sudarant Baltarusijos salų šnektoms (Lazūnų, Zietelos, Ramaškonių, Pelesos, kt.) būdingų fonetinių požymių registrus dokumentuojama variantiška kirčiuoto žodžio galo balsių trukmė.

Pristatant lietuvių kalbos salų tyrimų rezultatus teigiama (žr. Trumpa 2008: 54 ir ten cituojamus autorius), kad kirčiuotų balsių ilginimas paplitęs visose šnektose, tačiau iš pateikiamų vartosenos pavyzdžių gali susidaryti įspūdis, kad pusilgiai ar ilgieji variantai šiose šnektose nuosekliai ilgesni tik kamiene, o ne žodžio gale – pavyzdžiais dažniausiai pateikiami žodžiai, kuriuose balsiai ilgiau tariami kamiene. Tai galinti būti netiesioginė užuomina, kad ilginimas žodžio gale retas. Ją iliustruotų ir Lazūnų, Zietelos bei Ramaškonių šnektų duomenys. Štai aprašant Lazūnų (LazŠT 2013; Vidugiris 2014) ir Zietelos (Vidugiris 2004) šnektų vokalizmą pripažįstama arba iš pateikiamų vartosenos pavyzdžių matyti, kad pusilgių variantų kirčiuotame žodžio gale ištariama retsykais. Pateikiant Ramaškonių šnektos fonologijos aprašą (Čekmonas 1984 [2018: 543–544]) taip pat užsimenama, kad žodžio galo balsių ilginimo atvejų maža: čia retai ilginamas žodžio galas vadinamas stipriąja trumpųjų balsių pozicija, o štai žymiai dažniau ilginamas žodžio vidurys, kaip teigiama, priartėja prie trumpųjų ir ilgųjų balsių priešpriešos neutralizacijos pozicijos (ibid. 544). Be to, užsimenama, kad tarp balsių trukmės ir šnektos pateikėjų socialinių kategorijų esama ryšio, – nurodoma, kad balsių ilginimas būdingas vyriausiems (1904, 1909 ir 1910 m. gimusiems) informantams (ibid. 543). Galima socialinių kategorijų įtaka žodžio galo balsių trukmei minima aptariant ir vėlesnius šios šnektos duomenis (Tuomienė 2008), tiesa, čia teigiama, kad žodžio gale ilgesnius variantus taria jaunesni informantai (pvz., gimę 1932 m.²⁵) (ibid. 48). Taip pat užsimenama, kad ilginimo žodžio gale atvejai nesistemiški, ilginama iki pusilgio garso, kokia jo kilmė, esą sunku pasakyti, tačiau iš dalies gali būti, kad taip tariaama dėl slavų kalbų apsupties (ibid. 24).

Taigi apibendrinant galima pasakyti, kad ir Lietuvos teritorijoje, ir už jos ribų esančiose salose žodžio galo ilginimo faktų esama, tačiau jei apie ilginimo radimąsi ir užsimenama, paprastai jis aiškinamas slavų kalbų įtaka. Pats žodžio galo ilginimas sistemingiau neaprašomas, šnektų tekstuose specialiais transkripcijos ženklais kartais nėra neįžymimas, nes laikomas nedėsningu, mažareikšmiu, fakultatyvaus pobūdžio (Vidugiris 2004: 75, 76), klasifikuojamas kaip svyravimai ar nukrypimai nuo šnektos „normos“ (ibid. 76). Kodėl? Tam, be kita ko, esama keleto priežasčių.

Pirma, tyrimų metodai. Kaip teigia kai kurie dialektologai (pvz., Kardelis 2014), salų šnektos tirtos taikant bemaž tą pačią metodologiją kaip ir Lietuvos teritorijoje vartojamos atmainos ir nebuvo atsižvelgiama į nevienodą jų susiformavimo laiką ir pobūdį, vidinę raidą ir ją, be kita ko, lemiančius kalbinius kontaktus su kalbiškai, kultūriškai ir etniškai asimiliuojančia kita kalbine bendruomene. Dėl intensyvių kontaktų su slavų kalbomis ir kalbėtojais atsirandančios lietuviškų kalbos salų tarties ypa-

²⁵ Šnektos duomenų rinkimo laikotarpiu informantai buvę ~65–75 m. amžiaus.

tybės veikiausiai nefiksuotos, nes buvo ribojamos Lietuvos teritorijoje vartojamų tarmių tyrimo modelio ir šios teritorijos tarmių klasifikacijos, kurios pagrindą sudaro tarmes, patarmes, šnektas ir pašnektas identifikuoti padedančios skiriamosios ypatybės. Gali būti, kad žodžio galo ilginimas skiriamąja šių šnektų tarties ypatybe nelaikytas, todėl į šnektų aprašus sistemingiau netrauktas. Be to, apskritai ilgalaik lietuvių dialektologijoje ir į lietuviškose salose, ir į Lietuvos teritorijoje vartojamas kalbos atmainas buvo žvelgiama kaip į invariantiškas kalbines sistemas, todėl variantiškumas ar kitimas nuosekliau nei fiksuotas, nei tyrinėtas (plg. Mikulėnienė 2016). Antra, net jei slavų kalbų įtaką patiria visos Baltarusijoje vartojamos lietuvių kalbos šnektos, nebūtinai ji yra tokio paties laipsnio ir intensyvumo. Esama duomenų, kad kalba ar jos atmainos linkusios priimti tuos svetimus elementus, kurie atitinka jos raidos tendencijas (Jakobson 1985: 99, cit. iš Grumadienė 1989: 292; Urbanavičienė 2010: 59). Baltarusijos salų šnektos yra siejamos su skirtingomis lietuvių kalbos tarmėmis (pvz., Ramaškonių šnektą laikytina artima pietų aukštaičių (Tuomienė 2008: 11, 15), Zietėlos – susijusi su pietiniais vakarų aukštaičiais, pietų aukštaičiais ir su rytų aukštaičiais vilniškiais (ZietŠT 2005: 17), Lazūnų – rytų aukštaičių vilniškių (Vidugiris 2014: 10)), todėl ir jų raidos tendencijos galinčios būti skirtingos. Taigi ir dėl kalbų kontaktų esą atsirandančio žodžio galo ilginimo laipsnis šiose šnektose galintis būti skirtingas. Ne to paties laipsnio ir intensyvumo rusų ar lenkų kalbų įtaką veikiausiai patiria ir Lietuvos teritorijoje vartojamos šnektos.

Trečia, žodžio galo ilginimas yra labai retas ir būtent tai galinti būti dar viena priežastis, kodėl mūsų tarmėse jis sistemingiau nefiksuotas.

Taigi nors normatyviniuose tekstuose teigiama, kad žodžio galo ilginimas mūsų tarmėms nebūdingas, panašu, kad jo esama ir Lietuvos teritorijoje, ir lietuviškose salose vartojamose tarmėse.

Kitame šio skyriaus poskyryje aptariama, kokie balsių trukmės rodikliai gaunami analizuojant rusų ir lenkų bei mišrioje šeimoje augusių vilniečių tariamus /i/, /u/ variantus kirčiuotame žodžio gale, kaip jų trukmė susijusi su socialiniais kintamaisiais.

6.2. /i/, /u/ TRUKMĖS RODIKLIAI RUSŲ IR LENKŲ VILNIEČIŲ KALBOJE

Rusų ir lenkų kalbas kaip gimtąsias vartojančių informantų kalboje kirčiuotų žodžio galo /i/ trukmės vidurkis yra 85 ms, /u/ – 5 ms didesnis ir lygus 90 ms. 24 ms /i/ standartinis nuokrypis reiškia, kad /i/ jų kalboje dažniausiai realizuojamas 61–109 ms

intervale išsidėstančiais variantais. /u/ standartinis nuokrypis mažesnis – 19 ms, taigi rusų ir lenkų kalbas kaip gimtąsias vartojantys vilniečiai /u/ paprastai taria kiek mažiau varijuojančios trukmės, ir /u/ variantai patenka į siauresnį 71–109 ms intervalą. Kaip ir lietuvių, mažesnis rusų ir lenkų informantų /u/ variacijos koeficientas patvirtina, kad /u/ variantai nuo trukmės vidurkio nutolę mažiau nei /i/ ir jų trukmės reikšmės vienodesnės – ilgesnės.

25 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai rusų ir lenkų vilniečių kalboje

Kintamasis	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	cv (%)
/i/	59	85	24	28
/u/	59	90	19	21

Palyginus lietuvių bei rusų ir lenkų kilmės vilniečių tarties duomenis matyti, kad pastarųjų kalboje /i/, /u/ trukmės vidurkis daugiau nei 20 ms didesnis nei lietuvių, ir šis skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$ lygmeniu. Gali būti, kad rusų ir lenkų kilmės vilniečių balsių trukmę lemia jų gimtoji kalba, kurioje balsiai dėl kirčio pailgėja.

26 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje

Kintamasis	Lietuviai		Statistinis skirtumo reikšmingumas	Rusai / lenkai	
	\bar{x} (ms)	$\bar{x} \pm s$ (ms)		\bar{x} (ms)	$\bar{x} \pm s$ (ms)
/i/	62	45–79	***	85	61–109
/u/	68	52–84	***	90	71–109

$\bar{x} \pm s$ žymi intervalą, kurio apatinė riba nustatyta iš kintamojo variantų santykinio dažnumo vidurkio \bar{x} atėmus standartinio nuokrypio s reikšmę, o viršutinė riba apskaičiuota prie santykinio dažnumo vidurkio šią reikšmę pridėjus. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$ lygmeniu.

Be to, nustatyta, kad rusų ir lenkų kilmės informantai trumpiausius /i/, /u/ tarė 10–17 ms ilgesnius nei lietuviai, o ilgiausi jų /i/, /u/ buvo 20–23 ms ilgesni už atitinkamus lietuvių balsius. Taigi jei vilniečių tartis būtų vertinama audiciškai, tarp lietuvių bei rusų ir lenkų kilmės vilniečių tarties balsių trukmės skirtumas būtų jau ne tik instrumentiškai matuojamas, bet ir girdimas. Tokie tyrimo rezultatai paaiškintų, kodėl ir normatyvinėje tradicijoje, ir metalingvistiniame diskurse stereotipizuojama, kad slavai ilgina balsius: lietuviškai kalbančių rusų ir lenkų vilniečių kalboje šie balsiai iš tiesų tariami ilgesni nei lietuvių vilniečių.

Net ir nustačius, kad žodžio galo balsių ilginimas galėtų būti laikomas rusų ir lenkų kilmės vilniečių tarties požymiu, lieka neaišku, ar lietuvių vilniečių kalboje

ilgesnių balsių radosi dėl intensyvių kontaktų su šiomis kalbomis. Į šį klausimą galėtų padėti atsakyti mišrioje šeimoje augusių vilniečių tarties analizė.

6.3. /i/, /u/ TRUKMĖS RODIKLIAI MIŠRIOJE ŠEIMOJE AUGUSIŲ VILNIEČIŲ KALBOJE

Mišrioje šeimoje augusių informantų /i/, /u/ vidutinė trukmė kirčiuotame žodžio gale lygi atitinkamai 63 ir 70 ms. /i/, /u/ standartiniai nuokrypiai ir variacijos koeficientai skiriasi nežymiai ir atskleidžia panašias vartosenos tendencijas. Nuo vidutinės trukmės /i/ variantai nutolę bemaž tiek pat, kiek ir /u/: /i/ – ±14 ms, /u/ – ±16 ms. Be to, tiek /i/, tiek /u/ trukmė itin varijuoja, todėl ir trukmės reikšmių sklaida aplink vidutinę reikšmę didelė (tai rodo 20 proc. viršijantys ir /i/, ir /u/ variacijos koeficientai).

27 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje

Kintamasis	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	cv (%)
/i/	198	63	14	22
/u/	199	70	16	23

Normatyvinėje tradicijoje Vilniaus kalba ir vilniečių kalbėtojų mišrumas asocijuojamas su didesne kalbinių variantų įvairove ir vertinamas neigiamai, tačiau, šio tyrimo duomenimis, būtent lietuvių, o ne mišrioje šeimoje augusių vilniečių tartis išsiskirtų įvairesnės trukmės variantais – lietuvių /i/, /u/ sklaida aplink vidutinės trukmės reikšmę didesnė (nors ir nežymiai, jų variacijos koeficientai viršija mišrioje šeimoje augusių informantų variacijos koeficientus).

Mišrioje šeimoje augusių informantų tartis atskleidžia tokią pat /i/, /u/ trukmės ir amžiaus kategorijos koreliaciją kaip ir lietuvių informantų tartis – statistškai reikšmingai dažniau ilgesnius balsius taria vyresni informantai. Be to, vyresnių vilniečių tartis vienalytiškesnė – jų kalboje /i/, /u/ variantų trukmės reikšmės ne tik didesnės, bet ir panašesnės tarpusavyje. Tokias išvadas leidžia daryti 20 proc. viršijantys jaunesnių informantų ir 20 proc. ribos nesiekiantys ar su ja sutampantys vyresnių informantų variacijos koeficientai.

28 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai jaunesnių ir vyresnių mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje

Kintamasis	Amžiaus grupė	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	18–49 m.	137	59	13	22	18–49 m.	***	50+ m.
	50+ m.	59	71	12	20			
/u/	18–49 m.	138	68	16	24	18–49 m.	**	50+ m.
	50+ m.	59	74	13	18			

*** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$ lygmeniu.

Didėjant mišrioje šeimoje augusių informantų amžiui augtų ir jų vartojamų /i/, /u/ variantų trukmė. Tokią išvadą leidžia daryti gauta teigiama tiesinė Pearsono koreliacijos koeficiento reikšmė. Tiesa, vyresnio amžiaus ir didesnės trukmės ryšys išlieka silpnas, bet stipresnis nei tarp lietuvių. Šio koeficiento reikšmės išsidėsto ne tarp 0 ir 0,2, kaip nustatyta lietuvių informantų grupėje, o tarp 0,2 ir 0,4: $r_{/i/} = 0,365$ ($p = 0,000 < 0,01$), $r_{/u/} = 0,207$ ($p = 0,003 < 0,01$).

Kaip ir lietuvių, mišrioje šeimoje augusių informantų tariamų /i/, /u/ trukmė išryškina tradicinę ir šiuolaikišką veiklą reprezentuojančių kalbėtojų tarties skirtumus: ilgesni abiejų kintamųjų variantai fiksuojami tradicinėse pramonės ir gamybos srityse dirbančių informantų kalboje, trumpesnius variantus taria šiuolaikiška paslaugų veikla užsiimančios informantai. Vis dėlto greičiausiai dėl palyginti mažos tiriamosios imties statistiškai reikšmingus skirtumus veiklos grupėse atskleidė tik /i/ trukmės vidurkis: gamyboje ir pramonėje dirbančių vilniečių kalboje /i/ trukmės vidurkis 9 ms didesnis nei paslaugas teikiančių vilniečių, /u/ šis skirtumas sudaro 5 ms.

29 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingą veiklą vykdančių mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje

Kintamasis	Veiklos tipas	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	tradicinė	40	71	15	21	tradicinė	***	šiuolaikiška
	šiuolaikiška	128	62	13	21			
/u/	tradicinė	40	75	15	20	tradicinė	/	šiuolaikiška
	šiuolaikiška	129	70	16	23			

*** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$ lygmeniu, / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

Kaip ir lietuvių, mišrioje šeimoje augusių kalbėtojų statusas neturi statistiškai reikšmingos įtakos kirčiuotame žodžio gale tariamų balsių trukmei. Žemo socialinio statuso informantai /i/, /u/ taria kiek ilgesnius nei aukšto statuso (/i/ trukmės vi-

durkių skirtumas žemo ir aukšto statuso informantų kalboje yra lygus vos 1 ms, /u/ – 4 ms), tačiau šie skirtumai reikšmingai skirtingo statuso kalbėtojų tarties nederencijuoja, taigi ir apskritai jų statuso nenurodo. Žinoma, negalima atmesti tikimybės, kad į tyrimą įtraukus daugiau informantų ir tiriamąją imtį sudarant iš daugiau jų vartojamų variantų išryškėtų didesni ir galbūt jau statistiškai reikšmingi balsių trukmės skirtumai.

30 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai aukšto ir žemo statuso mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje

Kintamasis	Statusas (darbo pobūdis)	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	cv (%)	Statistinis skirtumo reikšmingumas		
/i/	žemas	79	65	15	23	žemas	/	aukštas
	aukštas	89	64	13	20			
/u/	žemas	80	73	16	22	žemas	/	aukštas
	aukštas	89	69	15	22			

/ reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

Mišrioje šeimoje augusių dvikalbių informantų kirčiuotame žodžio gale vartojami variantai, nors ir nežymiai, bet ilgesni nei to paties statuso lietuvių. Žemo statuso lietuvių kalboje /i/ trukmės vidurkis yra 63 ms, /u/ – 68 ms, mišrioje šeimoje augusių informantų kalboje jis atitinkamai lygus 65 ir 73 ms. Aukšto statuso lietuvių informantų kalboje /i/ trukmės vidurkis – 61 ms, /u/ – 68 ms, mišrioje šeimoje augusių – 64 ir 69 ms.

Dvikalbių informantų grupėje išryškėjo statistiškai reikšmingas ($p_{/i/} \leq 0,01$ ir $p_{/u/} < 0,05$) vyrų polinkis vartoti /i/, /u/ variantus, kurių trukmės vidurkis didesnis nei moterų: vyrų /i/ vidutinė trukmė – 66 ms, /u/ – 73 ms, moterų – atitinkamai 61 ir 67 ms. Toks pat polinkis buvo pastebėtas ir lietuvių vilniečių kalboje, tačiau be statistinio skirtumo: vyrų /i/ vidutinė trukmė lygi 63 ms, /u/ – 68 ms, moterų – atitinkamai 60 ir 66 ms.

Kaip keistusi statistinis skirtumo reikšmingumas padidinus mišrioje šeimoje augusių informantų ir šiam tyrimui aktualių jų vartojamų variantų skaičių, nežinoma. Gali būti, kad balsių trukmė dvikalbių vilniečių kalboje ir toliau funkcionuotų kaip jų lyties žymiklis, arba priešingai – daugiau kalbos duomenų išryškėjusius lyčių tarties skirtumus niveliuotų. Šio tyrimo duomenys leidžia kelti tolesniais tyrimais tikrintiną prielaidą, kad tarp vilniečių balsių trukmės ir lyties kategorijos visgi esama ryšio: kaip matyti, mišrioje šeimoje augusių vilniečių grupėje /i/, /u/ trukmė funkcionuoja kaip lyties žymiklis, o lietuvių vyrų ir moterų tartį ji statistiškai reikšmingai

diferencijuoja, jei lytis susiaurinama papildomomis socialinėmis kategorijomis (pvz., amžiaus). Prielaidą, kad vilniečių kalbinėje bendruomenėje esama ilgesnių variantų ir vyriškosios lyties ryšio, sustiprintų etnografinio Vilniaus paauglių kalbos tyrimo rezultatai (Čekuolytė 2017). Nustatyta (ibid. 164), kad ilgesni variantai dažnesni vaikinių, ypač tų, kurie kategorizuojami gatvės vaikais, kalboje ir yra pasitelkiami kaip išteklius gatvės paauglių socialinei tapatybei kurti (ibid.). Siejamas su gatvės paauglių stilistinėmis praktikomis, Vilniaus paaugliams ilginimas turi *gatvės, miesto (Vilniaus), jėgos, vyriškumo, kietumo*, taip pat *slaviškumo*²⁶ socialines reikšmes (ibid. 165). Suaugusiųjų vilniečių kalbos tyrimuose nustatytas ryšys tarp ilgesnių variantų ir vyriškosios lyties gali būti laikomas užuomina, kad vilniečių paauglių su ilginimu siejamos socialinės reikšmės nėra lokaliaios, o veikiau globalios – (kategorinę) *vyriškumo* reikšmę į ilginimo socialinių reikšmių lauką įtraukia ir suaugusieji vilniečiai. Jų reikšmių lauką taip pat sudarytų kitos su kalbėtojų socialinėmis kategorijomis susijusios makrosocialinės reikšmės *vyresnis amžius, tradicinė gamybos ir pramonės veiklos sritis, nelietuvis*.

6.4. Į KĄ PANAŠŪS MIŠRIOJE ŠEIMOJE AUGĘ VILNIEČIAI – Į LIETUVIUS AR RUSUS IR LENKUS?

Palyginus įvairiakalbių vilniečių /i/, /u/ trukmės rodiklius darytina išvada, kad vilniečių kalbinėje bendruomenėje galima išskirti dvi kalbėtojų grupes: lietuvių bei lietuviškai kalbančių rusų ir lenkų. Mišrioje šeimoje augę vilniečiai, kalbėdami lietuviškai, balsius taria tokios pat trukmės kaip ir vienakalbiai gimtakalbiai lietuviai, todėl drauge su lietuviais sudaro tą pačią kalbėtojų grupę. Be to, tarp lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsių trukmės statistiškai reikšmingo skirtumo nesama. O štai mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių balsių trukmė skiriasi statistiškai reikšmingai. Beje, tuo pačiu $p < 0,001$ lygmeniu, kaip ir lietuvių. Tai suprantama – lietuvių kalba mišrioje šeimoje augusiems vilniečiams yra tokia pati gimtoji, kaip ir lietuviams.

²⁶ Ilginimo socialinių reikšmių lauke *slaviškumas* randasi balsius ilginančius gatvės paauglius apibūdinant kaip kalbančius su rusišku ar lenkišku akcentu.

31 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje

Kintamasis	Lietuviai		Statistinis skirtumo reikšmingumas	Mišrioje šeimoje augę		Statistinis skirtumo reikšmingumas	Rusai ir lenkai	
	\bar{x} (ms)	$\bar{x}\pm s$ (ms)		\bar{x} (ms)	$\bar{x}\pm s$ (ms)		\bar{x} (ms)	$\bar{x}\pm s$ (ms)
/i/	62	45–79	/	63	49–77	***	85	61–109
/u/	68	52–84	/	70	54–86	***	90	71–109

$\bar{x}\pm s$ žymi intervalą, kurio apatinė riba nustatyta iš kintamojo variantų santykinio dažnumo vidurkio \bar{x} atėmus standartinio nuokrypio s reikšmę, o viršutinė riba apskaičiuota prie santykinio dažnumo vidurkio šią reikšmę pridėjus. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p<0,001$, / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p>0,05$).

Kad lietuvių ir mišrioje šeimoje augę informantai priskirtini tai pačiai grupei ir skiriasi nuo rusų ir lenkų kaip gimtąsias kalbas vartojančių vilniečių, taip pat matyti palyginus ne tik jų vartojamų variantų vidutinės trukmės rodiklius, bet ir intervalus, kuriuose dažniausiai išsidėsto jų reikšmės. Lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių intervalai kone sutampa ir uždengia vienas kitą. Apatinė rusų ir lenkų intervalo riba labiau priartėjusi prie lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių viršutinės ribos, o viršutinė – 20–30 ms viršija lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių viršutinę ribą. Kitaip tariant, rusai ir lenkai /i/, /u/ taria didesnės trukmės nei lietuvių ir mišrioje šeimoje augę vilniečiai, be to, ilgesnius variantus jie taria nuosekliau.

Kita vertus, faktas, kad dalis rusų ir lenkų /i/, /u/ patenka į tą patį trukmės intervalą kaip ir lietuvių (taigi ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių), rodo rusų ir lenkų tariamus balsius įeinant į Vilniaus lietuvių kalbos kontinuumą, o ne sudarant opoziciją lietuvių tariamiems balsiams.

Disertacijoje tikrinamą prielaidą, kad kalbų kontaktai savaime aktyvuoja ilgesnius žodžio galo variantus, paneigia lietuvių ir rusų bei lenkų dėstomąja kalba mokyklą lankusių mišrioje šeimoje augusių informantų kalbos duomenys. Nustatyta, kad mokyklos dėstomoji kalba neturėjo įtakos mišrioje šeimoje augusių vilniečių tarčiai. Lietuvių bei rusų ir lenkų mokyklas lankusių informantų /i/, /u/ trukmės vidurkiai skiriasi vos 1 ms: mokyklą lietuvių dėstomąja kalba lankusių vilniečių (jų buvo 14) /i/ trukmės vidurkis lygus 63 ms, /u/ – 70 ms, rusų arba lenkų mokyklą lankusių vilniečių (iš viso 6) – atitinkamai 64 ir 71 ms. Trumpiau tariant – mokyklą lietuvių ir nelietuvių dėstomąja kalba lankusių informantų /i/, /u/ trukmės vidurkiai skiriasi bemaž tiek pat, kiek tarpusavyje skiriasi lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų. Gali būti, kad toks tarties sutapimas galėjo rasti mišrioje šeimoje augusiems vilniečiams /i/, /u/ kiekybinius požymius konstruojant pagal gimtąją lietuvių kalbą.

Be to, atrodo, kad taip linkę elgtis įvairių amžiaus grupių mišrioje šeimoje augę kalbėtojai. Nustatyta, kad tik /i/ variantų trukmė ir tik vienoje 45–54 m. amžiaus grupėje statistiškai reikšmingai ($p < 0,01$) skiria lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų tartį: lietuvių vilniečių /i/ vidutinė trukmė lygi 58 ms, mišrioje šeimoje augusių vilniečių – 66 ms. Statistiškai reikšmingas skirtumas šioje amžiaus grupėje gali būti atsiradęs dėl lietuviams vilniečiams apskritai nebūdingos palyginti nevariantiškos tarties, kuri yra skiriamasis tik šios amžiaus grupės požymis (standartinis nuokrypis, kuris, kaip minėta, atskleidžia, kiek vidutiniškai /i/ variantai nutolę nuo trukmės vidurkio reikšmės, lygus 13 ms).

Priminsiu, kad atrinkti lietuviai ir mišrioje šeimoje augę informantai reprezentuoja įvairias amžiaus grupes (nuo 18 iki 55+ m.), o rusų ir lenkų – tik vyresnio (50+ m.) amžiaus kategoriją. Taigi nusprendžiau patikrinti, ar nustatyti tiriamų fonetinių variantų vartosenos dėsningumai yra universalūs ir būtų fiksuojami tai pačiai 50+ m. amžiaus grupei priskiriamų, bet skirtingas gimtąsias kalbas ar jų derinį vartojančių informantų kalboje. Ar lyginant 50+ m. vilniečių balsių trukmės rodiklius vis tiek būtų galima išskirti vilniečių kalbinėje bendruomenėje esant dvi kalbėtojų grupes – lietuvius bei lietuviškai kalbančius rusus ir lenkus?

Gauti rezultatai atskleidė, kad net ir vyresni vienakalbiai lietuviai ir mišrioje šeimoje augę vilniečiai priskirtini tai pačiai lietuvių vilniečių grupei ir kirčiuotame žodžio gale /i/, /u/ variantus taria statistiškai reikšmingai trumpesnius nei rusai ir lenkai (žr. 32 lentelę). Taigi lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų tarties panašumas išlieka. Tiesa, šioje amžiaus grupėje skirtumai tarp išskirtų lietuvių bei lietuviškai kalbančių rusų ir lenkų grupių jau mažesni: nors ir išlaikydami statistinį skirtumo reikšmingumą, jie priartėja prie rusų ir lenkų informantų vidutinės trukmės rodiklių.

32 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje

Kintamasis	Lietuviai		Statistinis skirtumo reikšmingumas	Mišrioje šeimoje augę		Statistinis skirtumo reikšmingumas	Rusai ir lenkai	
	\bar{x} (ms)	$\bar{x} \pm s$ (ms)		\bar{x} (ms)	$\bar{x} \pm s$ (ms)		\bar{x} (ms)	$\bar{x} \pm s$ (ms)
/i/	68	49–87	/	71	59–83	***	85	61–109
/u/	71	54–88	/	74	61–87	***	90	71–109

$\bar{x} \pm s$ žymi intervalą, kurio apatinė riba nustatyta iš kintamojo variantų santykinio dažnumo vidurkio \bar{x} atėmus standartinio nuokrypio s reikšmę, o viršutinė riba apskaičiuota prie santykinio dažnumo vidurkio šią reikšmę pridėjus. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

Palyginus vidutinės trukmės rodiklius ir intervalus, kuriuose dažniausiai išsidėsto vilniečių tariamų balsių reikšmės, išryškėjo dar vienas reikšmingas lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų tarties skirtumas: vyresnių nei 50 m. mišrioje šeimoje augusių vilniečių tartis vienalytiškiausia, apimanti siauriausią balsių trukmės intervalą, – jie dažniau nei to paties amžiaus lietuviai bei rusai ir lenkai kirčiuotame žodžio gale tarė panašesnės trukmės balsius. Be to, mišrioje šeimoje augusių informantų /i/, /u/ vidutinės trukmės intervalo apatinė riba reikšmingai atsiskyrė nuo lietuvių ir užėmė tarpinę poziciją tarp jų ir nelietuvių. Vadinasi, mišrioje šeimoje augę vilniečiai savo trumpiausius /i/, /u/ kirčiuotame žodžio gale buvo linkę tarti ilgesnius nei lietuviai ir trumpesnius nei rusai ir lenkai. Vis dėlto ilgiausių jų tariamų /i/, /u/ reikšmės nuo lietuvių skyrėsi nežymiai: viršutinė riba intervalo, į kurią dažniausiai patenka mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsių reikšmės, nuo lietuvių tos pačios ribos skyrėsi keletu milisekundžių, o štai nuo rusų ir lenkų – ne mažiau kaip 20 ms. Tokie lyginamosios analizės duomenys neleidžia Vilniaus kalbos medžiaga patvirtinti teiginio, kad „[d]viejų kalbų fonemas identifikavęs bilingvis taria jas vienodai“ (Karaliūnas 1997: 336), nes „dviem kalbom šnekėdamas jis praktikuoja tuos pačius fonetinius įgūdžius ir tuo būdu nusimeta dalį kalbinės naštos“ (ibid.).

Lyginamoji analizė taip pat atskleidė, kad šioje amžiaus grupėje mišrioje šeimoje augusiems vilniečiams būdinga gerokai mažesnė /i/, /u/ trukmės amplitudė ir mažesnis tarties variantiškumas nei lietuviams vilniečiams: jų kalboje skirtumas tarp didžiausios ir mažiausios /i/ reikšmės lygus 52 ms, /u/ – 62 ms, lietuvių šie rodikliai atitinkamai lygūs 80 ir 77 ms. Didžiausia trukmės amplitudė ir didžiausiu variantiškumu išsiskiria rusų ir lenkų informantų tartis – jų kalboje /i/ skirtumas tarp didžiausios ir mažiausios reikšmės sudaro 96 ms, /u/ – 87 ms. Taigi mišrioje šeimoje augusių vilniečių tarties duomenys, regis, nepatvirtina paribio tarmėse pastebėtos (Urbanavičienė 2010: 54) sąsajos tarp intensyvių kalbų kontaktų ir didesnio vokalizmo variantiškumo.

Ar šie vartosenos polinkiai išliktų lyginant lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų tartį kitose amžiaus grupėse, sunku prognozuoti. Vis dėlto šio tyrimo rezultatai neleidžia argumentuotai tvirtinti, kad lietuvių vilniečių kalboje ilgesni žodžio galo variantai aktyvuojami vien dėl intensyvių kalbų kontaktų, – tokią prielaidą paneigia mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsių trukmės parametrai, kurie rodo intensyvius kalbų kontaktus kasdien kalbinėje interakcijoje patiriančius mišrius vilniečius lietuviškai kalbant panašiai kaip ir lietuviai. Tai leidžia teigti, kad žodžio galo ilginimo kilmė nėra tiesiog intensyvūs kalbų kontaktai.

O kuo skiriasi lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų vilniečių /i/, /u/ įtempimas kirčiuotame žodžio gale? Ar gali būti, kad nuo lietuvių nesiskirianti mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsių savaiminė trukmė rodo kirčiuotus žodžio galo /i/, /u/ jų kalboje esant įtemptesnius ir pasislinkus į aukštesnio pakilimo poziciją nei lietuvių? Kitaip tariant, ar lenkų ir rusų kilmės vilniečių balsių trukmei nepriylgstanti /i/, /u/ trukmė atskleidžia mišrioje šeimoje augusius vilniečius mažesnę trukmę kompensuojant didesniu įtempimu ir iš tiesų trumpinant balsius? Ar ir vilniečiai slavai /i/, /u/ taria ilgiausius, tačiau neįtempčiausius?

/i/, /u/ įtempimo analizė atskleidė, kad vilniečių kalboje kirčiuoto žodžio galo /i/, /u/ trukmė tiesiogiai susijusi su įtempimu, t. y. kuo ji didesnė, tuo didesnis įtempimas būdingas balsiui (žr. 33 lentelės duomenis). Nors lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių /i/, /u/ trukmė statistiškai reikšmingai nesiskiria, skiriasi jų įtempimas – įtemptesnius juos taria mišrioje šeimoje augę vilniečiai. Taigi vargu ar galima tvirtinti, kad didesnis įtempimo indeksas rodo mišrioje šeimoje augusius vilniečius ne pailginant balsių iki rusų ir lenkų, bet patrumpinant juos iki lietuvių tariamų /i/, /u/ trukmės. Šios prielaidos nepagrindžia ir rusų bei lenkų kirčiuotame žodžio gale tariamų /i/, /u/ įtempimo indeksai: kitaip nei buvo galima tikėtis, rusų ir lenkų kalboje /i/, /u/ tariami įtempčiausi.

33 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ įtempimo indeksai lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių vyrų ir moterų kalboje

Lytis	Kintamasis	Lietuviai	Statistinis skirtumo reikšmingumas	Mišrioje šeimoje augę	Statistinis skirtumo reikšmingumas	Rusai ir lenkai
vyrų	/i/	361	*	413	*	423
	/u/	375	**	403	***	537
moterų	/i/	324	**	414	***	656
	/u/	361	***	504	**	549

Nurodomi skaičiai žymi įtempimo indekso reikšmes. Kuo jos didesnės, tuo kintamojo variantai tariami įtemptesni. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$ lygmeniu. Skirtumas tarp formančių reikšmių vidurkių nustatytas MANOVA.

Tiesioginis balsių trukmės ir įtempimo ryšys patvirtino prielaidą, kad įtempimas funkcionuoja kaip įvairias gimtąsias kalbas turinčių vilniečių grupių indikatorius, tačiau vilniečių kalbinėje bendruomenėje savarankiškos socialinės reikšmės veikiausiai neturi. Ar panašūs kiti kirčiuoto žodžio galo /i/, /u/ spektriniai požymiai lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų grupėse, tikrinta pasitelkiant Lobanovo metodu normalizuotas formančių reikšmes. Paaiškėjo, kad šių trijų grupių /i/, /u/ padėtis

spektre statistiškai reikšmingai nesiskiria, kitaip tariant, jų spektriniai požymiai sutampa. Šios analizės duomenys detaliau neaptariami, nes, kaip jau minėta skyriuje **3.4.3. Instrumentiniai balsių trukmės, įtempimo ir padėties spektre matavimai**, šio tyrimo rezultatai gali būti nevalidūs. Norint užtikrinti jų validumą, būtų pravartu /i/, /u/ formančių reikšmes normalizuoti tarpusavyje lyginant visų balsių ar bent jau kirčiuotame žodžio gale tariamų /i/, /u/, /e/, /a/ F₁ ir F₂ reikšmes vienas kitų atžvilgiu. Tai – ateities tyrimų darbas.

Jau žinome, kad vilniečių kirčiuotame žodžio gale tariamų /i/, /u/ trukmė nurodo į tokias kalbėtojų socialines kategorijas kaip amžius, profesinė veikla ir išsilavinimas, tačiau nesudaro prielaidų teigti, kad rusų ir lenkų kalbos savaime yra Vilniaus lietuvių kalbos fonetinių variantų formuotojos. Jau žinome, kad Aliūkaitė yra nustačiusi (Aliūkaitė 2014), jog 90 ms galinti būti riba, ties kuria atsidūrę lietuvių vilniečių tariami balsiai gali būti vadinami ilgaisiais. Tačiau kokios trukmės /i:/, /u:/ kirčiuotame žodžio gale taria lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų kilmės informantai? Ar jų kalboje esama esama /i/ – /i:/ ir /u/ – /u:/ trukmės kontrasto? Ar labai skiriasi lietuvių ir rusų bei lenkų /i:/, u:/ trukmė?

Palyginus /i/ – /i:/ ir /u/ – /u:/ trukmės rodiklius 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių ir rusų bei lenkų informantų vyrų kalboje, paaiškėjo, kad visose trijose grupėse /i/ – /i:/ ir /u/ – /u:/ santykinė reikšmė yra didesnė už 1 (žr. 34 lentelės duomenis). /i:/ trukmės vidurkis viršija 90 ms, /u:/ – 100 ms.

34 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /i:/, /u/, /u:/ trukmės parametrai 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių vyrų kalboje

Informantų grupė	/i/		/i:/		Santykinė trukmė	/u/		/u:/		Santykinė trukmė
	\bar{x}	s	\bar{x}	s		\bar{x}	s	\bar{x}	s	
lietuviai	68	19	92	20	1 : 1,4	71	17	104	18	1 : 1,5
mišrioje šeimoje augę	71	12	92	16	1 : 1,3	74	13	105	19	1 : 1,4
rusai ir lenkai	85	24	93	16	1 : 1,1	90	19	107	20	1 : 1,2

\bar{x} ir s reikšmės nurodomos milisekundėmis. Santykinė trukmė apskaičiuota /i:/ trukmės santykinio dažnumo vidurkio \bar{x} reikšmę padalijus iš tokios pat /i/ reikšmės, /u:/ – iš /u/.

Vadinasi, nors įprastai teigiama (be kitų, Grumadienė 1989: 294), kad dėl rusų ar lenkų kalbų įtakos vilniečių kalboje fiksuojama balsių opozicijos *trumpasis vs ilgasis* neutralizacija²⁷, šio tyrimo duomenys tokio teiginio nepatvirtina – net ir nedideli

²⁷ Plg. analogiškus Valerijaus Čekmono teiginius apie baltarusių kalbos įtaką Baltarusijoje esančios lietuviškos Pelesos salos lietuvių kalbai (Čekmonas 1980 [2018: 405]). Pasak jo, dėl baltarusių kalbos įtakos nyksta trumpųjų ir ilgųjų balsių opozicija ir Pelesos lietuvių kalboje. Reiškinių, kai vietoj etimologiškai ilgojo garso pradedamas tarti trumpasis, Čekmonas vadina opozicijos degradacijos pradžia (ibid.).

trumpųjų ir ilgųjų kintamųjų variantų trukmės skirtumai yra statistiškai reikšmingi (žr. 35 lentelės duomenis).

35 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /i:/, /u/, /u:/ trukmės ir jų statistinio skirtumo reikšmingumo parametrai 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių vyrų kalboje

Informantų grupė	/i/	Statistinis skirtumo reikšmingumas	/i:/		/u/	Statistinis skirtumo reikšmingumas	/u:/
	\bar{x} (ms)		\bar{x} (ms)		\bar{x} (ms)		\bar{x} (ms)
lietuviai	68	***	92		71	***	104
mišrioje šeimoje augę	71	***	92		74	***	105
rusai ir lenkai	85	*	93		90	**	107

*** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$ lygmeniu.

Statistiškai reikšmingai besiskiriantys /i/ – /i:/ ir /u/ – /u:/ trukmės vidurkiai rodo, kad lietuviai vilniečiai kirčiuotame žodžio gale trumpuosius balsius skiria nuo ilgųjų. Taigi nors kai kurios /i/ ir /i:/, /u/ ir /u:/ reikšmės gali susikirsti, t. y. patekti į tą patį trukmės intervalą, kirčiuotų trumpųjų žodžio galo balsių ilginimas iki ilgųjų /i:/, /u:/ būdingas ne lietuvių vilniečių makrogrupėms, ne stambiosioms makrosocialinėms kalbėtojų kategorijoms apskritai, bet pavieniams kalbėtojams.

Įdomu, kad skirtumą tarp trumpųjų ir ilgųjų balsių realizuoja ir dvikalbiai mišrioje šeimoje augę vilniečiai, ir lietuviškai kalbantys rusai ir lenkai. Tiesa, pastarųjų kalboje balsių opozicija *trumpasis* vs *ilgasis* kiek silpnesnė. Turint galvoje faktą, kad slaviška balsių sistema grindžiama balsių opozicija *kirčiuotas* vs *nekirčiuotas* (Čekmonas 1980 [2018]), galima kelti prielaidą, kad rusų ir lenkų kalbas kaip gimtąsias vartojantiems nelietuviams vilniečiams lietuvių kalbos balsiai yra tapę atskaitos tašku kalbant lietuviškai, todėl jų kalboje regima lietuvių kalbai įprasta trumpųjų ir ilgųjų balsių opozicija.

6.5. APIBENDRINIMAS

Šiame disertacijos skyriuje tikrintas ypač normatyviniams tekstams įprastas teiginys, kad lietuvių vilniečių balsių ilgumas kirčiuotame žodžio gale yra kontaktų su slavų kalbomis ir kalbėtojais padarinys.

Tyrimas parodė, kad kirčiuoto žodžio galo balsius ilgiausius taria rusai ir lenkai. Jų /i/, /u/ kirčiuotame žodžio gale yra 20 ms ilgesni nei lietuvių ar mišrioje šeimoje

augusių informantų. Toks trukmės skirtumas ne tik statistiškai reikšmingas, bet jau būtų girdimas ausimi.

Mišrioje šeimoje augusių vilniečių vidutinė /i/, /u/ trukmė kirčiuotame žodžio gale statistiškai reikšmingai nesiskiria nuo lietuvių. Lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų grupėse esama panašios socialinės koreliacijos – ilgesni variantai būdingesni vyresniems, gamybos ir pramonės srityje dirbantiems kalbėtojams. Nė vienoje iš šių grupių balsių trukmė nenurodo socialinio statuso – nėra statistiškai reikšmingo skirtumo tarp aukšto ir žemo statuso kalbėtojų /i/, /u/ trukmės. Kitaip sakant, tyrime išskirtos trys kalbėtojų grupės pagal kirčiuotų žodžio galo balsių trukmę tesudaro dvi – lietuvių gimtakalbių (į šią grupę įeina tiek vien lietuvių, tiek lietuvių ir dar kurių slavų kaip gimtąją turintys vilniečiai) ir lietuviškai kalbančių rusų ir lenkų grupės. Kita vertus, nors lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių vilniečių /i/, /u/ trukmė statistiškai reikšmingai nesiskiria, mišrioje šeimoje augusių vilniečių balsiai yra kiek ilgesni ir įtemptesni (tyrime pastebėta ilgumo ir įtempimo koreliacija, todėl įtemptiausius /i/, /u/ tarė rusų ir lenkų kilmės informantai).

Taigi tyrimas paneigia prielaidą, kad žodžio galo ilginimo kilmė yra tiesiog intensyvūs lietuvių kontaktai su rusų ar lenkų kilmės kalbėtojais. Aišku viena – rusų arba lenkų kalba, būdama negimtoji lietuviams arba tik viena iš gimtųjų mišrioje šeimoje augusiems vilniečiams, savaime nedaro įtakos kirčiuoto žodžio galo /i/, /u/ trukmei. Jei kirčiuoto žodžio galo ilginimas plisėtų per intensyvų tiesioginį kalbų kontaktą, jis veikiausiai nebūtų toks retas Vilniaus kalbos faktas. Kita vertus, apskritai kalbų kontaktų įtaka žodžio galo balsių trukmei neatmetama, tik manoma, kad reikėtų ieškoti kitų kalbų kontaktų tipų žodžio galo balsių ilginimui paaiškinti.

7. VILNIETIŠKŲ FONETINIŲ VARIANTŲ SOCIALINĖS REIKŠMĖS

Šiame skyriuje aprašomi Vilniaus lietuvių ir rusų mokyklose atliktų kalbėtojo vertinimo eksperimentų rezultatai. Eksperimentais tiriama, kaip vilniečių kalbinėje bendruomenėje vertinamas Vilniaus kalbos varijavimas, lietuvių kalbotyroje paprastai vadinamas ilginiu. Jau žinoma, kad kirčiuotame žodžio gale tariami skirtingos trukmės variantai diferencijuoja vilniečių kalbinę bendruomenę ir yra siejami su kategorinėmis amžiaus, profesinės veiklos, išsilavinimo, taip pat ir etninės kilmės socialinėmis reikšmėmis. Pasąmonines nuostatas atskleidžiančiais eksperimentais dar kartą siekiama patikrinti hipotezę, kad šis Vilniaus kalbos varijavimas yra ne atsitiktinis, o socialiai reikšmingas.

Jei vilniečių kalbinėje bendruomenėje fonetiniai variantai būtų atpažįstami (pvz., žadintų asociacijas su socialinėmis kalbėtojų kategorijomis), juos būtų galima laikyti su konkrečiomis socialinėmis reikšmėmis asocijuojamais kalbiniais ištekliais, kurie funkcionuotų kaip į šias socialines reikšmes nurodantys ženklai, arba indeksai (plg. Eckert 2008: 457), ir kalbinėje interakcijoje šios socialinės reikšmės būtų aktyvuojamos kaskart, kai šie kalbiniai ištekliai būtų pasitelkiami kalbėtojų tapatybei kurti.

Ankstesniuose disertacijos skyriuose jau minėta, kad natūralus vilniečiams būdingas balsių trukmės variantiškumas ir standartizavimo ideologijoje, ir kalbinėje bendruomenėje *sąmoningųjų* nuostatų lygmeniu vertinamas neigiamai. O kokių stereotipinių socialinių reikšmių skirtingos trukmės variantai turi sąmoniniu lygmeniu? Tikimasi, kad eksperimentų rezultatų analizė atskleis, su kokiomis stereotipinėmis socialinėmis reikšmėmis vilniečiai asocijuoja šiuos variantus, į kokius kalbėtojų socialinius tipus jiems nurodo stigmatizuojami [i.], [u.], [i.+R], [u.+R], [iː], [uː], [iː+R], [uː+R] variantai, ir padės paaiškinti lingvistinį fenomeną, kodėl ne vieną dešimtmetį ir kalbos tyrėjų, ir kalbos normintojų, ir metalingvistiniame viešajame diskurse stigmatizuojamas vadinamasis žodžio galo balsių ilgimas vis dar neišnyko²⁸. Gal jis turi kokių nors paslėptų teigiamų reikšmių?

Kaip buvo atlikti kalbėtojo vertinimo eksperimentai, smulkiai aprašyta skyriuje **3.5. Kalbėtojo vertinimo eksperimentai**, o čia tik trumpai priminsiu, kad eksperimentuota su keturiais Vilniaus kalbai būdingų fonetinių variantų rinkiniais:

²⁸ Eksperimentais netirta, kokius variantus vartoja eksperimentų dalyviai, kokia tapatybė kuriama vartojant standartizavimo ideologijoje stigmatizuojamus variantus, ar vilniečių socialinė tapatybė koreliuoja su konkrečių fonetinių variantų rinkinių keliamomis asociacijomis.

- 1) *neutraliųjų (Neu)* (tipiškas trumpinimas, bet nėra ilginimo);
- 2) *ilginamo kamieno (Kam)*;
- 3) gimtakaibių *lietuvių ilginamų kamieno ir žodžio galo (Kam+Gal^{LT})* ir
- 4) Lietuvos *rusų ar lenkų ilginamų kamieno ir žodžio galo (Kam+Gal^{SL})*.

Jei būtų nustatyta, kad fonetiniai variantai socialiai reikšmingi (vertintojai juos atpažįsta), juos reikėtų vadinti ištekliais, dalyvaujančiais socialinių reikšmių kūrimo procesuose ir pasitelkiamais kalbėtojų ir jų grupių socialinei tapatybei konstruoti.

7.1. FONETINIAI VARIANTAI KAIP KALBĖTOJŲ SOCIALINIŲ TIPŲ INDEKSAI

Galima pradėti nuo paties esminio rezultato: eksperimentai atskleidė, kad ir lietuvių, ir rusų mokyklų moksleiviai sąmoningai atpažįsta kalbėtojų tarties skirtumus. Be to, matyti, kad skirtingos trukmės variantai iš tiesų yra socialiai reikšmingi, asocijuojami su skirtingomis kalbėtojų tapatybėmis, taigi vilniečių kalbinėje bendruomenėje funkcionuoja kaip kalbiniai ištekliai. Vadinasi, jei kalbėtojas norėtų būti atpažįstamas kaip tam tikros socialinės tapatybės, jis ją konstruotų naudodamasis su šia tapatybe asocijuojamais kalbiniais ištekliais arba priešingai – nenorėdamas būti tapatinamas su koku nors kalbėtojų tipu, vengtų su juo siejamų kalbinių išteklių arba pasitelktų tokius, kurie jį nuo šio tipo kalbėtojų atskirtų.

Aukščiausias socialines asmens savybes jaunimas statistiškai reikšmingai dažniau susiejo būtent su ilginimu, tačiau tik tada, kai kalba gimtosios lietuvių kalbos atstovai: tai yra, su *Kam+Gal^{LT}* balsais. Antroji vieta vertinant atiteko neutraliems, *Neu*, trečioji – kamiene ilginantiems, *Kam*, balsams. Prasčiausiai buvo įvertinti negimtosios kalbos *Kam+Gal^{SL}* įrašai – jų kalbėtojams rečiausiai priskirtos aukšto statuso savybės ir su didele kompetencija siejamos profesijos. Taigi gauta tokia Vilniaus kalbai būdingų fonetinių variantų rinkinių hierarchija:

$$Kam+Gal^{LT} > Neu > Kam > Kam+Gal^{SL}$$

Socialinę skirtį tarp fonetinių variantų rinkinių ypač aiškiai kategorizavo moksleiviai, besimokantys mokyklose lietuvių dėstomąja kalba. Ji pavaizduota 36 lentelėje.

36 lentelė. Vilnietiškų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal asmens savybes: lietuvių moksleivių duomenys

Asmens savybės	Vilnietiškų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge ²⁹							n
	1		2		3		4	
išsilavinęs	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,65	**	2,12	***	2,82	***	3,42	
pasiturintis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,6	***	2,26	***	2,81	***	3,32	
sėkmingas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	222
	1,71	***	2,31	**	2,7	***	3,28	
vadovaujantis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	222
	1,59	***	2,23	***	2,93	/	3,25	
jaunatviškas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,46	***	2,33	***	2,96	/	3,25	
miestietis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,53	***	2,34	***	2,85	**	3,28	
turintis gerą darbą	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	>	<i>Neu</i>	>	<i>Kam</i>	>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,57	***	2,27	***	2,84	**	3,32	

Lentelėje pateikiami skaičiai žymi Friedmano testo reikšmes. Kuo mažesnė skaičiaus reikšmė, tuo dažniau vertintojai rinkosi šias asmens savybes. Vartojami simboliai ***, ** ir / nurodo Dunn–Bonferroni porinių palyginimų (angl. *pairwise comparisons*) kriterijaus vertes: ***, ** žymi skirtingus statistinio reikšmingumo lygmenis. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$ lygmeniu. / reiškia, kad įrašai vertinti skirtingai, tačiau be statistinio skirtumo.

Kaip matyti, lietuvių moksleiviams hipotetiškai išskirti keturi vilnietiški fonetinių variantų rinkiniai iš tiesų asocijuojasi su keturiais atskirais kalbėtojų socialiniais tipais. O štai eksperimente dalyvavusių rusų moksleivių rezultatai nėra tokie vienareikšmiški (žr. 37 lentelę). Panašu, kad tie patys rinkiniai jiems nurodo ne į keturis, o tik į du socialinius tipus:

$$Kam+Gal^{LT} > Kam / Neu / Kam+Gal^{SL}$$

37 lentelė. Vilnietiškų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal asmens savybes: rusų moksleivių duomenys

Asmens savybės	Vilnietiškų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge				n
	1	2	3	4	
išsilavinęs	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	1,90	2,40	2,61	3,09	
<i>Kam+Gal^{LT}*Kam; Kam+Gal^{LT}***Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Kam/Neu;</i> <i>Kam***Kam+Gal^{SL}; Neu*Kam+Gal^{SL}</i>					

²⁹ 36 lentelėje nurodoma, ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp gretimas pozicijas reitinge užimančių vilnietiškų fonetinių variantų rinkinių. Būtina paminėti, kad statistiškai reikšmingai $p < 0,001$ lygmeniu skiriasi taip pat ir *visi* reitinge vienas nuo kito nutolę rinkiniai, pvz., asmens savybė *išsilavinęs* ne tik statistiškai reikšmingu skirtumu dažniau priskiriama *Kam+Gal^{LT}* nei *Neu* rinkiniui, bet ir statistiškai reikšmingu skirtumu dažniau priskiriama *Kam+Gal^{LT}* nei *Kam* ir *Kam+Gal^{SL}* ir t. t.

Asmens savybės	Vilnietiškų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge				n
	1	2	3	4	
pasiturintis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	1,76	2,43	2,71	3,10	
<i>Kam+Gal^{LT}***Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam/Kam+Gal^{SL}</i>					
sėkmingas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	124
	2,10	2,25	2,68	2,96	
<i>Kam+Gal^{LT}/Kam; Kam+Gal^{LT}**Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Kam/Neu; Kam***Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam+Gal^{SL}</i>					
vadovaujantis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	1,77	2,32	2,76	3,15	
<i>Kam+Gal^{LT}**Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Neu*Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam/Kam+Gal^{SL}</i>					
jaunatviškas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Neu</i>	123
	1,72	2,47	2,71	3,09	
<i>Kam+Gal^{LT}***Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Kam+Gal^{LT}***Neu; Kam/Kam+Gal^{SL}; Kam**Neu; Kam+Gal^{SL}/Neu</i>					
miestietis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	1,73	2,55	2,83	2,90	
<i>Kam+Gal^{LT}***Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam; Neu/Kam+Gal^{SL}; Kam/Kam+Gal^{SL}</i>					
turintis gerą darbą	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	1,85	2,36	2,66	3,13	
<i>Kam+Gal^{LT}*Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam*Kam+Gal^{SL}</i>					

Lentelėje pateikiami skaičiai žymi Friedmano testo reikšmes. Kuo mažesnė skaičiaus reikšmė, tuo dažniau vertintojai rinkosi šias asmens savybes. Vartojami simboliai ***, **, * ir / nurodo Dunn-Bonferroni porinių palyginimų (angl. *pairwise comparisons*) kriterijaus vertes: ***, ** ir * žymi skirtingus statistinio reikšmingumo lygmenis: *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$ lygmeniu. / reiškia, kad įrašai vertinti skirtingai, tačiau be statistinio skirtumo.

Matyti, kad net ir *Kam+Gal^{LT}* tipas rusų moksleivių atsiejamas nuo likusiųjų kiek silpniau nei lietuvių moksleivių. Taip pat svarbus rezultatas – rusų jaunimas taip ryškiai nenuvertina „savojo akcento“ (turima galvoje, to, kurį jie greičiausiai dažniau girdi savo aplinkoje, kai lietuviškai kalba kitos tautybės vilniečiai).

Kokias konkrečiai asociacijas sukėlė vilnietiškos kalbos varijavimas, kaip parenkamos asmens savybės derėjo su asocijuojamomis profesijomis, aptariama tolesniuose skyreliuose, pradėdant nuo geriausiai vertinamo socialinio tipo.

7.1.1. „DAUG PASIEKĖS VILNIETIS VERSLININKAS“

Poskyrio pavadinime panaudota citata iš moksleivio atsakymo tyrimo anketoje gana tiksliai apibendrina, atrodytų, visiškai netikėtą vilnietiško ilginimo socialinę pres-tižą. Normintojų stigmatizuojama vilnietiška tartis, kurią iš kitų išskiria ilgesni varian-tai kirčiuotame kamiene ir žodžio gale (pusilgiai ar ilgieji garsai), pasirodo turinti aukščiausią pašąmoninę vertę. Kalbėtojo vertinimo eksperimente *Kam+Gal^{LT}* balsus ne tik lietuviai, bet ir rusai vilniečiai susieja su aukšto socialinio statuso, didelės pa-jamas turinčiu, vadovaujamam pareigam užimančiu, didelės profesinės kompetencijos kalbėtoju.

Kaip matyti, asmens savybės – *išsilavinęs, pasiturintis, vadovaujantis, jaunatviškas, miestietis, turintis gerą darbą* – reikšmingu skirtumu vertintojų buvo priskirtos *Kam+Gal^{LT}* kalbėtojams. Vadinasi, vilniečių ilginimas greičiausiai yra reikšmingas teigiamas soci-alinės tapatybės indeksas. Iš atvirųjų atsakymų anketose atrodo, kad jaunimas tokią tartį dažniau asocijuoja su galios, kompetencijos, statuso dimensijomis, plg. apibūdi-nimus „užtikrintas“, „pasitikintis savimi“, „tvirtas“, „solidus“, „stiprus balsas“, „valdžios žmogus“, „daug pasiekęs“, „turintis tvirtą nuomonę“, „pareigūnų vadovas“, „orus“, „su kostiumu“, „inteligentė“, „turi nuliovą mašiną“, „meras Vilniaus“, „siekiantis valdžios“, „principinga“, „ambicinga“ ir pan. Kiek rečiau, tačiau ši tartis jiems taip pat kelia socialiai patrauklių kalbėtojų įspūdį (plg. „faina“, „jautri“, „draugiška“, „patikimas“, „bendraujantis“, „įdomus žmogus“, „gera“, „mandagus“, „visuomeniška“), o kartais apibūdinama ir neigiamai – nurodoma, kad ja kalbantys vilniečiai arogantiški aplinki-nių atžvilgiu (plg. „pasikėlusį šiek tiek“, „arogantiškas“, „pasipūtus“, „nori pasireikšti“). Paskutinė savybė vienareikšmiškai susijusi su statuso įvertinimu, įdomu, kad tokių vilniečių statuso ir autoriteto patvirtinimų per „arogancijos“ savybę aptinkama ir ki-tuose nuostatų tyrimuose (žr. Vaicekauskienė 2014c, čia cituojama ir panašių rezulta-tų iš kitų bendruomenių).

Kam+Gal^{LT} balsai, veikiausiai dėl žadinamų asociacijų su aukštu socialiniu statusu ir didele profesine kompetencija, reikšmingu skirtumu dažniau nei kiti lietuvių balsai susieti su (manytina, sėkminga) verslininko profesija ir atsieti nuo darbininko profe-sijos (plg. duomenis, pateikiamus 38 ir 39 lentelėse).

38 lentelė. Vilnietišų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal profesijas: lietuvių moksleivių duomenys

Profesijos	Vilnietišų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge				n
	1	2	3	4	
darbininkas	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	223
	1,93	2,24	2,80	3,02	
<i>Kam+Gal^{SL}/Kam; Kam+Gal^{SL***}Neu; Kam+Gal^{SL***}Kam+Gal^{LT}; Kam***Neu; Kam***Kam+Gal^{LT}; Neu/Kam+Gal^{LT}</i>					
meno sritis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Neu</i>	223
	2,34	2,50	2,57	2,59	
statistiškai reikšmingo skirtumo nėra					
žinių vedėjas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,86	2,37	2,72	3,05	
<i>Kam+Gal^{LT***}Neu; Kam+Gal^{LT***}Kam; Kam+Gal^{LT***}Kam+Gal^{SL}; Neu**Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam**Kam+Gal^{SL}</i>					
verslininkas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	223
	1,70	2,08	2,93	3,29	
<i>Kam+Gal^{LT**}Neu; Kam+Gal^{LT***}Kam; Kam+Gal^{LT***}Kam+Gal^{SL}; Neu***Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam***Kam+Gal^{SL}</i>					
valytojas	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	223
	1,89	2,15	2,75	3,20	
<i>Kam+Gal^{SL}/Kam; Kam+Gal^{SL***}Neu; Kam+Gal^{SL***}Kam+Gal^{LT}; Kam***Neu; Kam***Kam+Gal^{LT}; Neu**Kam+Gal^{LT}</i>					
mokytojas	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	222
	2,22	2,30	2,50	2,99	
<i>Neu/Kam+Gal^{LT}; Neu/Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam+Gal^{LT}/Kam; Kam+Gal^{LT***}Kam+Gal^{SL}; Kam***Kam+Gal^{SL}</i>					
turgaus prekeivis	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	223
	1,70	2,15	2,85	3,30	
<i>Kam+Gal^{SL**}Kam; Kam+Gal^{SL***}Neu; Kam+Gal^{SL***}Kam+Gal^{LT}; Kam***Neu; Kam***Kam+Gal^{LT}; Neu**Kam+Gal^{LT}</i>					
gydytojas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	222
	1,91	2,19	2,68	3,22	
<i>Kam+Gal^{LT}/Neu; Kam+Gal^{LT***}Kam; Kam+Gal^{LT***}Kam+Gal^{SL}; Neu***Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam***Kam+Gal^{SL}</i>					

39 lentelė. Vilnietišų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal profesijas: rusų moksleivių duomenys

Profesijos	Vilnietišų fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge				n
	1	2	3	4	
darbininkas	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	124
	2,29	2,42	2,55	2,74	
<i>Kam+Gal^{SL}/Neu; Kam+Gal^{SL}/Kam; Kam+Gal^{SL*}Kam+Gal^{LT}; Neu/Kam; Neu/Kam+Gal^{LT}; Kam/Kam+Gal^{LT}</i>					

Profesijos	Vilnietišku fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge				n
	1	2	3	4	
meno sritis	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Neu</i>	124
	2,21	2,51	2,52	2,76	
<i>Kam+Gal^{LT}/Kam; Kam+Gal^{LT}/Kam+Gal^{SL}; Kam+Gal^{LT}**Neu; Kam/Kam+Gal^{SL}; Kam/Neu; Kam+Gal^{SL}/Neu</i>					
žinių vedėjas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	124
	1,97	2,47	2,50	3,06	
<i>Kam+Gal^{LT}*Kam; Kam+Gal^{LT}**Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Kam/Neu; Kam**Kam+Gal^{SL}; Neu**Kam+Gal^{SL}</i>					
verslininkas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	124
	1,94	2,25	2,48	3,34	
<i>Kam+Gal^{LT}/Neu; Kam+Gal^{LT}**Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam***Kam+Gal^{SL}</i>					
valytojas	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	123
	2,14	2,33	2,56	2,98	
<i>Kam+Gal^{SL}/Kam; Kam+Gal^{SL}/Neu; Kam+Gal^{SL}***Kam+Gal^{LT}; Kam/Neu; Kam***Kam+Gal^{LT}; Neu/Kam+Gal^{LT}</i>					
mokytojas	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	2,17	2,41	2,50	2,91	
<i>Kam+Gal^{LT}/Kam; Kam+Gal^{LT}/Neu; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Kam/Neu; Kam*Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam+Gal^{SL}</i>					
turgaus prekeivis	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Kam</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam+Gal^{LT}</i>	124
	2,09	2,40	2,59	2,92	
<i>Kam+Gal^{SL}/Kam; Kam+Gal^{SL}*Neu; Kam+Gal^{SL}***Kam+Gal^{LT}; Kam/Neu; Kam*Kam+Gal^{LT}; Neu/Kam+Gal^{LT}</i>					
gydytojas	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	<i>Neu</i>	<i>Kam</i>	<i>Kam+Gal^{SL}</i>	123
	2,01	2,33	2,61	3,05	
<i>Kam+Gal^{LT}/Neu; Kam+Gal^{LT}**Kam; Kam+Gal^{LT}***Kam+Gal^{SL}; Neu/Kam; Neu***Kam+Gal^{SL}; Kam*Kam+Gal^{SL}</i>					

Itin įdomus rezultatas buvo tinkamumo dirbti žinių vedėju vertinimas. Visų peikiamas ilginimas nesutrukdė nei rusų, nei lietuvių mokyklų moksleiviams su šia profesija susieti ir kamiene, ir žodžio gale balsius ilginančius įrašus (taip pat plg. anketose įrašytus apibūdinimus: „LRT vedėja“, „primena rytinių laidų vedėją“, „reporteris“, sąsają su rimtu ir geru, aiškiai, raiškiai, sklandžiai kalbančiu žmogumi). Apibūdinami šio tipo kalbėtojus, tiek lietuvių, tiek rusų mokyklose besimokantys Vilniaus moksleiviai taip pat minėjo jų tinkamumą būti aukščiausiais šalies pareigūnais – politikais.

Rusų mokyklose gauti vertinimai iš esmės atkartoją lietuviškų mokyklų atsakymus, tik, kitaip nei lietuviškų mokyklų atsakymuose, juose ne visais atvejais išryškėjo statistiškai reikšmingas skirtumas tarp vilnietišku fonetinių variantų rinkinių (žr. 39 lentelėje pateikiamus duomenis). Tą galima interpretuoti kaip didesnę gimtakalbių lietuvių jautrumą fonetiniam variavimui, bet ir neatmetant tikimybės, kad skirtumus ga-

lėjo lemti dvigubai mažesnis eksperimento dalyvių skaičius mokyklose rusų dėstomąja kalba.

Vienareikšmiškai palankūs eksperimento dalyvių vertinimai taip pat gali padėti paaiškinti, kodėl keletą dešimtmečių kalbos normintojų peikiamas žodžio galo balsių ilginimas neišnyksta. Jei jis yra radęsis dėl Lietuvos miestų lietuviams istoriškai būdingos dvikalbystės (tam dar reikia atlikti sudėtingus kontrolinius tyrimus), užsilikusį jį veikiausiai palaiko per gerą šimtmetį susiformavusi didmiesčio, sostinės asociacija. Jos esama ir tyrimo anketose (plg.: „tikras miesto gyventojas“, „yra vilnietė“, „nuo mažens gyvenantis Vilniuje“). Pasąmoninės, kalbos raidą lemiančios asociacijos formuojasi nepaisydamos oficialiųjų draudimų ar stigmų (Čičirkaitė 2012: 181, 186). Vis dėlto, kaip netrukus bus matyti, ilginimui vertinti teigiamai reikia papildomos sąlygos: jis turi būti neutralus bendruomenėje galiojančiai slaviškumo stigmati, t. y. neturėti jokio papildomo negimtakalbio akcento.

7.1.2. „IŠMINTINGAS, SOLIDUS VILNIETIS“

Neutralius variantus vartojančius kalbėtojus vertintojai taip pat atpažino kaip miesto žmones: „seniai gyvena Vilniuje“, „iš Vilniaus“, „miestietis“, „gyvenęs ir gyvenantis Vilniuje“. Galbūt dėl sąsajos su sostine šie kalbėtojai taip pat dažnai žadino asociacijas su gerus intelektualius gebėjimus turinčiais („protingas“), vadovaujamais pareigas einančiais, politikais galinčiais būti žmonėmis (plg.: „primena politiką“, „Seimo narys“, „politiškas“). Taip pat fiksuotos galios ir statuso („valdingas“, „turi savo verslą“, „užima geras pareigas“, „solidus“, „namų pirmininkė“), kompetencijos („išsilavinęs“, „išmintingas“, „apsiskaitęs“, „dalykiškas“, „protas“), kiek rečiau – socialinio patrauklumo savybės („geraširdis“, „nuoširdus“). Šie kalbėtojai buvo laikomi rimtais, gerais kalbėtojais („žurnalistas“, „mokantis gerai pakalbėti“, „sklandžiai šnekanti“, „iškalbinga“).

Vis dėlto visomis anketose vertintojams pateiktomis asmens savybėmis – *išsilavinęs, pasiturintis, sėkmingas, vadovaujantis, jaunatviškas, miestietis, turintis gerą darbą* – neutraliųjų variantų reprezentantai nusileido ryškiausiai ilginimo ypatybe pasižyminčių lietuvių balsams *Kam+Gal^{LT}*: atrodė ne tokie išsilavinę, pasiturintys, sėkmingi. Jiems taip pat rečiau buvo priskiriamos savybės *miestietis* ir *turintis gerą darbą*.

Buvo manyta, kad neutralieji kalbėtojai bus įvertinti kaip tinkamiausi būti mokytojais, nes, nevartodami pusilgių ar ilgųjų variantų, jie mažiau nei kiti nutolsta nuo vadovėlinės tarties normų. Iš tiesų mokytojo profesija lietuvių mokyklose buvo įvardyta kaip tinkamiausia neutraliesiems kalbėtojams, tačiau statistiškai reikšmingo skir-

tumo nuo *Kam+Gal^{LT}* ir *Kam* neišryškėjo. Rusų mokyklose asociaciją su mokytoju žadino *Kam+Gal^{LT}* balsai, tačiau taip pat be reikšmingo skirtumo nuo kitų lietuvių kilmės vilniečius reprezentuojančių fonetinių variantų rinkinių.

Panašu, kad *Kam+Gal^{LT}* ir *Neu* variantai moksleiviams žadina daugumą tų pačių vaizdinių apie kalbėtojus. Taigi būtų pravartu tolesniais tyrimais tikrinti prielaidą, kad abu tarties būdai nurodo į tą patį socialinį kalbėtojų tipą (aukšto socialinio statuso, didelių pajamų, vadovaujamų pareigų vilnietį), tik į skirtingus jo potipius – vienareikšmiškai aukštą (žodžio galo ilginimas) ir vos žemesnį (ilginimui neutrali tartis).

7.1.3. „PAPRASTAS ŽMOGUS, IŠ PROVINCIJOS“

Kamieno balsius ilginantys kalbėtojai sąmoningai priskirti tarminio kalbėjimo kategorijai. Tas buvo matyti iš metalingvistinių moksleivių komentarų: „labai tarmiška“, „žargoniška“, „turinti (kažkokį) akcentą“. Kaip minėjau, šis akcentas ir kalbos normintojų vadinamas tarmine ypatybe, vadinasi, moksleiviai jį atpažino kaip tokį. Veikiausiai tai sukėlė tipišką grandininę reakciją – išprovokavo su tarmiškai kalbančiais žmonėmis siejamus stereotipus. Šie kalbėtojai įvertinti prasčiau nei *Kam+Gal^{LT}* ir *Neu* reprezentantai, o tai patvirtina kitų sociolingvistinių tyrimų išvadas apie neigiamas tarmės socialines reikšmes (pirmiausia, stereotipą *kaimietis*, taip pat neaukštą socialinį statusą; taip pat plg. Vaicekauskienė, Sausverde 2012; Ramonienė (red.) 2013: 8).

Šios grupės kalbėtojus tiek lietuvių, tiek rusų mokyklų moksleiviai manė esant provincialius („kaimo moteris“, „kaimietė“, „paprastas valstietis“, „skamba nemiesticiai“, „kaimietukas“, iš provincijos“, „skamba kaip nevilnietė“). Šitaip su tarpe asocijuojamas variantiškumas kategorizuotas kaip menkesnės socialinės vertės nei *Kam+Gal^{LT}* ir neutralūs fonetinių variantų rinkiniai. Vis dėlto vertintojai šiuos kalbėtojus laikė gerai kalbančiais, o tai tik patvirtina, kad kalbos sklandumas, rišlumas yra labai reikšmingas viešosios kalbos kokybės vertinimo kriterijus.

Įdomu, kad apibūdindami *Kam* balsus, vertintojai atkreipė dėmesį į jų santykius su miestu („žinojo, kaip gatvės vadinosi“, „prisimenantis senus laikus“, „daug žino apie miestą“ ir pan.). Sunku pasakyti, ar tokią reakciją sukėlė nuostaba dėl prieštaringos miesto ir tarmės asociacijos („kaimo žmogus, o žino apie miestą“), ar dalis moksleivių čia vis dėlto atpažino variantus, kuriuos girdi mieste. Bet kokiu atveju pačius šio tipo kalbėtojus jaunimas įvertino kaip neišskiriančius, paprastus žmones („vidutinio sluoksnio“, „eilinė sekretorė“, „paprastutė“, „kasdieniška“, „žmogus kaip žmogus“, „paprastas miestietis“, „eilinė miesto gyventoja“). *Kam* balsai iš esmės nebuvo siejami su statusu,

galia, kompetencija, tačiau moksleiviams atrodė socialiai patrauklesni nei kiti eksperimente vertinti lietuviai vilniečiai (plg. apibūdinimus „turintis humoro jausmą“, „linksma“, „lengvai bendraujanti“, „malonaus būdo“, „nuoširdus“, „geras“ ir pan.). Kaip rodo kiti tyrimai, taip stereotipiškai („ne toks išsilavinęs, bet mielas žmogus“) gali būti vertinami būtent kalbantieji tarme (plg. Vaicekauskienė, Sausverde 2012).

Gali būti, kad bent daliai informantų kilusi *Kam* fonetinių variantų asociacija su provincija nėra vienareikšmiškai neigiamas vertinimas – ji galėtų būti suvokiama ir kaip neutrali, težyminti regioninę kalbėtojo kilmę. Vis dėlto atsakymai apie šių balsų profesijas labiau nurodo neigiamą vertę. Štai atsakydami į klausimą, kuo kalbėtojas galėtų dirbti, moksleiviai (ypač lietuvių mokyklose) dažniau minėjo darbininko, valytojo, turgaus prekeivio (atviruosiuose atsakymuose dar ir kasininko, darželio auklėtojo, auklės, seselės) profesijas. Įdomu, kad čia pasitaikė ir asociacija su iš aktyvios darbinės veiklos pasitraukusiais asmenimis (*pensininkas*), kurią būtų galima laikyti tikrovę atitinkančia (skyriuje **5.1. Ryšys su amžiumi, lytimi ir darbinės veiklos pobūdžiu** nurodoma, kad pusilgiai ar ilgieji variantai kirčiuotame žodžio gale dažnesni vyresnio amžiaus vilniečių kalboje).

7.1.4. „KALBA RUSAS“: NELIETUVIŠKO AKCENTO VERTINIMAI LIETUVIŲ MOKYKLOSE

Kamiene ir žodžio gale balsius ilginančius ir rusišką arba lenkišką akcentą turinčius kalbėtojus, kitaip nei ilginančius lietuvius kalbėtojus, lietuvių moksleiviai įvertino prasčiausiai. Šie balsai jiems statistiškai reikšmingai rečiausiai kėlė išsilavinusių, pasiturinčių, sėkmingų, gerą darbą turinčių kalbėtojų įspūdį. Jiems rečiausiai priskirta ir savybė *miestietis*, kuri – kaip jau minėta – veikiausiai bus ne vien tik geografijos, bet ir tam tikro socialinio prestižo nuoroda.

Itin ryškūs *Kam+Gal^{LT}* ir *Kam+Gal^{SL}* vertinimų skirtumai gali būti aiškinami tuo, kad moksleiviai atpažino nelietuvišką akcentą. Įrašai pasižymėjo skirtingu artikuliaciniu kontekstu: *Kam+Gal^{SL}* reprezentantams būdingos ir kitos lietuviškai kalbančių rusų ar lenkų tarties ypatybės, tarp jų – ir priegaidės. Pasąmoninis atpažinimas sukėlė asociaciją su rusiška ar lenkiška kalbėtojo kilme, plg.: „rusė, Božena kokia“, „matrioška“, „senutė su akcentu“, „mąstantis lenkas“, „Lietuvos lenkas“, „kitatautis“, „lenkiško būdo“. Ir štai tokia kontekste tas pats ilginimas jau tapo neigiamai žymėtu, plg.: „rusė, ir vyskas“. Šio tipo balsai rečiau buvo įvertinti kaip išsilavinę, pasiturintys, sėkmingi, vadovaujantys, jaunatviški, miestiečiai ir turintys gerą darbą. Apskritai *Kam+Gal^{SL}*

stimulus moksleiviai buvo linkę apibūdinti labiau neigiamai nei teigiamai („neišmanėlė“, „neaktyvi visuomenės gyventoja“, „uždara“, „keistas“, „senoviškas“, „nusivylęs“, „nepatenkintas gyvenimu“, „neįdomi“).

Kam+Gal^{SL} sudarančių fonetinių variantų rinkinys ir pagal profesijas įvertintas blogiausiai iš visų: šiems stimulams statistiškai reikšmingu skirtumu dažniausiai buvo priskirtas turgaus prekeivio darbas, o žinių vedėjo, verslininko, mokytojo ir gydytojo profesijų prieskyrų jie sulaukė rečiausiai. Moksleiviai juos taip pat asocijavu su aptarnavimo srities veikla – kasininko, darželio auklėtojo, auklės, seselės, sekretorės, kirpėjos, siuvėjos, barmeno darbu ar darbininkiškomis profesijomis (sargo, valytojo, elektriko, santechniko, mechaniko, statybininko).

7.1.5. „KALBA SU AKCENTU“:

NELIETUVIŠKO AKCENTO VERTINIMAI RUSŲ MOKYKLOSE

Vilniaus rusų mokyklose *Kam+Gal^{SL}* stimulai vertinti nežymiai palankiau ir ne taip vienareikšmiškai neigiamai kaip lietuvių. Nors ir čia moksleiviai reikšmingu skirtumu *Kam+Gal^{SL}* balsams rečiausiai priskyre asmens savybes *išsilavinęs* ir *turintis gerą darbą*, o dažnai – asociaciją su *darbininku*, *valytoju*, *turgaus prekeiviu*, vis dėlto jų vertinimai pagal savybes *pasiturintis*, *vadovaujantis* nesiskyrė nuo *Kam* balsų. Rusišką ar lenkišką akcentą turintys kalbėtojai jiems atrodė tokie pat *sėkmingi* kaip ir nežymėtosis vilnietiškos *Neu* tarties reprezentantai, tokie pat jaunatviški miestiečiai kaip *Neu* ar *Kam* balsai. Atviruosiuose vertinimuose apibūdindami *Kam+Gal^{SL}* reprezentantus, rusų moksleiviai taip pat gana dažnai minėjo, tikėtina, socialinį patrauklumą žyminčią asmens savybę „geras“.

Ar gali būti, kad tokie teigiamesni vertinimai susiję su silpnesniu akcento atpažinimu? Rusų mokyklose nelietuviškas *Kam+Gal^{SL}* akcentas buvo komentuojamas retai. Į jį nurodė (ir dažnai neigiamai įvertino) apie 10 proc. informantų („nelietuvis“, „kalba su akcentu“, „blogai kalba lietuviškai“, „nemoka lietuviškai“, „atsako rusiškais raidėmis su lt galūnėmis“). Apibūdindami *Kam+Gal^{SL}*, keletas vertintojų pakartotinai pacitavo tuos žodžių junginius, kuriuos girdėjo jiems paleistuose įrašuose ir kuriuose kalbėtojai ištaria ilgesnį [u] variantą (taria *švarūs miestas*, *dabar* [jis. – *įterpta cituojant mano*. – R. Č.] *labai gražūs*), vienas lietuvių kalbos „nemokėjimą“ pabrėžtinai pašiepė nestandartine rašyba („nėra gražų“). Kita vertus, rusų mokyklose moksleiviai ryškiau reagavo į lietuvišką ilginimą žodžio gale – *Kam+Gal^{LT}* kalbėtojus kai kurie iš jų taip pat palaikė nelietuviais („nelietuvis“, „akcentas“, „kalba rusas“, „kalba su žargonais“).

Tai leistų kelti prielaidą, kad rusų moksleiviai gali jautriai reaguoti ne tik į nelietuvišką tartį apskritai, bet ir į konkrečias viešajame diskurse stigmatizuojamas ir su jų etnine kilme siejamas tarties ypatybes; matyti, kad juos veikia įsitvirtinusios ideologinės schemos.

Vis dėlto bendrasis rusų mokyklų rezultatas rodo palankesnius nei lietuvių mokyklose nelietuviško akcento vertinimus. Kaip minėta, rusų moksleiviai eksperimente klausytus vilnietiškus balsus suskaidė ne į keturias kaip lietuviai, o tik į dvi socialines kategorijas: aukštai reitinguojamą *Kam+Gal^{LT}* ir pagal įvairias asmens savybes vienas kitam prilygstančius lietuviškus *Neu* ir *Kam* bei nelietuvišką *Kam+Gal^{SL}*. Lietuviškų ir nelietuviškų variantų rinkinių priskyrimas tam pačiam kalbėtojų tipui veikiausiai rodo, kad rusai prilygina „saviškį“ tarties variantiškumą gimtakalbių vilniečių variantiškumui, nesureikšmindami jame etninės kilmės. Vis dėlto akcentas bent vienu atžvilgiu ir čia pasirodė svarbus: vienintelis *Kam+Gal^{SL}* buvo stereotipiškai susietas su prastus komunikacinius gebėjimus žyminčiu *bloga kalbėtojo* vaizdiniu. Ši asociacija rusų moksleiviams kilo apibūdinant išskirtinai tik *Kam+Gal^{SL}* reprezentantus (kiti buvo įvardyti kaip geri kalbėtojai), taigi galima daryti prielaidą, kad tokią prieskyrą veikiausiai lėmė faktas, kad kalbama ne gimtąja kalba.

7.2. APIBENDRINIMAS

Eksperimentai patvirtino, kad Vilniaus kalbos varijavimas yra ne atsitiktinis, bet socialiai reikšmingas ir funkcionuoja kaip kalbėtojo socialinio statuso žymiklis. Tyrimo tikslais sąlygiškai išskirti šį varijavimą atskleidžiantys keturi fonetinių variantų rinkiniai lietuvių moksleiviams nurodo į keturis, rusų moksleiviams – į du vilniečių kalbėtojų socialinius tipus. Taigi jie gali būti kvalifikuojami kaip vilniečių kalbinę bendruomenę socialiai kategorizuojantys kalbiniai ištekliai, kurie pasitelkiami kalbėtojų socialinei tapatybei konstruoti. Kalbinių išteklių ir socialinių kalbėtojų tipų koreliacija atskleidžia, kokios socialinės normos veikia Vilniaus kalbos fonetinių variantų dažnį ir pasiskirstymą. Šiuolaikinės sociolingvistikos teorijoje ši koreliacija laikoma ne stabilia, o dinamiška, nes kalbinėje interakcijoje aktyvuojami kalbiniai ištekliai gali būti pasitelkiami kuriant ir perkuriant naujas socialines reikšmes (Eckert 2008: 464). Jei kalbinių išteklių ir socialinių kalbėtojų tipų koreliacija taptų itin stipri (pvz., išsilavinę vilniečiai kalba tik taip), ji galėtų įgyti normatyvinį pobūdį.

Pasąmoniniu lygmeniu lietuvių kalbos bendruomenės vertybinėje sistemoje balsių ilginimui priskiriamos visos aukščiausios socialinės reikšmės, su sąlyga, kad šis vari-

javimas neturės nelietuviško akcento. Lietuvių kilmės vilniečiai (Kam+Gal^{LT} reprezentantai) asocijuojami su aukštu socialiniu statusu, galia. Jiems reikšmingai dažniau priskiriamos asmens savybės *išsilavinęs, pasiturintis, sėkmingas, vadovaujantis, jaunatviškas, miestietis, turintis gerą darbą*, taip pat verslininko, žinių vedėjo (gero kalbėtojo) veikla. Sąmoningu lygmeniu stigmatizuojamas žodžio galo balsių ilginimas ne tik netrukdo, bet ir sustiprina pasąmonines teigiamas socialines reikšmes, aiškiai kylančias per asociaciją su miestietiška ar vilnietiška tapatybe. Atsidūrę nelietuviškame artikuliaciniame kontekste, ilginamieji variantai šias teigiamas asociacijas praranda ne tik Vilniaus lietuvių, bet iš dalies ir tautinių mažumų (bent jau rusų jaunimo) bendruomenėje.

Dar viena sąlyga kalbos variantiškumui, kad jis gautų aukštų socialinės vertės taškų, – ilginama turi būti ir kirčiuotame žodžio gale, ne vien kamiene. Pavienis kamieno ilginimas neturi tokios ryškios Vilniaus miesto asociacijos, priešingai – iš dalies kategorizuoja kalbėtoją kaip provincialų ir sužadina neigiamus tarmės asociatus.

Ekspperimentais daugiausia buvo siekiama nustatyti kalbėtojų socialinį statusą, todėl gali būti, kad tik su statuso, viršenybės ir kompetencijos dimensija asocijuojamos asmens savybės ir profesijos atskleidė rusišką ar lenkišką tartį esant vertinamą prasčiau nei lietuvių, o nelietuvių kilmės vilniečius – prasčiau nei lietuviai vilniečiai. Negalima atmesti tikimybės, kad eksperimentais išgauti stereotipiniai vaizdiniai buvo sužadinti ir žemo nelietuvių kilmės kalbėtojų socialinio statuso Vilniaus mieste³⁰. Kita vertus, sociolingvistiniais tyrimais įrodyta, kad akcento žymėtą kalbą atmainą, be kita ko, įprasta laikyti būdinga žemo socialinio statuso kalbėtojams (tyrimų apžvalgą žr. Fuentes et al. 2012). Jei eksperimentu būtų buvęs tikrinamas rusų ar lenkų kilmės kalbėtojų solidarumas (arba socialinis patrauklumas, palankumas) ar kt. savybės, slavišką vilniečių tartį apibrėžiantį socialinių reikšmių lauką galimai būtų sudariusios kitos – pozityvesnės – socialinės reikšmės (plg. Marlow, Giles 2008; Fuentes et al. 2012).

³⁰ 2001 m. gyventojų surašymo ir 2002–2003 m. statistinių tyrimų duomenimis, bedarbių skaičius tautinių mažumų grupėse viršija bendrąjį Lietuvos vidurkį. Nustatyta, kad tautinių mažumų nariai taip pat dažniau nei lietuviai užima žemesnės kvalifikacijos reikalaujančias pareigas, turi mažesnes pajamas, yra linkę prasčiau vertinti savo socialinį statusą (Beresnevičiūtė 2005: 59–60, 107). Tikėtina, kad Lietuvos mastu nustatyti tautiniai socialinės padėties netolygumai („kuo aukštesnio išsimokslinimo ir profesinių įgūdžių reikalauja profesija, tuo santykinai daugiau joje dirba lietuvių. Ir atvirkščiai, kuo žemesnė profesinė kategorija, tuo daugiau joje koncentruojasi nelietuviai“ (ibid. 59)) ryškūs ir Vilniaus mieste.

8. GERIAUSIOS KALBOS SAŠAJOS SU VILNIAUS KALBA

Kalbininkų strategija kaip visuma sprendimų, kokia *turi būti* lietuvių kalba ir kaip *reikia* kalbėti, kyla iš nemokslinių, tam tikra prasme filosofinių prielaidų (todėl jų atžvilgiu galima tik filosofinė, bet ne mokslinė kritika). Ta filosofija – tai supaprastintas, kiek man žinoma, nereflektuojant priimamas platonizmas: nesąmoningai daroma prielaida, jog egzistuoja tam tikra ideali „grynoji“, „taisyklingoji“ lietuvių kalba, tam tikras archetipas, o jo netobulas ir iškraipytas atspindys yra reali kalba, kuria kalba eilinis kalbos vartotojas. Kalbininkų užduotis – siekti, kad atspindys kiek įmanoma labiau priartėtų prie archetipo.

Mantas Adomėnas

Lietuvių kalbinėje bendruomenėje, kaip ir daugelyje kitų, su normine kalba siejamà sakytinės žiniasklaidos, pirmiausia, nacionalinės, kalba. Lietuvių kalbos normintojai iš žiniasklaidos tikisi (ir reikalauja) realizuoti sukonstruotą ortoepinį standartą (be kitų, Pupkis, Stundžia 1987: 45; Masaitis 1989: 25; Kačiuškienė, Kruopienė 2010: 80; Kavaliauskas, Šmitas 2010: 28). Remiantis diachroniniu Sakytinės žiniasklaidos tekstynu, šiame skyriuje tiriami TV ir radijo kalbos formų raida ir panašumas su Vilniaus kalba. Anksčiau nustatyta, kad minėtoji vilniečiams socialiai reikšminga ilginimo ypatybė šiandieninei žiniasklaidai nėra būdinga³¹. O štai prieš keletą dešimtmečių nustatytas (Grumadienė 1983b) vilniečių požymis trumpinti nekirčiuotus rašto kalbos ilguosius balsius išlieka ir dabartinėje Vilniaus kalboje kaip būdingoji jos ypatybė.

Pasitelkiant instrumentinę analizę šiame disertacijos skyriuje tiriamas nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a/ trukmės variantiškumas (kitaip – balsių trumpinimas). Primenu, kad tyrimo klausimas – kuriōs kalbōs atmainōs (Vilniaus ar vadovėlinės norminės kalbos) formoms artimesnė geriausios kalbos vaizdinį formuojanti žiniasklaidos kalba.

Pirmiausia šiame skyriuje aptariama, kas laikytina geriausia kalba ir kaip ji kurta, kokie tarties reikalavimai keliami viešosios erdvės kalbėtojams ir kaip jie juos vykdo.

³¹ Audiciškai ištirus, kokius – trumpuosius ar pusilgius/ilguosius – /i/, /u/, /e/, /a/ taria „geriausi kalbėtojai“ (diktoriai, žinių vedėjai, reporteriai, kt.) idealiomis sąlygomis (skaitydami tekstą TV ir radijo informacinėse laidose), paaiškėjo, kad balsių ilginimo atvejų laipsniškai mažėja (Čičirkaitė 2012).

Vėliau nuodugniau gilinamasi į pagrindinę, dažniausią tarties ypatybę, iš kurios galima nustatyti gramatikose ir vadovėliuose įtvirtintos norminės kalbos ir Vilniaus kalbos santykį viešojoje erdvėje, tai – /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a:/ nekirčiuotoje pozicijoje:

1) analizuojama, ar spontaniškoje kalboje radijo ir TV laidų vedėjai taria panašius kiekybinius ir kokybinius parametrus turinčius /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ variantus kaip ir vilniečiai: kuo skiriasi jų balsių trukmė ir padėtis spektre, kiek socialiai reikšmingu požymiu abiejose kalbėtojų grupėse laikomas balsių įtempimas;

2) lyginami sovietinės ir dabartinės žiniasklaidos, taip pat vilniečių balsių trukmės rodikliai tarpusavyje ir tikrinama, kiek žurnalistų kalba atitinka ortoepinį tarties standartą ir kiek mūsų viešojoje kalboje buvo, tebėra, plinta į vilnietišką panaši tarties norma, dėl kurios jau kuris laikas jaudinasi normintojai.

8.1. KAS LAIKOMA TARTIES STANDARTU?

Iš kalbos istorijos žinoma, kad XVI–XVII a. Vilniaus ir jo lietuviškai kalbančių apylinkių kalba buvo tapusi Vilniaus vyskupijos ir jos raštų kalbos variantu, taigi veikiausiai turėjo bk potencialą (Zinkevičius 1972; Zinkevičius 1977: 239–243; Zinkevičius 1987: 274–277; plg. ir Jablonskis 1947: 105). Pastarųjų metų sociolingvistiniai tyrimai sudaro pagrįstas prielaidas svarstyti, kad Vilniaus kalba mūsų kalbinėje bendruomenėje šiandien atlieka kalbos standarto vaidmenį. Bk vartosenos erdvė žmonės pirmiausia laiko TV ir radiją (ypač nacionalinį), o jų geriausios kalbos vaizdinys su vadovėlinėmis tarties normomis menkai susijęs. Normine vartotojai pirmiausia laiko tarmės atspalvio neturinčią tartį ir tapatina ją su Vilniaus kalba (Vaicekauskienė, Čičirkaitė 2011; Vaicekauskienė 2014b, 2014c). Kitaip tariant, kalbinių nuostatų lygmeniu lingvistiniu normų centru nėra laikomas ideologinis normų centras (vadovėlinė bk). Viešajame diskurse taip pat esama vaizdinio, kad suvalkiečių (pietinių vakarų aukštaičių kauniškių) tartis yra tapusi bk tarties pagrindu, tačiau koks iš tiesų šios patarmės santykis su tuo, kas lietuvių kalbotyros normatyvinėje tradicijoje suprantama kaip bendrinė tartis?

Lietuvių dialektologijoje ilgą laiką dokumentuotos tipiškos tarmių ypatybės, kurios, paliudytos keleto konkrečių NORM (angl. *Non-mobile Old Rural Male Speaker*) ir NORF (angl. *Non-mobile Old Rural Female Speaker*) pateikėjo kriterijus atitinkančių kalbėtojų, būdavo apibendrinamos kaip būdingos visam tiriamos tarmės plotui (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 32; taip pat žr., pvz., Vidugiris 2014: 76). Vasaromis tarmių

duomenų rinkti vykę studentai yra pasakoję, kad kai kurie vietos gyventojų kalboje užfiksuoti kalbiniai variantai dialektologijos ekspedicijų vadovų buvę atmesti kaip tiriamai tarmei esą nebūdingi. Studijų metais ir mūsų kursas per dialektologijos paskaitas buvo gavęs užduotį įrašyti bene kelias valandas konkrečią tarmę mokačių žmonių pasakojimų, o vėliau jų pasakojimus išrašyti specialiais transkripcijos ženklais. Vėliau transkribuotus tekstus tikrinusi dėstytoja, neklausiusi garso įrašų, taisė transkripcijos „klaidas“: esą netoli Eržvilko gyvenantys pietų žemaičiai raseiniškiai „juoks“ („juokas“) nesako – jie vartoja „jūks“ ir pan. Taigi tarmių tyrimuose, regis, dažnai buvo stengiamasi atsiriboti nuo natūralaus tarmės variantiškumo, remtis ne vien kalbos faktais, bet pateikti abstrahuotą tarmės aprašą, tiksliau – idealizuotą, gryną tarmės vaizdinį. Panašu, kad ilgą laiką ir renkant tarmių duomenis, ir juos išrašant buvo laikomasi gryniosios (statiškos, homogeniškos, variantų neturinčios) tarmės, o ne dinaminės sinchronijos (kintančios, variantiškos tarmės) principo.

Koks tariamai netipiškų, vadinasi, į tarmės aprašą neįtraukiamų, požymių mastas, nėra įmanoma nustatyti. Vis dėlto žinant šias aplinkybes negalima atmesti tikimybės, kad dialektologų pateikiami tarmių duomenys ne visuomet išsamūs, juolab jei ir tyrėjai pirmiausia ieškojo tokių tarmės vartotojų ir jų vartosenos faktų, kurie patvirtintų iš anksto numanomą tarmės normą. Jei kalbinė tikrovė nuo sukurto ir palaikomo vaizdinio skiriasi, gali būti, kad ir tik iš pietinių vakarų aukštaičių kauniškių tarmėje užfiksuotų pavienių ryškesnių tarties ypatybių buvo sukonstruota invariantiška idealioji tarties sistema, kuri primetama visiems kalbinės bendruomenės nariams kaip tarties etalonas neatsižvelgiant, kad net ir toje patarmėje bk tarties formavimo laikotarpiu neišvengiamai būta fonetinių variantų, ne vienos kirčiavimo ar žodžių kaitybos paradigmos ir kt. Juolab kad bk kurta atrenkant, bendrinant kelių pietinių vakarų aukštaičių kauniškių patarmių – kapsų ir zanavykų – faktus ir pildant ją duomenimis, kurių šios dvi patarmės neturinčios.

Kad ne viskas, kas vartojama pietinių vakarų aukštaičių kauniškių tarmėje (konkrečiai – kapsų ir zanavykų patarmėje), tapo bendrinės tarties resursais, nurodo filologiniu autoritetu ir standartinės kalbos tėvu standartizavimo ideologų tituluojamas Jonas Jablonskis: „šitos gramatikos kalba [vadinasi, ir bk. – *įterpta cituojant mano*. – R. Č.] bus „paprastoji suvalkiečių tarmė“; tik bus ji, kur reikiant, ir kitomis tarmėmis stiprinama ir suremiama“ (Jablonskis 1957: 60). Tokia pati nuostata išlaikoma ir vėlesniuose normatyviniuose leidiniuose. Štai pasak Lietuvių kalbos tarties žodyno sudarytojo Vytauto Vitkausko, „bendrinė kalba turi būti tradicinė, paremta vakarų aukštaičių pietinėmis šnektomis, be jokio specialaus žemaitinimo ar rytietinimo į bendrinę kalbą traukiami tik tokie kitų šnektų elementai, kurių neturi bendrinės kalbos pagrindas ar

kuriais yra keistinos nepriimtinos³² mūsų bendrinės kalbos kūrimo priešaušryje buvusios „suvalkietiškos“ normos“ (Vitkauskas 2001: 5).

Prielaidų svarstyti, kad kai kurios bendrinės tarties normos gali ir neturėti palaiduoto atitiktens ne tik tarmėje, kurios pagrindu bk kurta, bet ir realioje vartosenoje apskritai, sudaro standartizavimo ideologų minimi reikalavimai kuriant ir vartojant bk remtis ne tik žmonių kalba, bet ir kalbos dvasia³³ (Jablonskis 1957: 59).

Standartizavimo ideologų pastangas kurti bk dar ir pagal savo įsivaizdavimą iliustruoja normatyviniuose straipsniuose vykusios diskusijos, kuris – minkštasis ar kietasis – l turėtų būti vartojamas tokiuose skoliniuose kaip *altas*, *albumas*, *filmas*, *polka*, *pulsas*, *valsas* ir kt. (kaip kuriamos pseudonormos, plačiau žr. Vaitkevičiūtė 2001: 9–12). Taigi panašu, kad standartizavimo ideologai manipuliuoja realia kalbos medžiaga, kad sukurtų jiems patinkančią tarties modelį. Tarties modelio korekcijos įmanomos tik tokios, kurios padeda išlaikyti *status quo* – normos „stabilumą ir kodifikacinių leidinių bei kalbininkų autoritetą“ (Pupkis, Stundžia 1987: 49) – ir kurioms pritaria jas kolektyviai aptarusios „kompetentingos įstaigos“ (Lyberis 1987: 63).

Svarbiausias deklaruojamas sukurtojo tarties modelio požymis – nuo kirčio vietos nepriklausanti ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša, kai tiek kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse balsiai, kurie rašto kalboje užrašomi ilgaisiais, turėtų būti tariami ilgai, o balsiai, kurie užrašomi trumpaisiais, – trumpai. Kitaip tariant, reikalaujama balsius tarti pagal raštą. Dar daugiau – ilgieji balsiai turėtų būti tariami įtempti, trumpieji – neįtempti. Tai esanti aksioma. Sutartinai manoma, kad toji ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša (trukmės ir įtempimo skirtumas) būdinga pietinių vakarų aukštaičių kauniškių tarmei (Salys 1992: 303), kurios pagrindu bendrinė tartis buvusi kurta.

Bendrinės tarties pagrindą suteikusiose pietinių vakarų aukštaičių kauniškių (kapsų ir zanavykų) patarmėse užfiksuota vartojant fonetinių ir kitų kalbos lygmenų variantų, esama ir nekirčiuotų ilgųjų balsių variantiškumo atvejų (Senkus 2006: 46, 53, 55 ir kt.):

[...] iki paskutinių metų vyravo klaidinga nuomonė, kad vakarų ir pietų aukštaičių tarmėse ilgieji nekirčiuoti balsiai ir kamiene, ir galūnėje visada išlieka ilgi. Buvo susi-

³² Intensyviu bk kūrimo laikotarpiu XX a. pr. buvo išsakyta nuomonių, kad bk pavyzdžiais teikiami kalbos *faktai* gali būti sąmoningai kuriami. Štai Jablonskis rašo, kad poeto Kleopo Jurgelionio buvo apkaltingas tendencingai atrenkantis bk iliustruojančius pavyzdžius, pvz., fabrikuojantis kalbos (sintaksės) faktus imdamas sakinius iš savo paties prieš tai redaguotų rašytojų tekstų (Jablonskis 1935: 113).

³³ Šių dienų udymo programose ir pagal jas parengtuose mokykliniuose gimtosios kalbos vadovėliuose taip pat keliamas tikslas ne tik išmokyti moksleivius gimtosios kalbos, bet ir operuojama *kalbos*, *tautos dvasios* kategorijomis – siekiama moksleivius padaryti kalbos kaip dvasinio proceso dalyviais (plačiau apie tai žr. Urbonaitė 2017).

darytas idealizuotas tarmės paveikslas, ir prie jo stengtasi pritempti turimą medžiagą [...]. Užrašyti tekstai rodo, kad tirtų šnektų vokalizmo sistema nėra griežta ir kad balsis toje pačioje pozicijoje gali būti trumpas, pusilgis ar net ilgas. (Markevičienė 1999: 28)

Nepaisant išskylančių faktų, vartosenoje diegiamas invariantiškas bk modelis. Kartais netgi nurodoma, koks trumpųjų ir ilgųjų balsių trukmės santykis turintis būti (pvz., LKG 1965: 64; Pakerys 2003: 24 kt.).

Standarto vaizdinys įtvirtinamas ne tik gramatikose (pvz., DLKG 2005: 38), vadovėliuose (tiesa, apibūdinant balsius paprastai nurodoma, kad juos reikia tarti ilgus, tačiau nuo trukmės neatsiejamas įtempimo požymis neminimas) (Salienė 2002: 25; Čepaitienė, Palubinskienė, 2006: 110; Salienė, Smetona 2007: 77; Razmantienė et al. 2011: 10; Bielinskienė et al. 2014: 57), jo reikalaujama iš aktorių, žurnalistų ir kitų viešosios erdvės kalbėtojų, jis konstruojamas laboratorijose. Patys tyrėjai laboratorijoje atliekamus tyrimus vadina instrumentiniais bk tyrimais, tačiau dėl pasirinktos metodikos juos tiksliau būtų vadinti laboratoriniais. Laboratorinį jų pobūdį lemia:

- 1) *informantų atranka*. Tyrimams atrenkami įsivaizduojami idealūs informantai, dažniausiai vyrai: kalbos tyrėjai, jau apmokyti radijo diktoriai, studentai lituanistai, profesionalūs aktoriai, filologijos studijas baigę asmenys, suvalkiečių tarmę kaip gimtąją vartojantys kalbėtojai (Pakerys 1982: 33–34; Kaukėnienė 2004: 10–11; Jaroslavienė 2015);
- 2) *tyrimų atlikimo būdas*. Jie atliekami idealios akustikos sąlygomis: uždaroje patalpoje, radijo studijoje ar specialiai įrengtoje laboratorijoje (Pakerys 1982: 34; Jaroslavienė 2015) informantams ant galvos pritvirtinus specialius lankelius su mikrofonais (Jaroslavienė 2015);
- 3) *informantams pateikiamos užduotys*. Informantų prašoma perskaityti specialiai sukurtus trumpus sakinius ar sudarytus žodžių, bereikšmių garsų junginių sąrašus, nurodoma, kaip ir kokia intonacija jie turėtų būti skaitomi. Tyrimo metu informantai treniruojami, nepavykus perskaityti taip, kaip tyrėjas pageidauja, jų prašoma perskaityti pakartotinai arba ieškoma kito tyrimui tinkamo pateikėjo.

Kitaip tariant, instrumentiniai tyrimai yra ne kas kita kaip idealiojo tarties modelio konstravimas iš kalbos atimant viską, kas ją daro kalba: gyvą, natūraliai variantišką, skirtingas komunikacines intencijas, kalbinius kodus žymintią, reikšmę turinčiais žodžiais pasakymo prasmę kuriančią kalbą redukuojant iki nieko nereiškančių garsų. Tokia tyrimų metodika greičiau atskleidžia kalbėtojų galimybes ištarti tiriamus garsus tyrėjo sudarytomis ir griežtai kontroliuojamomis sąlygomis nei natūraliame kalbos sraute vartojamų realių garsų realius požymius, o tokiomis sąlygomis išgauta tartis

atrodo veikiau galinti būti laboratorinis konstruktas nei vartosenoje realiai funkcionuojantis tarties standartas. Laikomasi nuostatos, kad bk esanti „dar labai jauna, o tarties normų kodifikacija visa laiką ėjo pirma negu tų normų diegimo praktika, todėl remtis vartoseną čia itin pavojinga, kad ir kokia autoritetinga ji būtų“ (Pupkis, Stundžia 1987: 49–50). Taigi kad ir kaip būtų paradoksalu, prestižiniu tarties variantu standartizavimo ideologijoje vadinamas, viešosios kalbos etalonu keliamas ir vartosenoje diegiamas pagal bereikšmių garsų kiekybinius ir kokybinius požymius sudarytas laboratorinis modelis, sukurtas suvalkiečių tarmės pagrindu, bet atsisakius jame tariamai pernelyg suvalkietiškų fonetinių variantų (pvz., suvalkiečiams būdingo kirčiuotuose skiemenyse po minkštųjų priebalsių vartojamų itin priešakinių ir atvirų balsių *a*, *a*., *au* tarimo „liežuvio galiuką iškišant šiapus priekinių apatinių dantų“ (Vaitkevičiūtė 2001: 24), t. y. vietoj *girià* tariant *girè*, vietoj *važiàvo* – *važèvo*, vietoj *bliáuna* – *bléuna* ir pan.) ir papildžius kitų tarmių duomenimis. Šio tarties varianto siūloma mokytis iš rašomosios kalbos (Pakerys 2003: 39), pasitelkiant Dabartinės lietuvių kalbos žodyną, mokyklinį rašybos ir kirčiavimo, tarptautinių žodžių, terminų ar net dvikalbius žodynus (Pupkis, Stundžia 1987: 44–45), kuriuose balsio trukmę dažnai nurodo grafinė raiška (pvz., *lis* (lietus) : *līs* (į urvą), *pus* (lapai rudenį) : *pūs* (vėjas)), ir tokiais metodais, kokiais svetimos kalbos mokosi kitakalbiai, pavyzdžiui, klausantis diktorių įskaitytų tekstų ir kartojant paskui juos (Pakerys, Pupkis 2004: 6). Be to, nors pripažįstama, kad kalbėtojų tarties skirtumai yra lemiami jų amžiaus ar profesijos (Pupkis, Stundžia 1987: 47–48), iš viešosios erdvės kalbėtojų, kaip jau minėta, reikalaujama vartosenoje atkartoti invariantišką tarties standartą. Taigi jei tarties standartas konstruojamas laboratorijoje ir jo siūloma mokytis iš rašomosios kalbos (konkrečiai – balsius tarti pagal raštą), galima prielaidiškai teigti, kad lietuvių kalbotyros normatyvinėje tradicijoje šnekamoji bk yra veikiau idėja, kuriai fizinis (materialus) pavidalas suteikiamas kiekybinius ir kokybinius požymius sukuriant laboratorijoje ir kuri vartosenoje šį pavidalą įgytų tik tuomet, jei sutaptų su invariantišku ortoepiniu standartu. Kiek sakytinėje žiniasklaidoje realizuojamas šis variantas?

8.2. AR ŽURNALISTAI VYKDO KALBOS NORMINTOJŲ REIKALAVIMUS?

Sisteminę sakytinės žiniasklaidos tarties ir jos raidos tyrimų iki šiol nebuvo atliekama, tačiau TV ir radijo tartis į normintojų akiratį jau keletą dešimtmečių patenka periodiškai. Apie nepriklausomybės pradžią sovietmečio atžvilgiu kalbos norminimo

tekstuose ėmė ryškėti nostalgija kontroliuojamai viešajai kalbai ir jos ką tik pasibai-
gusiam „aukso amžiui“ (daugiau žr. Vaicekauskienė 2016). Dabartinei žiniasklaidai
priekaištauta, kad bendrinė tartis yra „silpniausia žodinės žiniasklaidos vieta“ (Pupkis
2005: 321): sukurtojo tarties idealo žurnalistai esą nebevartoja, vietoj jo įsigali „mies-
tiškas stilius“ ar naujas standartas Vilniaus tarties pagrindu (Pupkis 1999: 4, 6; Pake-
rys, Pupkis 2004: 5). Tačiau pažvelgus į sovietmečio tekstus matyti, kad už tartį prie-
kaištauta ir anais laikais. Nuo praėjusio amžiaus septinto dešimtmečio iki šių dienų
standartizavimo ideologija viešosios kalbos atžvilgiu bemaž nekinta, normintojai su-
tartinai mini tas pačias žurnalistų tarties „klaidas“ (plg. Vaitkevičiūtė 1965, 1966a,
1966b, 1967; Vitkauskas 1972, 1973, 1978, 1979, 1991; Reikalavimai 1997; Pupkis
1996, 1999, 2006a, 2007). Dažniausiai teigiama, kad:

- 1) nekirčiuoti ilgieji balsiai neva tariami per trumpi ir neįtempti, kirčiuoti trum-
pieji – per ilgi ir įtempti, pavyzdžiui:

y, į → i: *tylėti* → *tilėti*, *dantys* → *dantis*, *įveikti* → *iveikti*;

i → y: *rodiklis* → *rodyklis*, *visi* → *visy*;

ū, ū → u: *ūžia* : *ūžesys* → *užesys*, *kūryba* → *kuryba*, *sūnų* → *sūnu*;

u → ū: *buvo* → *būvo*, *einu* → *einū*, *gražumas* → *gražūmas*;

ą → a: *katiną* → *katina*, *kąsnelis* → *kasnelis*;

ę → e: *kelionę* → *kelione*;

- 2) ilginami ir įtemptai tariami dvigarsiai, pavyzdžiui:

Vilnius → *Vylnius*, *pirmas* → *pyrmas*, *skundė* → *skūndė*, *kurmis* → *kūrmis*.

Kitaip tariant, žurnalistams priekaištaujama, kad jie pavienių ir pirmaisiais dvigar-
sių dėmenimis einančių balsių netaria pagal raštą. Tokia normatyviniuose tekstuose
išryškėjanti nuostata sustiprina prielaidą, kad TV ir radijo kalbėtojams geriausios kal-
bos etalonu keliamas ir ideologiniu normų centru laikomas ortoepinis standartas, o
balsių trukmės variantiškumas (nekirčiuotų ilgųjų balsių tarimas trumpų, kirčiuotų
trumpųjų balsių tarimas ilgu) vertinamas kaip nuokrypis nuo jo.

Ar iš tiesų šis tarties standartas TV ir radijuje niekada nebuvo paplitęs? Prieš
kelerius metus atlikta pora bandomųjų tyrimų (Vaicekauskienė, Čičirkaitė 2013).
Pirmajam suformuota kontrolinė aštuonių diktorių / balsų už kadro grupė (į ją
įtraukti tokie žinomi kalbėtojai kaip Algimanta Žukauskienė, Juozas Šalkauskas, Gin-

taras Deksnys) iš 1967, 1968, 1969, 1990, 1993, 1995, 2011 m. informacinių ar oficialaus pobūdžio laidų. Audiciniu metodu tikrinta, kiek jie skaitydami realizuoja nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a/ trukmę ir įtempimą. Analizei naudotas binarinis modelis: vertinta, ar šių kalbėtojų tariami garsai artimi vadovėlinei normai, ar jos neatitinka. Paaiškėjo, kad net ir idealiomis sąlygomis idealių kalbėtojų tartis vadovėlinio standarto neatitinka: tik 35 proc. /e:/, /o:/ ir vos 8 proc. /i:/, /u:/, /æ:/ ir /a:/ diktoriai ištarė įtemptai ir netrumpino, t. y. tarė taip, kaip siūlo normintojai. O štai audiciškai ištyrus vadinamąjį ilginimą – kirčiuotų /i/, /u/, /e/, /a/ tarimą – pasirodė, kad diktoriais jis ne itin būdingas, beveik 80 proc. atvejų šie variantai išstarti kaip trumpi. Antrasis tyrimas buvo analogiškas. Jis atliktas tuo pačiu audiciniu metodu tiriant tas pačias tarties ypatybes, tik ne išskirtinai diktorių, o 20 žurnalistų ir 20 ekspertų / įžymybių kalboje per paskutinius penketą dešimtmečių. Šios dvi kalbėtojų grupės, kaip ir galima numanyti, norminės tarties variantų vartoja dar mažiau nei diktoriai: ilgųjų ir įtemptųjų /e:/, /o:/ žurnalistų kalboje buvo tik 17 proc., o nuolat eteryje nekalbančių ir specialiai tarties nemokytų ekspertų ir įžymybių kalboje – 14 proc. Balsius /i:/, /u:/, /æ:/ ir /a:/ pagal vadovėlinę normą šių abiejų grupių kalbėtojai realizavo vos 2 proc. atvejų. Be to, pastebėta, kad norminis tarimas ne tik apskritai retas, bet ir nyksta: su laiku eteryje jo mažėja. Kaip ir buvo galima tikėtis, kirčiuotus trumpuosius balsius žurnalistai ir ekspertai bei įžymybės ilgino dažniau nei tarties etalonu laikyti diktoriai, bet vis tiek palyginti retai – apie 30 proc. atvejų.

Taigi pirminiais duomenimis, tarties standartas realybėje yra nykstanti retenybė. Jei standartas nerealizuojamas, tai kokia kalba visą šį laiką laikyta geriausia ir skambėjo eteryje? Į ką ji panašiausia? Iš tiesų kalbos normintojų vardinamos „klaidos“ ir mūsų žiniasklaidoje fiksuojamos viešųjų kalbėtojų tarties ypatybės daugiau ar mažiau sutampa su Vilniaus kalbos norma. Interviu su Vilniuje gimusiais informantais medžiaga rodo, kad nekirčiuotus balsius, kurie užrašomi kaip ilgi, praktiškai be išimties vilniečiai patrupina (taria *givenù, valstibingùmas, burėlis, kulturà*) (Aliūkaitė 2014). Kai kuriems, ypač vyresnio amžiaus, vilniečiams taip pat būdinga kirčiuotus balsius kamiene tarti pusilgius ar ilguosius. Štai 18–24 m. antros ir trečios kartos vilniečiai lietuviai taip taria beveik 20 proc. variantų, 25–34 m. – daugiau kaip 25 proc., o 35–44 m. – daugiau kaip 45 proc. Pusilgių ir ilgųjų variantų tarimas žodžio gale lietuvių vilniečių kalboje itin retas ir paprastai taip pat būdingesnis vyresniems žmonėms (plačiau žr. skyrių **4.1. Lingvistinių ir socialinių veiksnių įtaka balsių trukmei**). Iš esmės visos šios ypatybės būdingos ir lietuvių kalbos tarmėms, tik Vil-

niaus kalba jų vartoseną išskiria tuo, kad ji, apibendrintai sakant, neturi papildomo tarminio akcento, tų atspalvių, kuriais pasižymi skirtingos lietuvių kalbos tarmės.

Taigi matyti, kad pagal trumpinimą vilniečių ir viešosios erdvės kalbėtojų (išskyrus diktorius) tartis artima – nei vieni, nei kiti nekalba pagal raštą. Ilginimas kamiene viešojoje erdvėje kiek retesnis nei tarp vyresnio amžiaus vilniečių, tačiau su jaunesnėmis grupėmis panašus – panašiai retas. Žodžio galo ilginimas turi įvairių socialinių reikšmių, tarp jų – ir tą, kuri nežymiai asocijuoja jį su viešosios erdvės kalbėtojų tapatybe (daugiau žr. skyrių **7. Vilnietišku fonetinių variantų socialinės reikšmės**). Vis dėlto jei bent jau sąlygiškai galėtume teigti, kad žiniasklaidoje girdime kažką panašaus į Vilniaus kalbą, pirmiausia reikėtų tikrinti nekirčiuotų skiemenų ilguosius balsius.

8.3. KUO PANAŠUS SPONTANIŠKAS LAIDŲ VEDĖJŲ IR VILNIEČIŲ KALBĖJIMAS?

Jei ir normatyvinėje tradicijoje, ir metalingvistiniame diskurse žiniasklaida laikytina lingvistiniu normų centru ir šių normų skeidėja kalbinėje bendruomenėje, kaip žiniasklaidoje suprantama geriausia kalba? Ar instrumentiniai lyginamieji žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos tyrimai patvirtina, kad geriausios kalbos vaizdinyje esama bk, žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos sumišimo?

8.3.1. NEKIRČIUOTŲ /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ TRUKMĖS RODIKLIAI SPONTANIŠKOJE LAIDŲ VEDĖJŲ IR VILNIEČIŲ KALBOJE

Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės parametrai sudaro pagrįstas prielaidas gretinti Vilniaus kalbą su žiniasklaida: didžioji dalis laidų vedėjų ir vilniečių tarties variantų išsidėsto tame pačiame ~60–90 ms diapazone³⁴ (plg. 40 lentelėje nurodomus /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ variantų trukmės santykinio dažnumo vidurkius).

³⁴ Primenu, kad spontaniškoje 25–35 m. vilniečių kalboje vartojamų nekirčiuotų /i:/ ir /u:/ kiekybinius požymius tyrusi Aliūkaitė nustatė, kad prototipine jų trukmės erdve laikytinas labai panašus, t. y. ~60–90 ms, intervalas (Aliūkaitė 2014).

40 lentelė. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės rodikliai laidų vedėjų (VED) ir vilniečių (VLN) kalboje*

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	n	\bar{x} (ms)	min. (ms)	max. (ms)	s (ms)	cv (%)	95 % p. int. (ms)	Statistinis skirtumo reikšmingumas ³⁵
/i:/	VED	59	67	36	103	16	24	63 ÷ 71	/
	VLN	58	67	43	96	13	19	64 ÷ 70	
/u:/	VED	60	71	42	109	17	24	66 ÷ 75	/
	VLN	60	76	49	107	14	18	73 ÷ 80	
/e:/	VED	89	85	52	135	18	21	81 ÷ 89	/
	VLN	90	84	40	137	18	21	80 ÷ 88	
/o:/	VED	90	77	33	119	17	22	74 ÷ 81	/
	VLN	89	78	49	110	13	17	76 ÷ 81	
/æ:/	VED	59	86	46	129	18	21	81 ÷ 91	*
	VLN	56	79	48	111	13	17	75 ÷ 82	
/a:/	VED	60	80	43	120	17	21	76 ÷ 84	/
	VLN	60	84	53	116	15	18	81 ÷ 88	

Tiriamųjų atmainų skirtumas įvertinamas Stjudento t-testu. * rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,05$, / reiškia, kad nėra statistinio skirtumo ($p > 0,05$).

Nustatyta, kad statistiškai reikšmingai spontanišką laidų vedėjų ir vilniečių kalbą skiria tik /æ:/ variantų vidutinė trukmė (plg. $\bar{x}_{VED} = 86$ ms, $\bar{x}_{VLN} = 79$ ms), tačiau negalima atmesti tikimybės, kad ir šį skirtumą galėjo nulemti nevienodas atvirų ir uždarytų skiemenų santykis³⁶ – laidų vedėjų kalboje jis yra 5,3 karto didesnis nei vilniečių (plg. 41 lentelės duomenis).

41 lentelė. *Spontaniškoje VED ir VLN kalboje pavartotų nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ pasiskirstymas atviraime ir uždaraime skiemenyse*

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	n		n santykis atviraime ir uždaraime skiemenyse	n santykis atviraime ir uždaraime skiemenyse tarp skirtingo tipo kalbėtojų
		Atviraime skiemenyje	Uždaraime skiemenyje		
/i:/	VED	49	10	4,9	1,8
	VLN	52	6	8,7	
/u:/	VED	56	4	14	1
	VLN	56	4	14	

³⁵ Ar esama statistiškai reikšmingo skirtumo tarp dviejų nepriklausomų tiriamųjų imčių (VED ir VLN), galima apskaičiuoti taikant tiek vienmatę dispersinę (angl. *one-way analysis of variance* (ANOVA)), tiek ir Stjudento t-testo analizę. Gaunamas rezultatas abiem atvejais yra vienodas. Šiame skyriuje tiriamųjų atmainų skirtumas įvertinamas Stjudento t-testu.

³⁶ Skiemens atvirumą / uždaramą Valerija Vaitkevičiūtė išskiria (1960: 207) kaip vieną iš baltio kiekybei svarbių fonetinių aplinkybių. Pasak jos, „atviraime skiemenyje [baltis] kiek ilgesnis nei uždaraime“.

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	n		n santykis atviraime ir uždaraime skiemenyse	n santykis atviraime ir uždaraime skiemenyse tarp skirtingo tipo kalbėtojų
		Atviraime skiemenyje	Uždaraime skiemenyje		
/e:/	VED	38	51	1,3	2
	VLN	65	25	2,6	
/o:/	VED	72	18	4	1,2
	VLN	73	16	4,6	
/æ:/	VED	51	8	6,4	5,3
	VLN	25	31	1,2	
/a:/	VED	60	0	–	–
	VLN	60	0	–	

/i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /a:/ vidutinė trukmė statistiškai reikšmingai nesiskiria, taigi nuo kalbėtojo tipo (ir jo kalbinio pasirengimo laipsnio) nepriklauso, t. y. panašios trukmės balsius taria ir laidų vedėjai, ir vilniečiai. Šis faktas gali būti interpretuojamas kaip įrodymas, kad nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmė net ir specialiai bendrinės tarties mokytų ir Valstybinės kalbos inspekcijos prižiūrimų laidų vedėjų spontantiškoje kalboje yra a) arba sąmoningai nekontroliuojamas fonetinis reiškiny, b) arba motyvuota kalbėjimo stiliaus slinktis Vilniaus kalbos link. Pirmuoju atveju pagrįstai galėtume svarstyti, kad viena iš būdingųjų Vilniaus kalbos ypatybių tradiciškai vadinamas polinkis nekirčiuotus ilguosius balsius keisti trumpesniais variantais nei kirčiuotus galėtų būti laikomas ne tiek Vilniaus kalbos, kiek struktūrine (vidine) lietuvių kalbos ypatybe apskritai³⁷. Dar daugiau – galėtume kelti tolesniais tyrimais tikslintą prie-

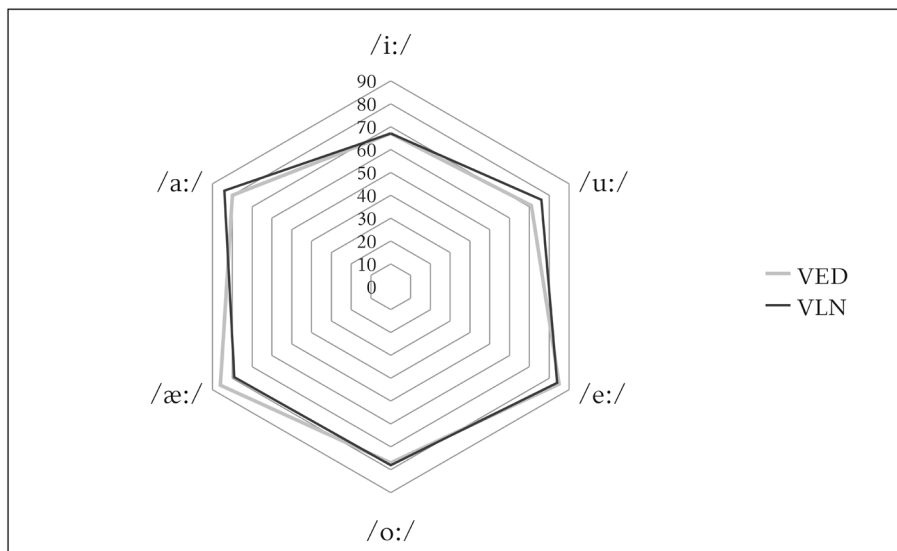
³⁷ Instrumentiniais metodais dabartinės lietuvių bk nekirčiuotų skiemenų vokalizmą tyrusi Lidija Kaukėnienė šios tarties reprezentantais laikė profesionalius aktorius, kurių buvo paprašyta „įprastu šnekamosios kalbos tempu ir kiek galima neutralėse intonacijose, tarp žodžių dar[ant] nedideles pauzes“ perskaityti pateiktus žodžius (Kaukėnienė 2004: 11). Pasak jos, aktoriai pasirinkti todėl, kad jų kalba pakankamai kultivuota, be to, mažesnė tikimybė, kad bus daug variacijų ir nukrypimų nuo [vado-vėlinės. – R.Č.] normos“ (ibid. 10). Vis dėlto net ir tokiam laboratoriniame tyrime nekirčiuoti ir kirčiuoti ilgieji balsiai nebuvo vienodo ilgumo – nekirčiuotoje pozicijoje ilgieji balsiai tarti nuo 1,4 iki 3,2 karto trumpiau nei kirčiuoti (Kaukėnienė 2003: 37–39). Šis ir kiti tokio pobūdžio bk (o ir tarmių) tyrimai dėl juose taikomos metodikos (parinkti įsivaizduojamus idealius reprezentantus, pateikti jiems skaityti specialiai sukurtus trumpus sakinius ar sudarytus žodžių, bereikšmių garsų junginių sąrašus, nepavykus perskaityti taip, kaip tyrėjas pageidauja, ieškoti kito tyrimui tinkamo pateikėjo) (tyrimo metodikos aprašus žr., pvz., Pakerys 1982: 32–34; Atkočiaitė 2002: 12; Bacevičiūtė 2004: 19–20, 159; Trumpa 2008: 17–18; Bacevičiūtė 2009: 205 ir kt.), vertintini nevienareikšmiškai. Statistikos požiūriu tokia tyrimo metodika vertintina skeptiškai: statistiniais metodais tikrinami tyrimų rezultatai tuo patikimesni, kuo griežčiau laikomasi atsiktinės atrankos principų (Evert 2006). Abejonių statistikams galėtų kelti ir tokiuose tyrimuose taikomas tiriamosios imties didinimo būdas, kai informantų prašoma daugiau kartų perskaityti tą patį pateiktą tekstą ar tuos pačius pavienius žodžius (žr., pvz., Atkočiaitė 2002: 12). Taip atrenkant informantus ir sudarant tiriamąją imtį, tyrimo rezultatai gali reprezentuoti ne tiek tiriamąją kalbos atmainą, kiek konkrečių informantų kalbos ypatybes.

laidą, kad, nepaisant mūsų standartizavimo ideologų pastangų, ortoepinis standartas nefunkcionavo ir nefunkcionuoja kaip tarties etalonas. Antrasis atvejis galėtų būti aiškinamas pasitelkiant sociolingvistinį „auditorijos dizaino“ modelį (Bell 1984: 162): laidos vedėjas, siekdamas komunikacinių tikslų ir įvertinęs bendrą kitų pokalbio dalyvių ir savo tikslinės auditorijos kalbėjimo stilių, renkasi komunikacinę strategiją – išlaikyti ar keisti savo kalbėjimo stilių (Bell 1984: 161–168). Statistiškai reikšmingai spontaniškos laidų vedėjų ir vilniečių kalbos neskirianti beveik visų tirtų kintamųjų variantų trukmė galimai atsiranda laidų vedėjams siekiant vartoti tokias kalbinės raiškos priemones, kurias vartoja jų laidų dalyviai ar tikslinė auditorija³⁸. Taigi gali būti, kad standartizavimo ideologijos sukurtas teorinis unifikuotos bendrinės tarties modelis net ir specialiai jos mokytų laidų vedėjų nelaikomas geros spontaniškos kalbos pavyzdžiu pokalbių laidose, suvokiamas kaip negalimas perkelti į kalbinę tikrovę arba ignoruojamas kaip nereikšmingas kalbant spontaniškai. Bet kuriuo atveju tokiomis tarties ypatybėmis pasižyminti spontaniška pokalbių laidų vedėjų kalba atskleidžia egzistuojant konfliktą tarp standartizavimo ideologų reikalavimo žiniasklaidoje vartoti bk ir realios kalbos vartosenos sakininį žiniasklaidoje. Pastarąjį teiginį pagrindžia ir 38 lentelėje pateikiama itin besiskirianti mažiausia ir didžiausia variantų trukmė, taip pat dažnu atveju 20 proc. viršijantis variacijos koeficientas. Statistiniai parametrai rodo spontanišką tiek laidų vedėjų, tiek vilniečių kalbą esant itin variantišką ir sudaro prielaidas teigti, kad spontaniškų pokalbių laidų tarties standartu, regis, pasirenkamas natūraliai egzistuojantis kalbos variantiškumas, o ne unifikuotą ortoepinį standartą atitinkanti tartis.

Statistiškai reikšmingai nesiskiriančią spontaniškoje laidų vedėjų ir vilniečių kalboje vartojamų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /a:/ vidutinę trukmę iliustruoja ir kone tapatūs, t. y. vienas kitą beveik uždengiantys, šešiakampiai (žr. 6 grafiką).

³⁸ Žiniasklaidos kalbą tyrę danų sociolingvistai nustatė, kad miesto ar tarmių ypatybių vartoseną nacionaliniame radijuje, be kita ko, rodo laidos turinį esant pramoginį ar satyrinį (Thøgersen, Pharoa 2013: 193).

6 grafikas. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės vidurkiai (ms) spontaniškoje VED ir VLN kalboje

Žinant nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmės parametrus, tačiau nežinant trumpųjų, negalima patvirtinti ar atmesti standartizavimo ideologų teiginių, kad šie balsiai sakytinėje žiniasklaidoje keičiami pusilgiais ar trumpaisiais. Faktas, kad pokalbių laidų vedėjai vartoja tokios pačios trukmės balsius, kaip spontaniškai kalbantys vilniečiai, leidžia tik teigti, kad taip neutralizuojama normatyviniuose tekstuose variantiškai nekirčiuotų ilgųjų balsių vartosenai priskiriama stigma nurodyti į žemo socialinio kalbėtojų tipą. Atsiradę sakytinėje žiniasklaidoje, kuri, kaip jau minėta, tradiciškai laikoma bk domenu ir lingvistiniu normų centru, tokios trukmės balsiai gali tapti atpažįstami kaip šio domeno žymikliai ir tapti reikšmingais ištekliais kuriant bk vartojančio kalbėtojo socialinę tapatybę.

Spontaniškai kalbančių laidų vedėjų ir vilniečių /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ kokybiniai rodikliai aptariami tolesniame poskyryje.

8.3.2. NEKIRČIUOTŲ /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ ĮTEMPIMO IR
PADĖTIES SPEKTRU RODIKLIAI SPONTANIŠKOJE
LAIDŲ VEDĖJŲ IR VILNIEČIŲ KALBOJE

Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ kokybinius įtempimo ir padėties spektre požymius padedantys atpažinti formančių reikšmių vidurkiai³⁹ pateikiami 42 lentelėje.

42 lentelė. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ F₁ ir F₂ reikšmių vidurkiai (Hz) spontaniškoje VED ir VLN kalboje*

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)
/i:/	VED	352	1855
	VLN	389	1735
/u:/	VED	370	1085
	VLN	418	1173
/e:/	VED	469	1696
	VLN	439	1655
/o:/	VED	496	1131
	VLN	477	1190
/æ:/	VED	524	1599
	VLN	479	1583
/a:/	VED	560	1365
	VLN	502	1382

Balsio padėtį spektre nusako abi formantės, todėl išsiskiriančių kintamojo variantų reikšmių ieškota daugiamatei erdvei pritaikytu Mahalanobio atstumų nustatymo metodu, pasirinkus 0,001 reikšmingumo lygmenį ($p_{mah} < 0,001$). Šiuo metodu aptiktos ir iš tolesnės analizės kaip išsiskiriančios pašalintos tik vieno varianto formančių reikšmės (kai spontaniškoje VLN-32 kalboje $uF_1 = 557$, $uF_2 = 808$).

Lyginant formančių reikšmių vidurkius, nustatyta, kad spontaniškoje tiek laidų vedėjų, tiek vilniečių kalboje nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ variantai pagal tarimo eilę pasiskirsto taip pat: aukštųjų dažnių srityje⁴⁰ (t. y. aukštesnę nei 1500 Hz) F₂ turintys /i:/, /e:/, /æ:/ būtų laikomi priešakiniais, o /u:/, /o:/, /a:/, kurių F₂ yra žemųjų dažnių srityje (t. y. žemesnę nei 1500 Hz), – užpakaliniais balsiais. Visi kintamųjų variantai pagal F₂ reikšmes išsidėstytų taip:

$$/i:/ > /e:/ > /æ:/ > /a:/ > /o:/ > /u:/.$$

³⁹ Formančių reikšmių vidurkiai skaičiuoti, kad ateityje būtų galima palyginti sakininės žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos tyrimo rezultatus su kitų tyrėjų atliktais bk tyrimais, kuriuose balsių padėtis spektre nusakoma operuojant formančių reikšmių vidurkiais.

⁴⁰ Antanas Pakerys nurodo (1995: 29), kad aukštųjų dažnių sritis apima 1500–2500 Hz, žemųjų – 500–1500 Hz F₂ kitimo diapazoną.

Aukščiausią F_2 turintis /i:/ abiejų kalbėtojų grupėse būtų pats priešakinis ($F_2^{\text{VED}} = 1735$ Hz, $F_2^{\text{VLN}} = 1855$ Hz), o pačiu užpakaliniu reikėtų laikyti /u:/, kurio F_2 iš visų nekirčiuotų kintamųjų žemiausia ($F_2^{\text{VED}} = 1085$ Hz, $F_2^{\text{VLN}} = 1166$ Hz). Žemą F_1 turinčio kintamojo variantai užimtų uždaryjū ir aukštutinio pakilimo balsių vietą spektre, o štai kintamojo variantai, kurių F_1 aukšta, turėtų būti laikomi atviraisiais ir žemutinio pakilimo balsiais.

Taigi, tyrimo duomenimis, uždariausi ir aukščiausio pakilimo būtų /i:/ variantai ($F_1^{\text{VED}} = 560$ Hz, $F_1^{\text{VLN}} = 502$ Hz), atviriausi ir žemiausio pakilimo – /a:/ variantai ($F_1^{\text{VED}} = 560$ Hz, $F_1^{\text{VLN}} = 502$ Hz). Visi tiek laidų vedėjų, tiek vilniečių pavartoti kintamųjų variantai pagal artikuliacijos atvirumą ir pakilimą (arba kitaip – pagal F_1 reikšmes) sudarytų tokią eilę:

/i:/ > /u:/ > /e:/ > /o:/ > /æ:/ > /a:/.

Neutraliąja padėtimi įprasta laikyti [ə]⁴¹ tipo balsio spektrą, kurio charakteristikos vyro balsui būtų maždaug tokios: $F_1 = 500$ Hz, $F_2 = 1500$ Hz (Girdenis 2003: 226). Laidų vedėjų ir vilniečių spontaniškame pokalbyje nekirčiuotų kintamųjų variantų artikuliacinės ir akustinės savybės nuo neutraliosios padėties pernelyg nenutolusios⁴². Pavyzdžiui, vilniečių vartojamų /a:/ variantų F_1 nuo [ə] tipo balsio F_1 skiria vos 2 Hz atstumas ($F_1^{\text{VED}} = 502$ Hz), laidų vedėjų /o:/ – 4 Hz ($F_1^{\text{VED}} = 496$ Hz), didesnę svyravimo amplitudę turinčios F_2 reikšmių atstumas nuo 1500 Hz laidų vedėjams ir vilniečiams variant /æ:/ variantus yra mažesnis nei 100 Hz ($F_2^{\text{VED}} = 1599$ Hz, $F_2^{\text{VLN}} = 1583$ Hz). Be to, nekirčiuoti kintamieji /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ išsidėsto nedidelėje spektro dalyje: F_1 kitimo diapazonas⁴³ laidų vedėjų kalboje – 208 Hz, vilniečių – 113 Hz, F_2 laidų vedėjų kalboje apima 770 Hz, vilniečių – 562 Hz diapazoną. Taigi galima teigti, kad spontanišką laidų vedėjų ir vilniečių kalbą artina ne tik didžiosios dalies nekirčiuotų balsių išsidėstymas 60–90 ms trukmės diapazone, bet ir panaši artikuliacija. Panaši artikuliacija regima ir Lobanovo metodu normalizavus⁴⁴ (Thomas, Kendall 2007) spontaniškame pokalbyje tariamų /i:/, /u:/, /e:/,

⁴¹ Tarptautine fonetine abėcėle (angl. santrumpa IPA) kaip [ə] užrašomas balsis kalboje vadinamas šva (schwa, shwa) tipo balsiu.

⁴² Pasak Pakerio (1995: 30), [ə] tipo balsį ištartume, „[j]eigu kalbos padargus laikytume ramiai (liežuvio visai nejudintume, šiek tiek prasižiotume) ir suvirpintume balso stygas“.

⁴³ Kitimo diapazoną šiuo atveju atskleidžia skirtumas tarp didžiausio ir mažiausio F_1 arba F_2 reikšmių (žr. 39 lentelės duomenis) vidurkio.

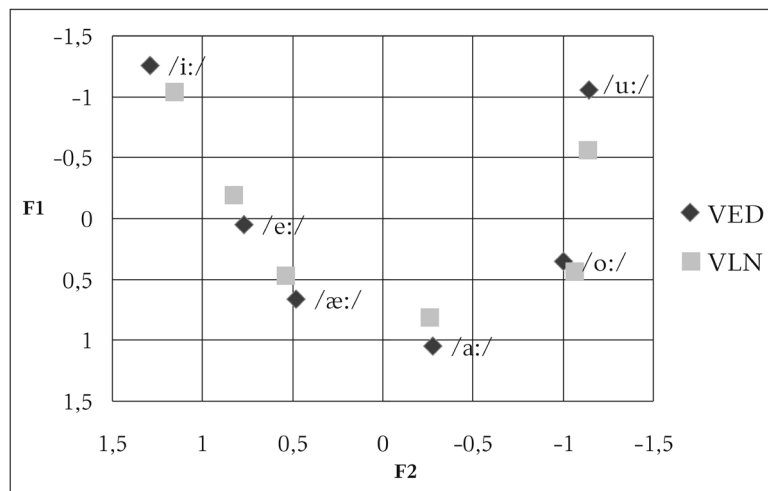
⁴⁴ Kaip jau minėta skyriuje 3.4.4. **Instrumentiniai balsių trukmės, įtempimo ir padėties spektre matavimai**, atliekant šį tyrimą, duomenys normalizuojami automatiškai, interneto svetainėje (<http://lvc.uoregon.edu/norm/norm1.php>) pasirenkant norimą normalizacijos metodą.

/o:/, /æ:/, /a:/ variantų formantes (žr. 43 lentelę) ir jų reikšmes⁴⁵ išdėsčius spektrogramoje (žr. 7 grafiką).

43 lentelė. Lobanovo metodu normalizuotos nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ formantės

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	F ₁ _norm	F ₂ _norm
/i:/	VED	-1,26	1,289
	VLN	-1,049	1,161
/u:/	VED	-1,056	-1,146
	VLN	-0,567	-1,131
/e:/	VED	0,052	0,77
	VLN	-0,205	0,833
/o:/	VED	0,349	-1,001
	VLN	0,431	-1,057
/æ:/	VED	0,664	0,483
	VLN	0,462	0,542
/a:/	VED	1,05	-0,28
	VLN	0,807	-0,254

7 grafikas. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ F₁ ir F₂ padėtis spektre formantes normalizavus Lobanovo metodu

⁴⁵ Lobanovo metodu normalizuotos formančių reikšmės yra pateikiamos ne hercais, o F₁ ir F₂ santykius atitinkančiais ir jų išsidėstymą spektre primenančiais teigiamaisiais ir neigiamaisiais skaičiais. Yra sukurta formulės ($F'_1 = 250 + 500 (F_1^N - F_{1MIN}^N) / (F_{1MAX}^N - F_{1MIN}^N)$) ir $F'_2 = 850 + 1400 (F_2^N - F_{2MIN}^N) / (F_{2MAX}^N - F_{2MIN}^N)$), kurias naudojant, galima normalizuotas formančių reikšmes vėl išreikšti hercais. Esama rizikos, kad tokiu atveju skirtingų kalbėtojų ar jų grupių formančių reikšmės taps menkiausiai palyginamos ir normalizacija neteks prasmės.

Kaip matyti iš 7 grafiko, spontaniškoje tiek laidų vedėjų, tiek vilniečių kalboje nekirčiuoti /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ išsidėsto trapecijos forma: abiejų trapecijų apačioje – žemutiniai /a:/ ir /æ:/, viršuje – aukštutiniai /u:/, /i:/, o tarpinę poziciją užima vidutinio pakilimo kintamųjų /o:/, /e:/. Vertinant grafiką tik vizualiai, atrodo, kad

- (1) laidų vedėjų vartojami aukštutiniai /i:/ turi aukštesnę F_2 ir žemesnę F_1 , taigi yra aukštesnio pakilimo ir uždaresni, jų artikuliacija priešakesnė nei vilniečių;
- (2) žemesnė F_2 ir aukštesnė F_1 rodo laidų vedėjus vartojant žemesnius, atviresnius ir labiau centro link pasislinkusius, vadinasi, labiau redukuotus /e:/ variantus nei vilniečiai;
- (3) laidų vedėjų kalbos padargai tariant kintamojo /æ:/ variantus šiek tiek labiau nei vilniečių pasilenka iš ramios padėties: jų vartojamas /æ:/ yra žemesnio pakilimo, atviresnis (F_2 laidų vedėjų kalboje žemesnė, F_1 – aukštesnė).
- (4) pokalbių laidose aukštesnę F_1 ir nežymiai žemesnę F_2 turi /a:/ variantai: laidų vedėjai juos taria atviresnius, žemesnio pakilimo, užpakalesnės artikuliacijos;
- (5) /o:/ variantų padėtį spektre nusakančios F_1 ir F_2 reikšmės beveik sutampa;
- (6) laidų vedėjų ir vilniečių vartojami /u:/ variantai F_1 atžvilgiu spektre labiausiai nutolę vienas nuo kito, o žemesnė F_1 rodo laidų vedėjus /u:/ variantus tariant aukštesnius ir uždaresnius, žemesnė F_2 – užpakalesnės artikuliacijos nei vilniečiai.

Vis dėlto atlikus daugiamatę dispersinę analizę (angl. *multivariate analysis of variance* (MANOVA)) nustatyta, kad spontanišką laidų vedėjų ir vilniečių kalbą statistiškai reikšmingai skiria tik /u:/ variantų padėtis spektre (žr. 44 lentelę).

44 lentelė. F_{1_norm} ir F_{2_norm} padėties spektre statistinis skirtumo reikšmingumas spontaniškoje VED ir VLN kalboje

Kintamasis	Kalbėjojo tipas	F_{1_norm}	F_{2_norm}	Statistinis skirtumo reikšmingumas
/i:/	VED	-1,26	1,289	/
	VLN	-1,049	1,161	
/u:/	VED	-1,056	-1,146	**
	VLN	-0,567	-1,131	
/e:/	VED	0,052	0,77	/
	VLN	-0,205	0,833	
/o:/	VED	0,349	-1,001	/
	VLN	0,431	-1,057	
/æ:/	VED	0,664	0,483	/
	VLN	0,462	0,542	

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	F _{1_norm}	F _{2_norm}	Statistinis skirtumo reikšmingumas
/a:/	VED	1,05	-0,28	/
	VLN	0,807	-0,254	

Skirtumas tarp formančių reikšmių vidurkių nustatytas MANOVA. ** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,01$ lygmeniu, / reiškia, kad statistinio skirtumo nėra ($p > 0,05$).

Vadinasi, iš standartizavimo ideologijos kylančią prielaidą, kad hipotetiniame lietuvių kalbos kontinuume spontaniška laidų vedėjų kalba prie bendrinės turėtų būti priartėjusi labiau nei vilniečių, šiuo tyrimu galima atmesti kaip nepagrįstą: tik /u:/ variantų kokybiniai požymiai statistiškai reikšmingai ryškesni spontaniškoje laidų vedėjų kalboje, o štai /o:/, /e:/, /a:/, /i:/ ir /æ:/ – nuo kalbėtojo tipo nepriklauso ir spontaniškoje laidų vedėjų bei vilniečių kalboje bent kiek reikšmingiau nesiskiria. Be to, nors vilniečiai šiuos balsius taria trumpesnius, kokybiškai jų neredukuoja, todėl nuo laidų vedėjų tariamų jie pernelyg nenutolsta. Be to, gali būti, kad laidų vedėjų kalboje statistiškai reikšmingai besiskirianti /u:/ padėtis spektre yra lemiamą jo padėties žodyje – šio kintamojo variantai dažniau nei kiti vartoti atvirame skiemenyje (tarp jų – ir žodžio gale), arba „absoliučios žodžio <...> pabaigos pozicijoje, kur jo realizacija yra susijusi su stipresne artikuliacija, pabrėžtinu tarimu“ (Čekmonas 1984 [2018: 546]).

Gretinant spontanišką laidų vedėjų ir vilniečių kalbą būtina palyginti, ar abiejų kalbėtojų grupių /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ yra to paties įtempimo. Jei lyginamoji laidų vedėjų ir vilniečių tarties analizė būtų buvusi atlikta taikant audicinį metodą, t. y. balsių trukmę būtų buvę mėginama nustatyti iš klausos, galimai nebūtų pavykę išvengti netikslumų: klausantis kai kurių laidų vedėjų kalbėjimo buvo susidaręs įspūdis, kad jų vartojami nekirčiuotų ilgųjų balsių variantai yra ilgesni nei vilniečių. Apskaičiavus /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimo indeksus, nustatyta, kad tokį įspūdį greičiausiai kūrė laidų vedėjų tariamų balsių kokybė, kitaip tariant – didesnis jų vartojamų balsių įtempimas (žr. 45 lentelę).

45 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ F₁ ir F₂ (nenormalizuotų) reikšmių vidurkiai (Hz) ir įtempimo indeksai (it) spontaniškoje VED ir VLN kalboje

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	it
/i:/	VED	352	1855	503
	VLN	389	1735	346
/u:/	VED	370	1085	545
	VLN	418	1173	409

Kintamasis	Kalbėtojo tipas	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	įt
/e:/	VED	469	1696	227
	VLN	439	1655	216
/o:/	VED	496	1131	373
	VLN	477	1190	333
/æ:/	VED	524	1599	123
	VLN	479	1583	104
/a:/	VED	560	1365	195
	VLN	502	1382	120

Kaip matyti iš 42 lentelėje pateikiamų duomenų, spontaniškai kalbėdami, laidų vedėjai nekirčiuotoje pozicijoje taria įtemptesnius ilguosius balsius nei vilniečiai: visų jų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ variantų įtempimo indeksai nežymiai didesni nei vilniečių. Taigi gali būti, kad pokalbių laidose įtempimas (kitaip nei trukmė) laidų vedėjų pasitelkiamas kaip socialiai reikšmingas požymis, o tikėtinos jo socialinės reikšmės – asociatyviai žymėti formalesnį, oficialesnį – pokalbių laidoms, o ne kasdieniam pašnekiesiui būdingą – kalbėjimo stilių, sieti laidų vedėjų tartį su normine tartimi. Laikantis Barbaros Johnstone kalbiniam variantiškumui interpretuoti sukurto teorinio modelio, pastebimi ir atpažįstami gali būti tik su kokia nors ideologine schema, t. y. kalbėjimo būdu ar registru kuriama socialine tapatybe, siejami lingvistiniai kintamieji (Johnstone 2009: 160). Jei vilniečių kalboje nekirčiuotų ilgųjų balsių įtempimas nėra itin ryškus ir jei vilniečiai sociolingvistiniuose interviu teigia negirdintys skirtumo tarp savo ir žiniasklaidos kalbos, vadinasi, jiems įtempimo požymis gali būti socialiai nereikšmingas ir neatpažįstamas kaip laidų vedėjo ar bendrinę tartį vartojančio kalbėtojo tapatybės žymiklis.

Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės ir padėties spektre rodikliai rodo spontanišką laidų vedėjų ir vilniečių kalbą esant panašią tarpusavyje, vadinasi, nutolusią nuo gramatikose ir vadovėliuose įtvirtintos norminės tarties. Kitame šio skyriaus poskyryje vadovėlinį tarties standartą lyginant su sovietmečio ir darbartinio laikotarpio žiniasklaida bei Vilniaus kalba tikimasi nustatyti, kaip keičiasi lingvistiniu normų centru ir šių normų skleidėja laikoma žiniasklaidos kalba – kokio atotrūkio nuo norminės tarties esama ir kuria linkme jis vyksta – artyn prie bk ar tolyn nuo jos.

8.4. KAIP KEIČIASI ŽINIASKLAIDOS KALBA?

8.4.1. BALSŲ TRUKMĖ MAŽĖJA

Palyginus nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmę sovietmečio ir dabartinėje žiniasklaidoje matyti, kad viešosios kalbos tartis akivaizdžiai keičiasi. Šiandien, palyginti su kalbos normintojų aukso amžiumi vadinamu sovietmečiu, vidutinė tiriamų nekirčiuotų variantų trukmė yra trumpesnė apie 10 ms, ir tai statistiškai reikšmingas skirtumas. Taigi atotrūkis tarp ideologinio ir lingvistinio normų centrų didėja.

46 lentelė. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės vidurkis Sakytinės žiniasklaidos tekstyne sovietiniu ir dabartiniu laikotarpiais*

Kintamasis	1960–1987	Statistinis skirtumo reikšmingumas	1988–2011
/i:/	74 ms	***	64 ms
/u:/	79 ms	***	69 ms
/e:/	80 ms	***	73 ms
/o:/	79 ms	***	72 ms
/æ:/	92 ms	/	84 ms
/a:/	96 ms	***	80 ms

Statistinis reikšmingumas vertintas Stjudento t-testu. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$ lygmeniu, / reiškia, kad statistinio skirtumo nėra ($p > 0,05$).

Šis kompiuterio fiksuojamas pokytis svarbus ne tik kaip laboratorinio tyrimo rezultatas, bet ir vertinant percepcijos aspektą – atidžiau klausantis, jis yra girdimas ausimi, ką atskleidė ir minėti audiciniai žiniasklaidos tyrimai.

46 lentelėje nurodyti trukmės vidurkiai rodo bendruosius polinkius, tačiau abiem laikotarpiais žurnalistų kalboje esama itin didelio variantiškumo: pavyzdžiui, sovietmečio /u:/ variantų mažiausia ir didžiausia trukmė skiriasi daugiau kaip keturis kartus, dabartiniu laikotarpiu vartojamų /a:/, /e:/ – beveik tris kartus. Visais atvejais sovietmečiu skirtumas tarp mažiausios ir didžiausios trukmės yra didesnis nei dabartiniu laikotarpiu, vadinasi, to meto viešosios erdvės tartis veikiausiai buvo dar įvairesnė, netolydesnė, atskirų individų geriausios tarties suvokimas skirtingesnis nei vėliau (žr. 47 lentelę).

47 lentelė. *Didžiausios ir mažiausios nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės skirtumas Sakytinės žiniasklaidos tekstyne sovietiniu ir dabartiniu laikotarpiu*

Kintamasis	1960–1987		1988–2011
/i:/	73 ms [45–118]	>	65 ms [33–98]
/u:/	107 ms [34–141]	>	87 ms [33–120]
/e:/	77 ms [43–120]	>	70 ms [38–108]
/o:/	65 ms [48–113]	>	62 ms [39–101]
/æ:/	85 ms [58–143]	>	63 ms [48–111]
/a:/	89 ms [53–142]	>	85 ms [40–125]

Laužtiniuose skliaustuose nurodytos kraštutinės fiksuotos reikšmės (min–max).

Be abejo, čia pateikiamus rodiklius galėjo veikti įvairios papildomos lingvistinės (žodžio skiemenų skaičius, kirčio vieta, garsų kontekstas) ir ekstralingvistinės (kalbėtojų amžius, lytis, kilmės vieta ir pan.) aplinkybės, tačiau polinkiai pernelyg dėsningi, kad būtų abejojama išvada, jog net ir sovietinėmis didesnio monologiškumo, išankstinio tekstų parengimo, dažnesnio skaitymo nei spontaniško kalbėjimo sąlygomis natūralios kalbėtojų įvairovės nepavyko suvienodinti. Iš tolesnio tyrimo abiejų laikotarpių itin išsiskiriančios reikšmės pašalintos (jų buvo nedaug)⁴⁶; didesnės įtakos trukmės tyrimo rezultatams tai neturėjo, nes tiriamos medžiagos apimtis buvo pakankamai didelė.

Taigi standartizavimo ideologijos vienodumo siekis „viena kalba – viena forma“ lietuviškame paskutinių dešimtmečių eteryje nebuvo ir nėra realizuojamas – nekirčiuotų lietuvių kalbos balsių trukmė natūraliai itin variantiška ir nurodymams, kaip tarti, nepasiduoda. Tirta pora dešimčių kalbėtojų, ateityje galima didinti informantų ir fonetinių variantų skaičių, tačiau tai nekeis čia išryškėjusios išvados – viešoji kalba gali vienodėti ir veikiausiai yra vienodesnė nei neviešuose komunikaciniuose kontekstuose, tačiau jos suvienodinti, nurodant vartoti laboratorijoje sukonstruotą tarties modelį, yra neįmanoma – viešosios erdvės kalbėtojai pagal raštą nekalba.

Laidos tipo poveikis žurnalistų vartojamų balsių trukmei pasirodė besąs mažas: rimtos, visuomeninės tematikos laidos nuo pramoginio pobūdžio laidų pagal tirtąsias ypatybes statistiškai reikšmingai nesiskyrė. Toks pats faktas, beje, pastebėtas ir audiciniame žurnalistų ir ekspertų/įžymybių tyrime. Vis dėlto visiškai atmesti hipotezės, kad tiriami fonetiniai variantai gali skirti rimtą stilių nuo pramoginio, kol nepatikrinti likę požymiai, nesinori. Gali būti, kad žurnalistų kalboje šiam reikalui tarnauja ne trukmės, o įtempimo rodikliai.

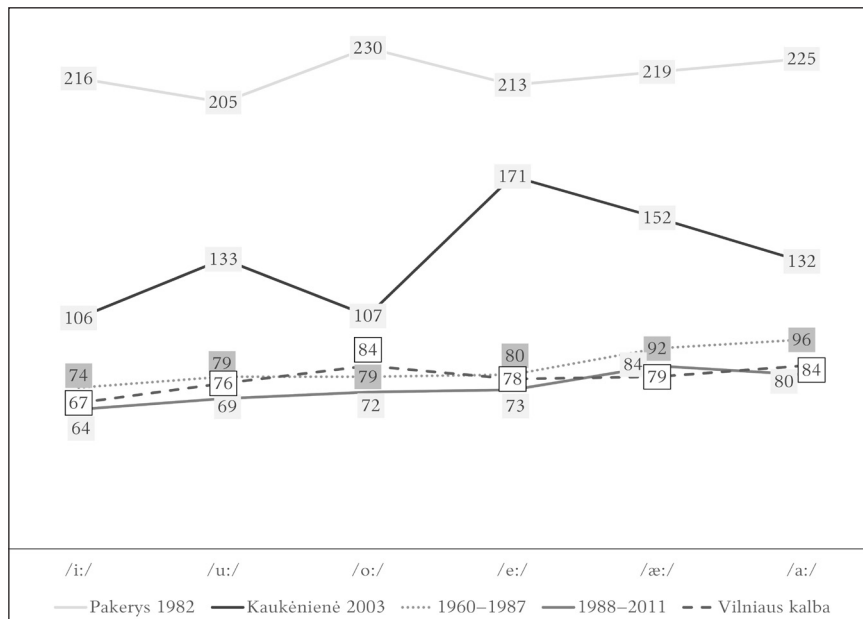
O kiek skiriasi norminės kalbos, žurnalistų ir vilniečių nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmė? 8 grafike žiniasklaidos duomenys lyginami su normine tartimi, nurodoma

⁴⁶ Kaip minėta, išskirtims nustatyti naudotas kvartilų skirtumo būdas 1,5 IQR.

Pakerio (1982: 52) ir Kaukėnienės (2003: 37–39). Pakerio ir Kaukėnienės specialiai tyrimui sukurtos frazės ar parinkti žodžiai leidžia laboratoriskai kontroliuoti skiemenų skaičių ir matuojamo balsio atstumą nuo kirčiuoto skiemens (pirmasis ar antrasis prieš- ar pokirtinis skienu). Mano atveju lingvistinio konteksto kontrolei buvo per mažai duomenų, o ir tyrimų tikslai skyrėsi. Analizuojant jau atrinktą medžiagą pastebėta, kad į sudarytą tiriamąją imtį pateko daugiausia pirmuose pokirtiniuose skiemenyse vartojami /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ ir pirmuose priešskirtiniuose skiemenyse vartojami /i:/ variantai. Todėl 8 grafike gretinama būtent su Kaukėnienės /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ pirmuose pokirtiniuose skiemenyse ir /i:/ pirmuose priešskirtiniuose skiemenyse (Kaukėnienė 2003: 37–39). Pakerio duomenys yra iš pirmųjų priešskirtinių skiemenų. Vis dėlto sakininės žiniasklaidos trukmės skirtumai nuo vadovėlinę normą reprezentuojančių Kaukėnienės ir Pakerio tyrimų gerokai per dideli, jų tikrai negalėjo lemti vien skiemens pozicijos kirčio atžvilgiu.

Grafike naudojami Vilniaus kalbos duomenys paimti iš vilniečių vyrų kalbos tyrimo (žr. skyrių 8.3. **Kuo panašus spontaniškas laidų vedėjų ir vilniečių kalbėjimas?**), tačiau čia lyginant tai neturi didelės reikšmės – bendri žurnalistų (ir vyrų, ir moterų) rodikliai palyginus su vien vyrų rodikliais skiriasi vos keliomis milisekundėmis. Pakerio ir Kaukėnienės tirti kalbėtojai – taip pat vyrai.

8 grafikas. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės vidurkiai (ms) Sakininės žiniasklaidos tekstyne palyginti su vadovėlinėmis normomis ir Vilniaus kalba*

Kokie rezultatai gauti? Pirma, panašu, kad visos trys gyvėsios sakinės kalbos atmainos pagal trukmę panašesnės viena į kitą nei į vadovėlinę normą. Be to, trukmės skirtumai pernelyg dideli, kad būtų galima manyti vadovėlinį tarties standartą apskritai kada nors vartosenoje egzistavus. Jei jo savybės su realia viešąja norma net nelygintinos, vargu ar jis turėtų būti laikomas modeliu, tuo kalbos standartu, „pagal kurį vertinama visa [kalbinė] tikrovė ir siekiama ją jam pajungti“ (Keršytė 2016: 57). Priešingai – vadovėlinė norma atskleidžia greičiau ideologinę bendrinės tarties prigimtį nei kalbos dėsnis, nors patys normintojai teigia besiremiantys kalbos dėsningumais. Akivaizdu ir tai, kad nors ideologinis vaizdinys apie balsių ilgumą nekinta, patys laboratorijose išgaunami skaičiai (plg. Kaukėnienės ir Pakerio duomenis) ganėtinai skiriasi – taigi net čia vieno ir vienodo tarties etalono nesama.

Antra, dabartinė žiniasklaida ir dabartinių vilniečių tartis šiame tyrime nėra visiškai tapati – ypač jos skiriasi pagal /u:/, /e:/, /o:/ trukmę; pagal šias ypatybes tirtieji vilniečiai taria panašiau į sovietinius žurnalistus. Tai labai įdomus rezultatas, ir galima spėti, kad skirtumą bent iš dalies galėjo lemti skirtingos komunikacinės situacijos. Tyrimui atrinkti žiniasklaidos profesionalai sovietiniais metais, tikėtina, kalbėjo labiau pasirengę, monologiškiau. Dabartiniam laikotarpiui būdingesnis spontaniškas dialogas su pašnekovu. Vilniečiai duoda interviu nepažįstamam tyrėjui, pokalbis įrašomas į diktofoną, ir nors klausimai neverčia įsitempti (kalbamasi apie gimtąjį miestą), situacija informantams nėra įprasta. Ar gali būti, kad tyrimui atrinkti informantai rinkosi formalesnį stilių nei jiems įprastose komunikacinėse situacijose ir todėl kai kuriuos nekirčiuotus rašto kalbos ilguosius balsius ištarė kiek ilgesnius? Ar gali būti, kad dabartinės žiniasklaidos net tyrimui atrinktus vilniečius pralenkiantis kai kurių balsių trumpinimas rodo dar didesnę neformalumo laipsnį, orientaciją į visiškai spontanišką, kasdienę Vilniaus kalbą? Ar žurnalistų visiškai neveikia eteris? Tai klausimai tolesniems tyrimams, o dabar pravartu aptarti kitą kintamąjį – balsių įtempimą. Galbūt bus matyti, kad būtent juo žurnalistai kompensuoja trukmės rodiklius. Be to, dar pravartu pasiaiškinti, kaip, palyginti su sovietmečiu, trumpėjant nekirčiuotų ilgųjų balsių vidutinei trukmei pakito jų įtempimas.

8.4.2. BALSIŲ ĮTEMPIMAS MAŽĖJA

Balsių įtempimas paprastai suvokiamas kaip kalbos padargų nutolimas nuo neutralios padėties (Pakerys 1982: 95): kuo labiau nutolstama, tuo balsio įtempimas didesnis, o kuo balsis įtemptesnis, tuo geriau jis atitinka norminės kalbos idealą. Ryškus įtem-

pimas laikomas vienu iš rodiklių, skiriančių viešajai erdvei tinkamą tartį nuo privačiosios, plg.:

Viešai kalbant artikuliacija *visada daugiau įtempta [išskirta cituojant mano. – R. Č.]* negu kalbant buitinėje aplinkoje, čia negalima leisti savo kalbos padargams veikti palaidai. (Pupkis 2006a: 3)

Kaip jau minėta, lietuvių fonologų darbuose neutralia padėtimi laikomas vadinasis [ə] tipo balsio spektras, jis įvardijamas nurodant konkrečias pirmosios ir antrosios formančių charakteristikas: vyro balsui $F_1 = 500$ Hz, $F_2 = 1500$ Hz, moters balsui $F_1 = 550$ Hz, $F_2 = 1650$ Hz. Taigi nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a:/ įtempimo indeksai toliau skaičiuoti pagal formules $|F_1 - 500| + |F_2 - 1500|$ vyro balsui ir $|F_1 - 550| + |F_2 - 1650|$ moters balsui ir atmetant išsiskiriančias reikšmes, kad neišsikreiptų lyginimo rezultatai⁴⁷.

Vyrų ir moterų balsių įtempimo kaita vaizduojama atskirai, nes lytis veikia akustines savybes (viena iš priežasčių – skirtingas balso rezonatoriaus, arba atitinkamų kalbos padargų, dydis). Operuojant nenormalizuotomis formančių reikšmėmis, skirtingos lyties kalbėtojų balsių įtempimo indeksai apskaičiuojami pagal skirtingas formules (skaičiavimo rezultatus žr. 48 lentelę).

48 lentelė. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimo kaita žurnalistų vyrų ir moterų kalboje*

Lytis	Kintamasis	Laikotarpis	Statistinis skirtumo reikšmingumas	Laikotarpis
vyrai	/i:/	1960–1987	***	1988–2011
	/u:/		/	
	/e:/		***	
	/o:/		/	
	/æ:/		**	
	/a:/		/	
moterys	/i:/	1960–1987	***	1988–2011
	/u:/		***	
	/e:/		***	
	/o:/		***	
	/æ:/		/	
	/a:/		/	

Skirtumas tarp formančių reikšmių vidurkių nustatytas MANOVA. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$ lygmeniu. / reiškia, kad statistinio skirtumo nėra ($p > 0,05$).

⁴⁷ Išskirtims nustatyti naudotas jau ankstesniame 8.3. skyriuje minėtas daugiamatei erdvei pritaikytą Mahalanobio atstumų nustatymo metodą.

Sovietmečio TV ir radijuje rašto kalboje ilgiaisiais užrašomus nekirčiuotus balsius buvo linkstama tarti ne tik ilgesnius, bet ir įtemptesnius nei vėlesniais dešimtmečiais. Sovietiniais metais vyrai /i:/, /e:/, /æ:/, o moterys /i:/, /u:/, /e:/, /o:/ nekirčiuotuose skiemenyse tarė statistiškai reikšmingai įtempčiau nei dabartiniu laikotarpiu. Įdomu, kad statistiškai reikšmingas balsių įtempimo pokytis laike ausylesnio klausytojo jau galėtų būti ir girdimas, o ne tik instrumentiškai parodomas – šie balsiai ir akustiškai skamba įtempčiau.

Dabar pravartu palyginti žurnalistų (vyrų) balsių įtempimo indeksus su Vilniaus kalbos ir bendrine tartimi. Vilniaus kalbos duomenys paimti iš jau minėto vilniečių vyrų kalbos tyrimo (žr. skyrių **8.3. Kuo panašus spontaniškas laidų vedėjų ir vilniečių kalbėjimas?**), o laboratorinėmis sąlygomis išgautus indeksus sąlygiškai reprezentuoja Kaukėnienės (2002: 45–47) tyrimo duomenys (informantai čia taip pat buvo tik vyrai). Žurnalistų tarties tyrimas rodo panašią vyrų ir moterų kalbėtojų balsių įtempimo kaitą, tad galima manyti, kad vien informantais vyrais paremtas palyginimas atskleis bendruosius polinkius.

Paiškęjo keletas svarbių dalykų. Pirma, ir nenuostabu, kad vadovėlinės tarties norma nurodo didesnę balsių įtempimą nei realioji vartoseną. Antra, gyvėsios kalbos atmainos – sovietmečio ir dabartinė sakytinė žiniasklaida, Vilniaus kalba – yra panašesnės tarpusavyje nei su laboratorijoje sukurtu standartu (žr. 49 lentelę), nors ir ne taip ryškiai, kaip tas buvo matyti iš balsių trukmės matavimų (sovietinio laikotarpio žurnalistų įtempimo indekso rodikliai keletu atvejų vos artimesni vadovėliniam standartui).

49 lentelė. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimo indeksai bk, sovietinėje ir dabartinėje žiniasklaidoje bei dabartinių vilniečių vyrų kalboje*

Kintamasis	Bendrinė kalba		1960–1987	Statistinis skirtumo reikšmingumas	1988–2011	Statistinis skirtumo reikšmingumas	Vilniaus kalba	
/i:/	840	>	625	***	499	***	346	1960–1987 *** VLN
/u:/	1050	>	457	/	419	**	409	1960–1987 *** VLN
/e:/	530	>	443	***	286	*	333	1960–1987 *** VLN
/o:/	760	>	381	/	414	**	216	1960–1987 * VLN
/æ:/	260	>	222	**	180	*	104	1960–1987 *** VLN
/a:/	260	>	141	/	157	/	120	1960–1987 ** VLN

Skirtumas tarp formančių reikšmių vidurkių nustatytas MANOVA. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$ lygmeniu. / reiškia, kad statistinio skirtumo nėra ($p > 0,05$).

Akivaizdu, kad bendrinės tarties ir vilniečių balsių įtempimas visais atvejais skiriasi labiausiai. Neabejotina, kad skirtumas būtų statistiškai reikšmingas (apskaičiuoti negalima, nes trūksta bk normą reprezentuojančių balsių formančių reikšmių). Tai suprantama, nes sąlygos, kuriomis rodikliai išgaunami, apskritai nelygintinos: idealus balsių įtempimas nustatomas repetuojant laboratorijoje su jau ir taip apmokytu kalbėtoju, o Vilniaus kalbos reprezentantai nėra specialiai mokyti tarties. Vilniečių balsių įtempimas ryškiai atsiskiria ir nuo sovietmečio TV ir radijo žurnalistų, o kiek silpniau, bet diduma atvejų taip pat – ir nuo dabartinio laikotarpio žurnalistų. Dabartinis žiniasklaidos laikotarpis pagal įtempimo parametrą labiau priartėja prie sovietmečio rodiklių (išskyrus /e:/, kurio įtempimas net mažesnis už vilniečių, tačiau reikėtų papildomų tyrimų, kodėl). Be abejo, rezultatai tikslintini didinant tyrimo imtis, tačiau bendrasis polinkis darosi aiškus. Nors ir nelygintinas su vadovėlyje nurodomais norminės tarties skaičiais, nors ir kiek silpnėjantis nuo sovietmečio laikų, įtempimas yra eterio (arba bendrinės tarties mokyto kalbėtojo) tarties žymiklis.

Kokią socialinę reikšmę jam suteikia viešieji kalbėtojai? Priešingai nei balsių trukmė, įtempimas veikiausiai siejamas su rimtu, formaliu socialiniu stiliumi. Nors ir nesistemiškai varijuojantis, didesnis balsių įtempimas, panašu, būdingas rimtoms, visuomeninės tematikos laidoms (žr. 50 lentelę).

50 lentelė. *Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimas rimtose ir pramoginėse Sakytinės žiniasklaidos tekstyno laidose*

Lytis	Kintamasis	Laidos tipas	Statistinis skirtumo reikšmingumas	Laidos tipas
vyrai	/i:/	rimtos laidos	/	pramoginės laidos
	/u:/		*	
	/e:/		***	
	/o:/		**	
	/æ:/		**	
	/a:/		/	
moterys	/i:/	rimtos laidos	/	pramoginės laidos
	/u:/		/	
	/e:/		**	
	/o:/		*	
	/æ:/		*	
	/a:/		/	

Skirtumas tarp formančių reikšmių vidurkių nustatytas MANOVA. *** rodo, kad skirtumas statistiškai reikšmingas $p < 0,001$, ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$ lygmeniu. / reiškia, kad statistinio skirtumo nėra ($p > 0,05$).

Rimtose laidose žurnalistai vyrai nekirčiuotus /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir žurnalistės moterys nekirčiuotus /e:/, /o:/, /æ:/ vartojo įtemptesnius nei pramoginėse laidose, ir šis skirtumas statistiškai reikšmingas. Jei balsių įtempimas iš tiesų asocijuojamas su formaliu kalbėjimo stiliumi, galima spėti, kad jo TV ir radijuje mažėja todėl, kad kintant žiniasklaidai, jos žanrams ir veikėjams, kalbėtojams profesionalams, greta formalios socialinės tapatybės, šiandien reikalinga ir neformalaus, spontantiško, autentiško, artimo pašnekovui kalbėtojo tapatybė. Ją reikšti padeda ir jau minėtas vadinamasis balsių trumpinimas – būdinga Vilniaus kalbos ypatybė. Vilniaus kalboje balsių įtempimas nėra socialiai reikšmingas: kaip buvo matyti, vilniečiai formalųjį stilių veikiausiai išreiškia pailgindami savo šiaip jau trumpinamus balsus. O štai žiniasklaidai įtempimas, panašu, ir toliau lieka svarbiu ištekliumi formaliojo stiliaus raiškai. Jei poreikio būti rimtiems ir formaliems TV ir radijuje toliau dar labiau mažės, gali būti, kad dar labiau keisis ir žiniasklaidos kalba, taigi ir geriausios kalbos vaizdinys.

8.5. APIBENDRINIMAS

Lyginamasis vadovėlinės bk, Vilniaus kalbos ir žiniasklaidos tyrimas patvirtino, kad nė vienu iš viešosios kalbos raidos etapų geriausia kalba nesutampa su vadovėline bk: TV ir radijuje tirtųjų balsių trukmė buvo ir tebėra variantiška ir niekaip nepasiduoda idealiai suvienodinama. Be to, nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmė akivaizdžiai atskiria standartizavimo ideologijos reikmėms sukonstruotą bk nuo gyvųjų kalbos atmainų – sovietmečio ir dabartinio laikotarpio žiniasklaidos bei Vilniaus kalbos. Faktas, kad tirtieji balsių rodikliai rodo tarties kaitos polinkius ir panašėjimą su tomis tarties normomis, kokios vartojamos ir vilniečių, taip pat atskleidžia, kad žiniasklaidoje fiksuojamas tarties variantiškumas nėra stabilus, o kinta laike.

Statistiškai reikšmingą pokytį laike rodo sovietmečio ir dabartinės žiniasklaidos tarties nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmės skirtumai – balsių trukmė trumpėja, be to, abiem tiriamaisiais laikotarpiais ji panašesnė į Vilniaus kalbos nei atitinka vadovėlinę normą. Tą patį rodo ir žiniasklaidos profesionalų balsių įtempimo laipsnis: jis mažėja ir panašėja su Vilniaus kalba, tačiau apskritai balsių įtempimas gali būti laikomas formaliojo stiliaus indeksu, nes būtent šis rodiklis (o ne balsių trukmė) labiau būdingas rimtoms, visuomeninės tematikos laidoms. Vilniečiams formaliojo stiliaus žymiklį, regis, atstoja ir jo funkciją kalbant atlieka didesnė balsių trukmė.

Gali būti, kad tiek kiekybiniai (trukmės), tiek kokybiniai (įtempimo) parametrai kinta dėl sisteminių viešosios erdvės pokyčių, dėl to, kad keičiasi viešojo kalbėjimo

sąlygos. Dabartinė žiniasklaida dažniau nei sovietmečiu kalba spontaniškai, nebėra prievolės turėti iš anksto parengtą, pasirašytą (ir patikrintą) tekstą, kurį būtina arba pravartu skaityti, o skaitant iš tiesų galima susitelkti į kalbos variantų formas, nes apie kalbos turinį negalvojama. Gali būti (reikėtų tikrinti tolesniais tyrimais), kad balsių trukmę veikia ir žiniasklaidoje augantis kalbėjimo tempas – tokį polinkį pastebi kitų šalių tyrėjai.

Vis dėlto – ir tai, ko gero, bus pagrindinis veiksnys – geriausios kalbos (nes viešoji kalba bendruomenėje laikoma geriausia) pokyčius lemia ir naujas pačios žiniasklaidos, jos profesionalų įvaizdis, augantis neformalios tapatybės, neformalaus kalbėtojo stiliaus poreikis. Keičiantis politinei situacijai ir pačiai žiniasklaidai, iš jos imta tikėtis autentiško, gyvo kalbėjimo, plg. žinomos aktorės liudijimą tik prasidėjus pokyčiams:

Žmonės prie mikrofono turi būti organiški. Dažnas skaitovas, susidėjęs kirčius, stengiasi iš paskutiniųjų taisyklingai tarti, o gyvenime – kalba kitaip. Neorganiška. Verčiau kalbėtų savo tarme... Juo labiau nereikėtų versti laužyti kalbos pašnekovų, radijo svečių. O pačios televizijos diktorės kalba visiškai nesuinteresuotais balsais, dėdamos didžiausias pastangas palikti įspūdį savo išore, o ne turiniu. (Kymantaitė 1988: 11)

Žiniasklaidai ilgainiui tapo reikšmingas artimo auditorijai, įdomaus, šiuolaikiško, sėkmingo kalbėtojo stilius. Šios socialinės reikšmės mūsų bendruomenėje siejamos su sostinės kalba (plg. nuostatų eksperimentų rezultatus skyriuje **7. Vilnietišku fonetinių variantų socialinės reikšmės**). Taigi viešosios kalbos ir Vilniaus kalbos artėjimas gali būti ir augančio Vilniaus kalbos prestižo atspindys.

Vienareikšmiškai tvirtinti, kad augantis Vilniaus kalbos vaidmuo rodo žiniasklaidą vartojant Vilniaus kalbą ir Vilniaus kalbą tampant geriausia kalba viešojoje erdvėje, trūksta lyginamųjų Vilniaus ir kitų didžiųjų Lietuvos miestų tyrimų – nežinoma, ar tos kalbos formos, kurios artina žiniasklaidą su Vilniaus kalba, yra būdingos tik Vilniaus kalbai ar yra registruojamos ir kitose lietuvių kalbos atmainose.

9. IŠVADOS

1. Dabartinės Vilniaus kalbos tyrimai patvirtino prieš keletą dešimtmečių fiksuotas pagrindines Vilniaus kalbos ypatybes – šiandieninei vilniečių kalbai tebėra būdingas vadinamasis nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas ir kirčiuotų trumpųjų balsių ilgimas. Ilgųjų balsių trumpinimą ir toliau galima laikyti visuotine ir socialiai nežymėta Vilniaus kalbos ypatybe. Pagal šią ypatybę disertacijoje su Vilniaus kalba palyginta sakytinės žiniasklaidos tartis.

Apie balsių ilgimą iš ankstesnių Vilniaus kalbos tyrimų buvo žinoma, kad balsių ilgumas priklauso nuo lingvistinių kintamųjų (vietos žodyje ir akcentinės pozicijos). Disertacijos tyrimai taip pat parodė, kad ilgiau tariami kirčiuoti balsiai ir kad ilgimas kamiene ir žodžio gale skiriasi. Pirminiu audiciniu tyrimu nustatyta, kad kamiene ilgiau ištariamas kas antras trečias, o žodžio gale pusilgis ar ilgasis būna kas dvilyktas kirčiuotas trumpasis balsis. Dažniau ilgesni tariami balsiai /i/, /u/. Skiriasi ir ilgimo normatyviniai vertinimai. Kamienio ilgimas paprastai laikomas tarminės kilmės, o žodžio galo – siejamas su lietuviškai kalbančiais slavais, slavų kalbų paveiktais lietuviais, taip pat dvikalbiais kalbėtojais ir stipriai stigmatizuojamas kaip netaisyklingas lietuvių kalbos vartojimas ir toks, kuris būdingas žemesnio socialinio statuso kalbėtojams. Kirčiuotų trumpųjų balsių trukmės variavimas nėra atsitiktinis ne tik lingvistiniu, bet ir socialiniu požiūriu. Jau audicinė perklausa parodė, kad ilgesnius balsius dažniau taria vyresnio amžiaus ir vyriškosios lyties informantai. Instrumentiniu metodu detaliau tiriant lietuvių informantų žodžio galo /i/, /u/ trukmę patvirtinta, kad didesnė trukmė koreliuoja su kalbėtojo amžiumi, taip pat nustatyta, kad ši ypatybė priklauso ir nuo kalbėtojo profesinės veiklos tipo ir išsilavinimo. Ilgesni variantai būdingi vyresniems ir pramonės bei gamybos srityse dirbantiems informantams, o trumpesnius dažniau vartoja jaunesni, taip pat šiuolaikiška paslaugų veikla užsiimantys informantai. Ilgesni variantai taip pat būdingesni aukštąjį išsilavinimą turintiems kalbėtojams, o tarp žemo ir aukšto statuso informantų tarties nėra statistiškai reikšmingo skirtumo, taigi ilgesnė žodžio galo trukmė nėra tiesioginis žemesnio išsilavinimo ir žemesnio socialinio statuso koreliatas. Šis tyrimo rezultatas netikėtas – jis rodo priešingas žodžio galo ilgimo socialines reikšmes nei tos, kurios skelbiamos stigmatizuojančiame kalbos normintojų diskurse.

Toliau tirta, kokio ilgumo kirčiuotų žodžio galo balsių trukmė, lyginant informantų grupės viduje, galėtų būti pavadinama ilginimu⁴⁸. Ištyrus /i/ ir /i:/, /u/ ir /u:/ trukmės pasiskirstymą, paaiškėjo, kad ilginamais galėtų būti vadinami balsiai, viršijantys 90 ms ribą. Tokio ilgumo balsių užfiksuota ne vienoje lietuvių informantų grupėje paskirų individų kalboje. Taigi galima daryti išvadą, kad kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas žodžio gale būdingas ne lietuvių vilniečių makrogrupėms, ne stambiosioms makrosocialinėms kalbėtojų kategorijoms kaip amžius, profesinė veikla ar išsilavinimas, bet gali turėti ir daugiau socialinių reikšmių, aktualių mažesnių socialinių grupių tapatybei ar kalbėtojų socialinio stiliaus raiškai.

2. Lyginant skirtingos kilmės ir skirtingas kalbas vaikystės namuose vartojusių informantų kirčiuoto žodžio galo balsių trukmę paaiškėjo, kad kalbų kontaktai nėra savaiminė priežastis, kodėl lietuviai žodžio gale vartoja ne tik trumpuosius, bet ir ilgesnius balsių variantus. Mišrioje šeimoje užaugusių dvikalbių informantų balsių trukmės instrumentiniai rodikliai statistiškai reikšmingai nesiskiria nuo vienakalbių lietuvių, taigi jų gimtoji lietuvių kalba pagal šią charakteristiką yra tokia pat kaip vienakalbių lietuvių vilniečių. Be to, šios abi grupės statistiškai reikšmingai skiriasi nuo lietuviškai kalbančių rusų ar lenkų informantų. Pastarųjų grupėje balsių trukmės vidurkiai priartėja prie 90 ms ribos, kurią sąlygiškai galėtume laikyti balsių ilginimu; šios grupės balsiai taip pat yra ir įtemptesni (taigi tyrime pastebėta ilgumo ir įtempimo koreliacija). Kita vertus, nors lietuvių ir mišrioje šeimoje augusių informantų /i/, /u/ trukmė statistiškai reikšmingai nesiskiria, mišrioje šeimoje augusių informantų balsiai yra kiek ilgesni ir įtemptesni.

Taigi žodžio galo ilginimo genezės tyrimas paneigia prielaidą, kad žodžio galo ilginimo kilmė yra tiesiog intensyvūs lietuvių kontaktai su rusų, lenkų ar kitų Lietuvos tautinių mažumų kilmės kalbėtojais slavais. Aišku viena – slavų kalbos, būdamos negimtosios lietuviams arba būdamos tik viena iš gimtųjų mišrioje šeimoje augusiems vilniečiams, savaime nedaro įtakos kirčiuoto žodžio galo /i/, /u/ trukmei. Jei kirčiuoto žodžio galo ilginimas plisėtų per intensyvų tiesioginį kalbų kontaktą, jis veikiausiai nebūtų toks retas Vilniaus kalbos faktas. Manytina, kad reikėtų ieškoti kitų kalbų kontaktų tipų žodžio galo balsių ilginimui paaiškinti.

Ateityje galima kelti bent porą hipotezių, kaip lietuvių vilniečių žodžio galo ilginimą galėjo paveikti kalbų kontaktai. Abi jos susijusios su nelietuviška ilginimo geneze. Galima kelti klausimą, ar ilginimas galėjo rasti šeimoje lietuviškai nekalbėjusiems vilniečiams per kelias kartas perėjus nuo nelietuvių prie lietuvių kaip individo ir šei-

⁴⁸ Kamieno balsių ilginimas instrumentiškai netirtas.

mos kalbos XIX a. pab. ar XX a. pirmoje pusėje. Tokiu atveju dalis lietuvių vilniečių balsių ilginimą galėjo paveldėti kaip tarties normą.

Taip pat gali būti, kad žodžio galo ilginimas atsirado ir kaip socialinės grupės nario tapatybės rodiklis pokariu, ypač tarp pramonės srities darbininkų. Pokario metais vykdant intensyvią gamyklų ir fabrikų plėtrą ir rusifikaciją, į Vilnių atkelta daug rusų kilmės ir rusiškai kalbančių darbininkų (Stravinskienė 2014: 50). Kalbėdami lietuviškai, jie veikiausiai ilgino žodžio galo balsius, ir tokia tartis galėjo tapti vidiniu grupės kodu.

3. Su kokiomis socialinėmis reikšmėmis asocijuojama ilgesnė žodžio galo trukmė ar žodžio galo ilginimas, šioje disertacijoje tirta kalbėtojo vertinimo eksperimentais. Paaiškėjo, kad lietuvių kilmės vilniečių kalboje ilginimas žodžio gale asocijuojamas su aukštu socialiniu statusu, galia, didele profesine kompetencija. Lietuvių mokyklose eksperimente pateiktiems šio tipo stimulams reikšmingai dažniau priskirtos asmens savybės *išsilavinęs, pasiturintis, sėkmingas, vadovaujantis, jaunatviškas, miestietis, turintis gerą darbą*, taip pat verslininko, žinių vedėjo (gero kalbėtojo) veikla. Vis dėlto su aukščiausiomis vertėmis žodžio galo ilginimas sietas tik lietuvių kalbėtojų atveju. Nelietuviškame artikuliaciniame kontekste jis buvo vertinamas statistiškai reikšmingai prasčiau. Žodžio galo ilginimo asociaciją su aukštu socioekonominiu statusu, miestietišku (ir vilnietišku) patvirtino analogiški ilginimo socialinių reikšmių eksperimentai ir mokyklose, kuriose dėstomoji kalba yra rusų. Moksleivių nuostatos rodo, kad vilniečių kalbinėje bendruomenėje esama nusistovėjusių nuostatų ilginimo atžvilgiu. Lietuvių vilniečių ilginimą galima vertinti kaip Vilniaus kalbos ypatybę, turinčią paslėptąjį, pašonės lygmeniu aktyvuojamą prestižą. Veikiausiai tai palaiko ją gyvą nepaisant ilgamečio ir atviro išorinio stigmatizavimo.

4. Instrumentinė nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimo analizė viešojoje erdvėje atskleidė, kad geriausios kalbos idėja užpildoma kalbos formomis, kurios sutampa su Vilniaus kalbos formomis. Žinant, kad geriausios kalbos vaizdinyje esama bendrinės kalbos ir Vilniaus kalbos sumišimo ir turint kitų šalių tyrimų rezultatų apie viešosios erdvės neformalėjimą ir standarto kaitą, kai žiniasklaida perima iki šiol nuvertintus sostinės kalbos bruožus, galima teigti, kad Lietuvoje viešajai erdvei geriausios kalbos idėja užpildoma Vilniaus kalbos formomis. Vienareikšmiškai tvirtinti, kad augantis Vilniaus kalbos vaidmuo rodo žiniasklaidą artėjant prie būtent Vilniaus kalbos, trūksta lyginamųjų Vilniaus ir kitų didžiųjų Lietuvos miestų kalbos tyrimų ir kitų fonetinių ypatybių tyrimų.

10. ŠALTINIAI

- Atkočaitytė, Daiva. 2002. *Pietų žemaičių raseiniškių prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Bacevičiūtė, Rima. 2004. *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Bacevičiūtė, Rima. 2009. Instrumentinio garsų tyrimo kryptys ir problemos lietuvių dialektologijoje. *Respectus Philologicus* 16 (21), 202–215.
- Bielinskienė, Agnė, Asta Kazlauskienė, Erika Rimkutė ir Aurelija Tamošiūnaitė. 2014. *Lietuvių bendrinė kalba: normos ir vartosena*. Vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams. Kaunas: Versus aureus.
- Čepaitienė, Giedrė ir Elena Palubinskienė. 2006. *Lietuvių kalba*. Vadovėlis 8 klasei. Kn. 1. Kaunas: Šviesa.
- DLKG 2005 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jablonskis, Jonas. 1935. *Raštai*. T. 4. Sud. Juozas Balčikonis. Kaunas: Akcinė „Ryto“ bendrovė Klaipėdoje.
- Jablonskis, Jonas. 1957. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Jaroslavienė, Jurgita. 2015. Lietuvių kalbos trumpųjų ir ilgųjų balsių kiekybės ir kokybės etalonai. *Bendrinė kalba* 88, <http://www.bendrinekalba.lt>.
- Kačiuškienė, Genovaitė ir Irena Kruopienė. 2010. Taisyklingas viešosios kalbos kirčiavimas: siekiamybė ar būtinybė? *Žmogus ir žodis* 12 (1), 80–87.
- Kaukėnienė, Lidija. 2002. Lietuvių bendrinės kalbos nekirčiuotų balsių spektrai. *Kalbotyra* 41, 41–60.
- Kaukėnienė, Lidija. 2003. Bendrinės kalbos nekirčiuotų balsių kiekybė. *Acta linguistica Lithuanica* 48, 35–47.
- Kaukėnienė, Lidija. 2004. Dabartinių baltų bendrinių kalbų balsių spektrai. *Baltistica* 39 (2), 199–211.
- Kavaliauskas, Vidas ir Arnoldas Šmitas. 2010. Būdingosios televizijos žurnalistų tarties klaidos. *Žmogus ir žodis* 1, 28–34.
- Keinys, Stasys. 1974. Iš inteligentų tarties ir kirčiavimo. *Kalbos kultūra* 26, 43–47.
- Kymantaitė, Kazimiera. 1988. Priartėti prie tų, kas klauso ir žiūri. *Kalba Vilnius* 41, 11.

- Kruopienė, Irena ir Genovaitė Kačiuškienė. 2008. Ilgųjų ir trumpųjų balsių realizavimas sakininės žiniasklaidos darbuotojų kalboje. *Žmogus ir žodis* 10, 38–42.
- Kučinskaitė, Jonė ir Rasa Kairienė. 2013. 10-tasis Lietuvos gimnazijų reitingas. *Veidas*, 16–28.
- Lyberis, Antanas. 1987. Pastabos dėl tarties žodyno kirčiavimo. *Kalbos kultūra* 53, 63–67.
- Lietuvos sakininės žiniasklaidos tekstynas 1960–2010, parengė Lietuvių kalbos instituto Sociolingvistikos centras, žr. <http://www.sociolingvistika.lt/ziniasklaidos-tekstynas.htm>.
- LKG 1965 – *Lietuvių kalbos gramatika*. T. 1: *Fonetika ir morfologija*. Vyr. red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis.
- Masaitis, Albinas. 1989. Radijo ir televizijos kalba. *Kalbos kultūra* 56, 19–24.
- Mikulėnienė, Danguolė. 1995. Variantai normos ir sistemos požiūriu. *Kalbos kultūra* 67, 36–39.
- Moksleivių apklausa 2011: „Veido“ žurnalistų atlikta Vilniaus m. Vilnies pagrindinės mokyklos, Vilniaus licėjaus ir Šv. Kristoforo gimnazijos 815 moksleivių (9–19 m.) apklausa. <http://www.veidas.lt/vaikai-nebesvajoja-tapti-kosmonautais---jie-noributi-gydytojais-ir-verslininkais-2>.
- Pakerys, Antanas. 1982. *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius: Mokslas.
- Pakerys, Antanas. 2003. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Enciklopedija.
- Pakerys, Antanas ir Aldonas Pupkis. 2004. *Lietuvių kalbos bendrinė tartis: Kompaktinės plokštelės tekstai*. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Pupkis, Aldonas. 1996. Lietuvos televizija – į priekį ar atgal? Mintys pažiūrėjus „Panoramą“. *Gimtoji kalba* 7, 1–6.
- Pupkis, Aldonas. 1999. Ar turime prestižinę tartį? *Gimtoji kalba* 6 (384), 1–7.
- Pupkis, Aldonas. 2005. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Pupkis, Aldonas. 2006a. Ką parodė Kalbos švaros dienos. *Gimtoji kalba* 6, 3–12.
- Pupkis, Aldonas. 2006b. Ką parodė Kalbos švaros dienos. *Gimtoji kalba* 5, 3–9.
- Pupkis, Aldonas. 2007. 2007 metų Kalbos švaros dienos. *Gimtoji kalba* 11, 3–11.
- Pupkis, Aldonas ir Bonifacas Stundžia. 1987. Žvilgsnis į tarties žodyną kodifikacijos ir vartosenos požiūriu. *Kalbos kultūra* 53, 44–58.
- Razmantienė, Albina, Vida Marčišauskaitė, Jurgita Petrauskaitė ir Asta Leskauskaitė. 2011. *Lietuvių kalba*. Vadovėlis 9 klasei. Kn. 1. Kaunas: Šviesa.
- Reikalavimai 1997. *Būtiniausi tarties reikalavimai*. <http://www.vlkk.lt/aktualiausios-temos/didziosios-klaidos/butiniausi-tarties-reikalavimai>.

- Sabaliauskaitė, Gabija. 2015. Specialusis tyrimas. 12-asis Lietuvos gimnazijų reitingas. *Veidas*, 22–32.
- Salienė, Vilija. 2002. *Lietuvių kalba: mokomės suprasti, sisteminti ir vartoti kalbą*. Vadovėlis 8 klasei. Kaunas: Šviesa.
- Salienė, Vilija ir Antanas Smetona. 2007. *Lietuvių kalba*. Vadovėlis 9 klasei. Vilnius: Tyto alba.
- Salys, Antanas. 1992. *Raštai*. T. 4: *Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Slušinskaitė, Marytė. 1989. Norėtume prisišaukti kalbos specialistą. *Mūsų kalba* 3, 13–14.
- Trumpa, Edmundas. 2008. *Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1960. Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 207–217.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1965. Daugiau dėmesio taisyklingai tarčiai. *Kalbos kultūra* 8, 57–63.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1966a. Kovokime su tarties ir kirčiavimo klaidomis dar mokyklos suole. *Kalbos kultūra* 10, 28–34.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1966b. Pastabos dėl mokinių skaitovų tarties. *Kalbos kultūra* 11, 72–76.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1967. Dar kartą dėl mokinių skaitovų tarties. *Kalbos kultūra* 13, 87–91.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 2001. *Lietuvių kalbos tarties pagrindai ir žodynas*. Vilnius: Pradai.
- Valeckienė, Adelė. 1977. Tarmė ir literatūrinės kalbos tartis. *Kalbos kultūra* 32, 60–65.
- Vilniečių interviu bazė „Kalba Vilnius“, parengė Lietuvių kalbos instituto Sociolingvistikos centras, žr. <http://kalbavilnius.sociolingvistika.lt/>.
- Vitkauskas, Vytautas. 1972. Nepateisinami dalykai teatre. *Kalbos kultūra* 22, 50–53.
- Vitkauskas, Vytautas. 1973. Sėkmės, jaunieji aktoriai! *Kalbos kultūra* 24, 47–50.
- Vitkauskas, Vytautas. 1978. Kokios kalbos moko vaikus teatras. *Kalbos kultūra* 35, 21–26.
- Vitkauskas, Vytautas. 1979. Dėl radijo pranešėjų tarties bei kirčiavimo. *Kalbos kultūra* 36, 56–59.
- Vitkauskas, Vytautas. 1991. Mūsų teatras ir lietuvių kalba. *Gimtoji kalba* 1–2, 1–3.
- Vitkauskas, Vytautas. 2001. *Lietuvių kalbos tarties žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

11. LITERATŪRA

- Adank, Patti, Roel Smits and Roeland van Hout. 2004. A comparison of vowel normalization procedures for language variation research. *Journal of the Acoustical Society of America* 116, 3099–3107.
- Androutsopoulos, Jannis. 2000. Extending the concept of the (socio)linguistic variable to slang. *Mi a szleng?* Tamás Kis (ed.). Debrecen: Kossuth Lajos University Press, 109–140.
- Androutsopoulos, Jannis. 2010. The study of language and space in media discourse. Language and Space. *An International Handbook of Linguistic Variation: Theories and Methods*. Peter Auer and Jürgen Erich Schmidt (eds.). Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 740–760.
- Androutsopoulos, Jannis. 2014. Mediatization and sociolinguistic change. Key concepts, research traditions, open issues. *Mediatization and Sociolinguistic Change*. Jannis Androutsopoulos (ed.). Berlin/Boston: Walter De Gruyter, 3–49.
- Aliūkaitė, Daiva. 2014. Būdingųjų vilniečių tarties bruožų beiškant: 25–35 metų vilniečių balsių trumpinimo polinkiai. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Aliūkaitė, Daiva ir Danguolė Mikulėnienė. 2014. Geolektų ir regioninių dialektų formavimosi ypatumai Lietuvoje. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. Danguolė Mikulėnienė ir Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis, 257–262.
- Aliūkaitė, Daiva, Danguolė Mikulėnienė, Agnė Čepaitienė ir Laura Geržotaitė. 2017. *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Auer, Peter and Helmut Spiekermann. 2011. Demotisation of the standard variety or destandardization? The changing status of German in late modernity (with special reference to south-western Germany). *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Tore Kristiansen and Nikolas Coupland (eds.). Oslo: Novus Press, 161–176.
- Bacevičiūtė, Rima. 2008. *Fonetikos terminai. Žodynėlis ir mokomosios užduotys*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

- Bakšienė, Rima. 2016. *Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šnektas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Bayley, Robert. 2013. Variationist Sociolinguistics. *The Oxford handbook of sociolinguistics*. Robert Bayley, Richard Cameron and Ceil Lucas (eds.). New York: Oxford University Press.
- Bell, Allan. 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13, 145–204.
- Bell, Allan. 1992. Hit and Miss: Referee Design in the Dialects of New Zealand Television Advertisements. *Language and Communication* 12 (3–4), 327–340.
- Bell, Allan. 2011. Leaving home: De-europeanisation in a post-colonial variety of broadcast news language. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Tore Kristiansen and Nikolas Coupland (eds.). Oslo: Novus Press, 177–198.
- Beresnevičiūtė, Vida. 2005. *Etninių grupių socialinės integracijos dimensijos šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje. Etniškumo studijos*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Eugrimas.
- Best, Catherine and Winifred Strange. 1992. Effects of phonological and phonetic factors on cross-language perception of approximants. *Journal of phonetics* 20, 305–330.
- Boersma, Paul and David Weenink. 2010. *Praat: Doing phonetics by computer*. Programos versija 6.0.08.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. John B. Thompson (ed.). Cambridge: Polity Press.
- Brouwer, Dédé and Roeland Van Hout. 1992. Gender-related variation in Amsterdam vernacular. *International journal of the sociology of language* 94, 99–122.
- Bucholtz, Mary. 2004. Styles and stereotypes: The linguistic negotiation of identity among Laotian American youth. *Pragmatics* 14, 127–147.
- Bugge, Edit. 2018. Attitudes to variation in spoken Faroese. *Journal of Sociolinguistics* 22 (3), 312–330.
- Busch, Brigitta. 2009. Reflecting social heteroglossia and accommodating diverse audiences – a challenge to the media. *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*. Aleksandra Galasinska and Michał Krzyżanowski (eds.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 43–58.
- Cameron, Richard. 2005. Aging and gendering. *Language in society* 34, 23–61.
- Campbell-Kibler, Kathryn. 2006. Listener Perceptions of Sociolinguistic Variables: the case of (ing), https://www.asc.ohio-state.edu/campbell-kibler.1//KCK_diss.pdf.
- Coupland, Nikolas. 1985. 'Hark hark the lark': Social motivations for phonological style-shifting. *Language and Communication* 5, 153–171.

- Coupland, Nikolas 2007. *Style. Language variation and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas. 2009. Dialects, standards and social change. *Language attitudes, Standardization and language change: Perspectives on themes raised by Tore Kristiansen on the occasion of his 60th birthday*. Marie Maegaard, Frans Gregersen, Pia Quist and J. Normann Jørgensen (eds.). Oslo: Novus forlag, 27–49.
- Coupland, Nikolas. 2014a. Language change, social change, sociolinguistic change: A meta-commentary. *Journal of Sociolinguistics* 1802, 277–286.
- Coupland, Nikolas. 2014b. Sociolinguistic change, vernacularization and broadcast British media. *Mediatization and Sociolinguistic Change*. Jannis Androutsopoulos (ed.). Berlin/Boston: Mouton de Gruyter, 67–96.
- Coupland, Nikolas and Tore Kristiansen. 2011. SLICE: Critical perspectives on language (de) standardization. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Tore Kristiansen and Nikolas Coupland (eds.). Oslo: Novus Press, 11–35.
- Crowley, Terry. 2007. *Field Linguistics: A Beginner's Guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Čekmonas, Valerijus. 1980 [2018]. К проблеме литовско-белорусской фонетической интерференции в Пелясе. *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*. Sud. Laima Kalėdienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 387–415.
- Čekmonas, Valerijus. 1984 [2018]. Ramaškonių fonologija. *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*. Sud. Laima Kalėdienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 542–551.
- Čekuolytė, Aurelija. 2017. *Vilnius Adolescents' social order: An outsider's look inside. An ethnographic and sociolinguistic study of social categories and stylistic practices among Vilnius adolescents*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2012. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo polinkiai 1960–2011 m. informacinėse laidose. *Kalbos kultūra* 85, 178–189.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2013. Žiniasklaidos tarties pokyčiai. Kaip keitėsi preskriptyviųjų ir realiųjų tarties normų santykis 1960–2011 m.? *Baigiamasis mokslinis projekto „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“ seminaras Lietuvos mokslo taryboje* (nepublikuota moksliniame seminare pristatyta tyrimo medžiaga).
- Čičirkaitė, Ramunė. 2014. Vilnietiško balsių ilginimo socialinė reikšmė. Moksleivių pašąmoningųjų nuostatų tyrimas. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.

- Čičirkaitė, Ramunė. 2016. „Radijų ir televizijų gal net vilnietiška jie kalba“: Sakytinės žiniasklaidos ir Vilniaus kalbos nekirčiuotų kintamųjų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/ ir /a:/ akustinė analizė. *Taikomoji kalbotyra* 8, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Čičirkaitė, Ramunė ir Loreta Vaicekauskienė. 2012. Balsių ilginimas kaip sociolingvistinė vilniečių tarties ypatybė. *Taikomoji kalbotyra* 1, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Dailey, René, Howard Giles and Laura L. Jansma. 2005. Language attitudes in an Anglo-Hispanic context: The role of the linguistic landscape. *Language and Communication* 25, 27–38.
- Dragojevic, Marko and Howard Giles. 2016. I Don't Like You Because You're Hard to Understand: The Role of Processing Fluency in the Language Attitudes Process. *Human Communication Research* 42 (3), 396–420.
- Dragojevic, Marko, Howard Giles and Bernadette M. Watson. 2013. Language ideologies and language attitudes: A foundational framework. *The Social Meanings of Language, Dialect, and Accent: International Perspectives on Speech Styles*. Howard Giles and Bernadette M. Watson (eds.). New York: Peter Lang, 1–25.
- Eckert, Penelope. 2008. Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics* 12 (4), 453–476.
- Eckert, Penelope. 2012. Three waves of variation study: the emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation. *Annual review of anthropology* 41, 87–100.
- Eckert, Penelope and William Labov. 2017. Phonetics, phonology and social meaning. *Journal of Sociolinguistics* 21 (4), 467–496.
- Evert, Stefan. 2006. How random is a corpus? The Library metaphor. *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 54 (2), 177–190.
- Fabricius, Anne H., Dominic Watt and Daniel Ezra Johnson. 2009. A comparison of three speaker-intrinsic vowel formant frequency normalization algorithms for sociophonetics. *Language Variation and Change* 21, 413–435.
- Flynn, Nicholas 2011. Comparing vowel formant normalisation procedures. *York Paper in Linguistics* (Series 2) 11, 1–28.
- Fuertes, Jairo N., William H. Gottdiener, Helena Martin, Tracey C. Gilbert and Howard Giles. 2012. A meta-analysis of the effects of speakers' accents on interpersonal evaluations. *European Journal of Social Psychology* 42 (1), 120–133.
- Garrett, Peter. 2010. *Attitudes to Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geere, Melissa, Joy Everett and Alasdair MacLeod. 2015. “My Vocal Cords are Made of Tweed”: Style-Shifting as Speaker Design. *Lifespans and Styles* 1, 12–20.

- Geržotaitė, Laura. 2017. Geolingvistinis Babtų apylinkių šnektų tyrimas. *Babtai*. Sud. Domijonas Šniukas. Vilnius: VŠĮ „Versmės“ leidykla, http://www.llt.lt/pdf/babtai/LLT_Babtai_Gerzotaite_moksl_str_2016_11_04.pdf.
- Giles, Howard, Miles Hewstone and Peter Ball. 1983. Language attitudes in multilingual settings: Prologue with priorities. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 4 (2–3), 81–96.
- Giles, Howard and Philip Smith. 1979. Accommodation theory: optimal levels of convergence. *Language and Social Psychology*. Howard Giles and Robert N. St. Clair (eds.). Baltimore: Basil Blackwell.
- Girčienė, Jurgita. 2017. Adresato įvardijimo perversmas žiniasklaidoje. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys–Aidai, 191–215.
- Girdenis, Aleksas. 2003. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos instituto leidykla.
- Grinaveckienė, Elena ir Vytautas Vitkauskas. 1997. *Lietuvių tarmių tekstai 2: Vilniaus miesto senųjų gyventojų šnektas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Grondelaers, Stefan and Tore Kristiansen. 2013. On the need to access deep evaluations when searching for the motor of standard language change. *Language (De) standardisation in late modern Europe: Experimental studies*. Tore Kristiansen and Stefan Grondelaers (eds.). Oslo: Novus Press, 9–53.
- Grumadienė, Laima. 1979. Dėl sociolingvistinio Vilniaus lietuvių šnekamosios kalbos statuso. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 19, 93–99.
- Grumadienė, Laima. 1980. Subjektyvusis kalbos vertinimas. *Kalbos kultūra* 39, 91–93.
- Grumadienė, Laima. 1983a. Оппозиция долгих и кратких гласных і, е, а, у в конечной неударной позиции в литовской речи коренных литовцев г. Вильнюс. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai: A serija* 1 (82), 82–93.
- Grumadienė, Laima. 1983b. Социолингвистическое исследование литовской речи коренных вильнюсцев. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 23, 62–101.
- Grumadienė, Laima. 1988. Sociolingvistinis vilniečių lietuvių kalbos tyrimas: konsonantizmas ir akcentuacija. *Lietuvių kalba ir bilingvizmas. Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, 132–148.
- Grumadienė, Laima. 1989. Ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas miestiečių lietuvių kalboje. *Baltistica* III (2 priedas), 292–296.
- Grumadienė, Laima. 1994. Balsių kiekybės sistemų sankirta ir raida. *Baltistica* (IV priedas), 67–69.

- Haugen, Einar. 1966 [1997]. Language standardization. *Sociolinguistics: A Reader and Coursebook*. Nikolas Coupland and Adam Jaworski (eds.). Basingtoke: Macmillan, 341–352.
- Hjarvard, Stig. 2004. The globalization of language: how the media contribute to the spread of English and the emergence of medialects. *Nordicom Review* 25 (1–2), 75–98.
- Hosoda, Megumi, Eugene F. Stone-Romero and Jennifer N. Walter. 2007. Listeners' cognitive and affective reactions to English speakers with standard American English and Asian accents. *Perceptual and Motor Skills* 104, 307–326.
- Hudson, Richard A. 1996. *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Imada, Takatoshi. 1991. Modernity and its deconstruction: metamorphosis of civilization. *International Review of Sociology New Series* 3, 197–211.
- Jablonskis, Konstantinas. 1947. Mažvydo gyvenimas ir aplinka. *Senoji lietuviška knyga*. Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 89–108.
- Jaroslavienė, Jurgita. 2010. *Rytinių kauniškių Prienų šnektos fonologija*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Jaworski, Adan, Nikolas Coupland and Dariusz Galasiński (eds.). 2004. *Metalinguage: Social and ideological perspectives*. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Johnstone, Barbara. 2009. Pittsburghese shirts: Commodification and the enregisterment of an urban dialect. *American Speech* 84 (2), 157–175.
- Kalėdienė, Laima. 2008. Sociolingvistinių kintamųjų metodas – vienas iš kalbos kitiųjų krypties nustatymo metodų. *Sociolingvistiniai kalbos tyrimai. Jono Jablonskio konferencijos pranešimų tezės*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 5–6.
- Karaliūnas, Simas. 1997. *Kalba ir visuomenė. Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kardelis, Vytautas. 2014. Lietuvių kalbos salos: probleminiai aspektai. *Lietuvių kalba* 8, www.lietuviukalba.lt.
- Kazlauskaitė, Rūta. 2005. *Šiauliškių patarmės pietinių šnektų tekstai ir komentarai*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- Kazlauskaitė, Rūta, Lionė Lapinskienė ir Rima Bacevičiūtė. 2007. *Vakary aukštaičiai šiauliškiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Kazlauskas, Jonas. 1968. Lietuvių kalba tarybiniais metais. *Baltistica* 4 (2), 322–327.
- Kazlauskienė, Asta. 1998. Atvirojo ir uždarojo skiemens balsių trukmė pietinių vakarų aukštaičių tarmėje. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 60, 113–123.

- Keršytė, Nijolė. 2016. Kalba – disciplinarinės galios ir žinojimo taikyns. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. Sud. Loreta Vaicekauskienė ir Nerijus Šepetyš. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 51–112.
- Kristiansen, Tore. 1998. The role of standard ideology in the disappearance of the traditional Danish dialects. *Folia Linguistica* 32 (1–2), 115–130.
- Kristiansen, Tore. 2001. Two standards – one for the media and one for the school. *Language Awareness* 10 (1), 9–24.
- Kristiansen, Tore. 2003. Language attitudes and language ideology in Denmark. *International journal of the Sociology of Language* 159, 57–72.
- Kristiansen, Tore. 2004. Social meaning and norm-ideals for speech in a Danish community. Adam Jaworski, Nikolas Coupland and Dariusz Galasiński (eds.). *Metalanguage. Social and Ideological Perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 167–192.
- Kristiansen, Tore. 2009. The macro-level social meanings of late-modern Danish accents. *Acta Linguistica Hafniensia* 41 (1), 167–192.
- Kristiansen, Tore, Peter Garrett and Nikolas Coupland. 2005. Introducing subjectivities in language variation and change. *Acta Linguistica Hafniensia: International Journal of Linguistics* 37 (1), 9–35.
- Krosnick, Jon A., Charles M. Judd and Berndt Wittenbrink. 2005. The Measurement of Attitudes. *The Handbook of Attitudes*. Dolores Albarracín, Blair T. Johnson and Mark P. Zanna (eds.). New York, London: Psychology Press, 21–76.
- Labov, William. 1966 [2006]. *The Social Stratification of English in New York City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labov, William. 1971. The study of language in its social context. *Advances in the Sociology of Language* 1. Joshua A. Fishman (ed.). The Hague, The Netherlands: Mouton, 152–216.
- Labov, William. 1972. *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William. 1984. Field methods of the project on linguistic change and variation. *Language in use: Readings in sociolinguistics*. John Baugh and Joel Scherzer (eds.). Englewood Cliffs: Prentice Hall, 28–66.
- Labov, William. 2001. *Principles of linguistic change: Social factors*. Oxford: Blackwell.
- Labov, William. 2008. Quantitative Reasoning in Linguistics. *Linguistics* 563, <https://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/QRL.pdf>.
- Labov, William. 2010. *Principles of linguistic change: Cognitive and cultural factors*. Oxford: Wiley-Blackwell.

- Laigonaitė, Adelė. 2002. *Lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Lambert, Wallace E. 1967. A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues* 23 (2), 91–110.
- Lambert, Wallace E., Richard C. Hodgson, Robert C. Gardner and Samuel Fillenbaum. 1960. Evaluational reactions to spoken languages. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 60 (1), 44–51.
- LazŠT 2013 – *Lazūnų šnektos tekstai. Tarmių tekstynas*. Sud. Jurgita Jaroslaviėnė ir Nijolė Tuomienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Leskauskaitė, Asta. 2004. *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Leskauskaitė, Asta. 2018. Šiaurinių pietų aukštaičių lingvistinis kraštovaizdis XX a. 6–7 dešimtmetyje. *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5. Sud. Rima Bakšienė ir Nadežda Morozova. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 26–44.
- Lev-Ari, Shiri and Boaz Keysar. 2010. Why don't we believe non-native speakers? The influence of accent on credibility. *Journal of Experimental Social Psychology* 46, 1093–1096.
- LKA II 1982 – *Lietuvių kalbos atlasas. Fonetika*. Ats. red. Kazys Morkūnas. Vilnius: Mokslo.
- LKE 2008. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Reng. Kazys Morkūnas, red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LTCh 2004 – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Sud. Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- LTŽ 2012 – *Lingvodidaktikos terminų žodynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Macaulay, Ronald K. S. 1977. *Language, social class, and education. A Glasgow study*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Macaulay, Ronald K. S. 1997. *Standards and variation in urban speech. Examples from Lowland Scots*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Marcinkevičienė, Rūta. 2009. Nuo Habermaso iki Valinsko. Viešosios erdvės privatėjimas. *Akiračiai* 2–3 (409), <http://donelaitis.vdu.lt/lkk/pdf/haber.pdf>.
- Markevičienė, Žaneta. 1999. *Aukštaičių tarmių tekstai* 1. Vilnius: Vilpa.
- Marlow, Mikaela and Howard Giles. 2010. 'We won't get ahead speaking like that!' Expressing and managing language criticism in Hawai'i. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 31, 237–251.

- Meiliūnaitė, Violeta. 2012. Šiuolaikinės tarmių duomenų rinkimo ir skelbimo patirtys: atsakyti ir neatsakyti klausimai. *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*. Sud. Violeta Meiliūnaitė ir Nadežda Morozova. Vilnius: UAB „Petro ofsetas“, 91–103.
- Mendoza-Denton, Norma. 2008. *Homegirls: Language and cultural practice among Latina youth gangs*. Oxford: Blackwell.
- Mikulėnienė, Danguolė. 2016. Multimodalusis tarmėtyros modelis: vietinės lenkų kalbos variantiškumo Lietuvoje tyrimo galimybės. *Lietuvos lenkų tarmės*. Red. Kristina Rutkowska. http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/files/mikuleniene_%20tarmetyros_modelis.pdf.
- Mikulėnienė, Danguolė. 2018. Dėl antrinių dialektų formavimosi ir raidos. *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5. Sud. Rima Bakšienė ir Nadežda Morozova. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 11–26.
- Milroy, Lesley. 1980. *Language and social networks*. Oxford: Basil Blackwell.
- Milroy, Lesley and Matthew Gordon. 2003. *Sociolinguistics: method and interpretation*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Morozova, Nadežda. 2014. Rusų tarmės Lietuvoje: paplitimas ir pagrindiniai bruožai. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir komentarai*. Sud. Danguolė Mikulėnienė ir Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis.
- Murinienė, Lina. 2007. *Rytinių šiaurės žemaičių fonologija: vokalizmas ir prozodija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Nevinskaitė, Laima. 2013. Retrospektyvus Lietuvos sakininės žiniasklaidos tekstynas: rengimo metodologija ir patirtis. *Taikomoji kalbotyra* 2, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Nevinskaitė, Laima. 2017a. TV ir radijas kaip kalbos idealų formuotojas. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekuskienė. Vilnius: Naujasis Židinys–Aidai, 43–49.
- Nevinskaitė, Laima. 2017b. Kaip tyrėme kalbos idealus viešojoje vartosenoje. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekuskienė. Vilnius: Naujasis Židinys–Aidai, 85–95.
- Nevinskaitė, Laima. 2017c. Kova už žodį. Persidengimų ir pertraukimų kaita. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekuskienė. Vilnius: Naujasis Židinys–Aidai, 239–259.
- Norkevičius, Giedrius. 2010. *Garsų trukmių modelių kūrimo metodas, naudojant didelės apimties daugelio kalbėtojų garsyną*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Osgood, Charles E. 1952. The Nature and Measurement of Meaning. *Psychological Bulletin* 49 (3), 197–237.

- Osgood, Charles. E. 1954. Measurement of Connotative Meaning. *Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems*. Charles E. Osgood and Thomas A. Sebeok (eds.). Baltimore: Waverly Press, 177–183.
- Ó hlfearnáin, Tadhg and Noel Ó Murchadha. 2011. The perception of Standard Irish as a prestige target variety. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Tore Kristiansen and Nikolas Coupland (eds.) Oslo: Novus Press, 97–104.
- Pakerys, Antanas. 1982. *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius: Mokslas.
- Pakerys, Antanas. 1995. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Žara.
- Peterson, Gordon E. and Harold L. Barney. 1952. Control methods used in a study of the vowels. *Journal of the Acoustical Society of America* 24 (2), 175–184.
- Pupkis, Aldonas. 2017. Standartinė kalba? *Bendrinė kalba* 90, www.bendrinekalba.lt.
- Ramonienė, Meilutė. 2009. Vilniaus gyventojų kalbinis elgesys. *Prace bałtystyczne 4: język, literatura, kultura*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski wydział polonistyki, 71–81.
- Ramonienė, Meilutė (red.). 2010. *Miestai ir kalbos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Ramonienė, Meilutė (red.). 2013. *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Rutkovska, Kristina 2014. Lenkų kalbos paplitimas ir vartojimo ypatumai. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir komentarai*. Sud. Danguolė Mikulėnienė ir Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis.
- Rutkovska, Kristina (red.). 2016. Lenkų tarmės Smalvų tarminiame plote: paplitimas, funkcionavimo ypatybės, kalbiniai bruožai. *Lietuvos lenkų tarmės*, http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/files/rutkovska_lenku_tarmes_smalvu_lt.pdf.
- Senkus, Juozas. 2006. *Kalbotyros darbai*. Sud. Danguolė Mikulėnienė ir Rasa Senkutė-Kašėtienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Shuy, Roger W., Walter A. Wolfram and William K. Riley. 1968. *A study of social dialects in Detroit*. Final report, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED022187.pdf>.
- Silverstein, Michael. 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language and Communication* 23, 193–229.
- Smetonienė, Irena. 2014. *Žiniasklaidos kalba ir stilius: tartis ir kirčiavimas*. Tartis. 1 dalis. [elektroninis išteklius].
- Smetonienė, Irena, Antanas Smetona ir Andrius Valotka. 2016. Dėl standartinės kalbos termino. *Lietuvių kalba* 10, www.lietuviukalba.lt.
- Spolsky, Bernard. 1998. *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

- Stravinskienė, Vitalija. 2014. Vilniaus m. etninė-demografinė padėtis: 1944–1951 m. *Istorija* 95, 40–57.
- Svenstrup, Christoph Hare. 2013. Language attitude in south-west Germany. *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*. Tore Kristiansen and Stefan Grondelaers (eds.). Oslo: Novus Press, 55–70.
- Svenstrup, Christoph Hare. 2019. “...weil die Zukunft in Hochdeutsch liegt...” (“...because Hochdeutsch is the future...”). *Language attitudes amongst adolescents from the Stuttgart area*. PhD thesis. Copenhagen: University of Copenhagen.
- Tagliamonte, Sali. A. 2006. *Analysing sociolinguistic variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tamaševičius, Giedrius. 2012. *Žiniasklaidos lyderių sociolingvistinė kompetencija visuomenės transformacijų kontekste*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Tamaševičius, Giedrius. 2017. Neformalioji leksika eteryje, arba kuo toliau į mišką. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausias kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 215–239.
- Thøgersen, Jacob and Nicolai Pharao. 2013. Changing pronunciation but stable social evaluation? *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 19 (2), 191–201.
- Thøgersen, Jacob, Tore Kristiansen and Jan-Ola Östman. 2012. Changing linguistic norms in the audiovisual media. [2012 m. rugpjūčio 21–24 d. Berlyne vykusio XIX sociolingvistikos simpoziumo medžiaga.]
- Thomas, Erik. R. 2011. *Sociophonetics. An Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Thomas, Erik R. and Tyler Kendall. 2007. NORM: The vowel normalization and plotting suite, http://lingtools.uoregon.edu/norm/about_normalization1.php.
- Trudgill, Peter. 1972. Sex, covert prestige and linguistic change in the Urban British English of Norwich. *Language in Society* 1, 179–195.
- Trudgill, Peter. 1974. *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trumpa, Edmundas. 2008. *Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Tuomienė, Nijolė. 2008. *Ramaškonių šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbanavičienė, Jolita. 2010. *Svirkių šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Urbanavičienė, Jolita. 2014. Vilniečių kalbos vardažodžių kirčiavimas: sinchroninis Saussure'o ir Fortunatovo dėsnis. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Urbanavičiūtė, Žaneta. 1978. Priebalsių *t, d, n* ir *b, p, m, v* kietinimas lietuvių kalbos tarmėse. *Kalbotyra* 29 (1), 69–79.
- Urbonaitė, Daina. 2017. Kalbos samprata kalbinio švietimo politikoje: Lietuvos ir Danijos lyginamoji analizė. *Taikomoji kalbotyra* 9, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2014a. Graži ar protinga? Socialinės Vilniaus merginų tarties variantų reikšmės ir diskurso stereotipai. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2014b. Įvadas. Vilniaus kalba: naujas tyrimų etapas. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2014c. Didmiestis ir sostinė *geriausios lietuvių kalbos* percepcijose. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2016. Dabartinės lietuvių kalbos inžinerijos karkasas. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. Sud. Loreta Vaicekauskienė ir Nerijus Šepetytys. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 245–310.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2017a. Du sąmonės lygmenys, dvi geriausios kalbos, vienas standartas. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 111–143.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2017b. Kodėl mokslui svarbu kalbos idealai? *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 49–59.
- Vaicekauskienė, Loreta. 2017c. Kas yra kalba ir kas kalbos standartas? *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. Loreta Vaicekauskienė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 21–27.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ramunė Čičirkaitė. 2011. „Vilniaus klausimas“ bendrinės lietuvių kalbos sampratoje: metalingvistinių vilniečių komentarų tyrimas. *Darbai ir dienos* 56, 57–76.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ramunė Čičirkaitė. 2013. Ideal language in broadcast media: price to sell and willingness to buy. *Digital Archives, Audiovisual Media and Cultural Memory Conference*. University of Copenhagen (nepublikuota konferencijoje pristatyta tyrimo medžiaga).
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ėrika Sausverde. 2012. Lietuvos tarmių rezervatas. Socialiniai ir geografiniai tarmės mobilumo ribojimai tiesioginių tyrimų duomenimis. *Taikomoji kalbotyra* 1, www.taikomojikalbotyra.lt.

- Vaišnienė, Daiva. 2017. Bendrinės kalbos samprata Lietuvos Respublikos teisės aktuose ir kalbos politikos kontekste. *Bendrinė kalba* 90, www.bendrinekalba.lt.
- Vidugiris, Aloyzas. 2004. *Zietelos lietuvių šnekta*. Vilnius: Presvika.
- Vidugiris, Aloyzas. 2014. *Lazūnų šnekta*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vyšniauskienė, Inga. 2012. Polylingual Behaviour of Vilnius Youth: Searching for social identity. *Kalbotyra* 64, 140–157.
- Vyšniauskienė, Inga. 2014. Corpus Analysis of Russian and English Resources in Vilnius Adolescents' Speech. *Taikomoji kalbotyra* 6, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Volín, Jan and David Studenovský. 2007. Normalization of Czech vowels from continuous read texts. *Proceedings of 16th ICPHS*. Saarbrücken: ISPhS, 185–190.
- Waltersas, Kay. 1994. Dialektologija. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. Sud. Laima Grumadienė ir Rūta Marcinkevičienė. Vilnius: Gimtasis žodis, 62–72.
- Wodak, Ruth and Gertraud Benke. 1997. Gender as a sociolinguistic variable: New perspectives on variation studies. *The Handbook of Sociolinguistics*. Florian Coulmas (ed.). Oxford: Blackwell, 127–150.
- Wolfram, Walt. 1991. The Linguistic Variable: Fact and Fantasy. *American Speech* 66 (1), 22–32.
- Wolfram, Walt. 2009. Dialect in society. *The new sociolinguistics reader*. Nikolas Coupland and Adam Jaworski (eds.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 35–48.
- Wolfram, Walt and Natalie Schilling-Estes. 2006. *American English: Dialects and variation*. *Language in Society* 25. Malden: Blackwell.
- ZietŠT 2005 – *Zietelos šnektos tekstai* I. Sud. Aloyzas Vidugiris ir Danguolė Mikulėnienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Zinkevičius, Zigmās. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Zigmās. 1972. Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas. *Baltistica* 8 (1), 79–100.
- Zinkevičius, Zigmās. 1974. Dėl vieno siūlymo koreguoti tarties normą. *Kalbos kultūra* 26, 47–50.
- Zinkevičius, Zigmās. 1977. Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės. *Baltistica* 13 (1), 237–244.
- Zinkevičius, Zigmās. 1987. *Lietuvių kalbos istorija 2: Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

12. PRIEDAI

1 PRIEDAS.

KLAUSIMYNAS SOCIOLINGVISTINIAMS INTERVIU SU VILNIEČIAIS

Jau minėjome, kad vykdome vilniečių tyrimą. Jo tikslas – įrašyti įvairaus amžiaus ir užsiėmimo vilniečių pasakojimų apie Vilnių. Jei Jums bus įdomu, galėsiu papasakoti daugiau po mūsų pokalbio.

Man būtų sunku viską užsirašyti, todėl, tikiuosi, neprieštarausite, kad interviu įrašysiu į diktofoną.

[IJUNGTI DIKTOFONĄ]

I. APIE INFORMANTĄ

[*Pirmiausia norėčiau pateikti keletą trumpų klausimų apie Jus.*]

1. Jūs gimėte Vilniuje, ar ne? Ar visą laiką čia gyvenote?

2. O Jūsų tėvai? Kur gimė Jūsų mama ir tėtis? Kokiomis kalbomis jie kalbėjo su Jumis, kai buvote mažas? Kokios jų pačių gimtosios kalbos? O kokia kalba ar kalbomis vyko pamokos Jūsų mokykloje?

3. Ar Jūs turite šeimą? Kur gimė Jūsų vyras/žmona? Kokia jo/jos gimtoji kalba ar kalbos? Kokia kalba ar kalbomis bendraujate namie su sutuoktiniu ir vaikais, jei turite?

4. Kiek Jums metų?

5. O ką esate baigęs/studijuojate? Kokia Jūsų specialybė, profesija? [Jei dirba] Koks Jūsų užsiėmimas, kuo dirbate dabar ir kuo dirbote anksčiau?

[*Keletas klausimų apie informanto asmenybę.*]

6. Prieš pradėdami kalbėti apie miestą, norėtūsi paklausti apie Jus kaip vilnietį. Ką veikiate laisvalaikiu? Kokius žurnalus skaitote, kokias laidas mėgstate? Kokia kalba skaitote, žiūrite? Kaip leidžiate atostogas?

7. Sakykite, kuo Jūs žavėtės, koks žmogus, vieša asmenybė ar kokio tipo žmonės Jums imponuoja?

8. Koks Jūsų pažįstamų ratas, su kuo dažniausiai bendraujate?

II. LAISVASIS POKALBIS APIE VILNIŲ

[*Dabar norėčiau paprašyti papasakoti apie Vilnių. Turiu keletą klausimų, nuo kurių galėtume pradėti.*]

9.

9a. [Vyresniems informantams] Kurioje miesto dalyje gyveno Jūsų šeima, kai Jūs buvote mažas? Kaip atrodė tas rajonas?

- Kurias miesto erdves užimdavote būdami vaikai, kai eidavot į kiemą? Kokiomis kalbomis kalbėjo Jūsų kiemo draugai? Nepastebėjote, ar buvo kokių stereotipų apie skirtingas tautybes?
- Ar Vilnius šiandien labai pasikeitęs? Kas pasikeitė labiausiai? Kaip vertinate šias permainas?

9b. [Visiems] Kuris Vilniaus rajonas Jums labiausiai patinka?

- O kur gyvenate? Ar čia Jums patinka? Jei turėtumėte galimybę, ar išsikeltumėte kitur? Kur ir kodėl?

9c. O ar Vilnius – saugus miestas? Ar esate girdėjęs istorijų apie vagystę autobuse/parduotuvėje, įsilaužimą, apiplėšimą ar užpuolimą? Gal pačiam tai yra nutikę? Papasakokite.

10. Jei lygintume su kitais Lietuvos ar kitų Europos valstybių miestais, ar Vilnius kuo nors išsiskiria? Kuo? Miesto atmosfera ar išvaizda?

- Kaip vertinate didmiesčiams įprastus ant sienų piešiamus grafičius? Kai kas juos laiko jaunimo saviraiškos, miesto kultūros dalimi, o kai kam jie atrodo aplinkos žalojimas. Kokios nuomonės būtumėte Jūs?

11. Ar galėtumėte apibūdinti, koks yra tipiškas vilnietis? Ar jis kuo nors skiriasi nuo, pvz., tipiško kauniečio?

- O ar keičiasi Vilniaus gyventojų sudėtis? Ar į miestą atvyksta daug naujų žmonių iš kitur? Ar Jūs juos pastebite?
- Ar galėtumėte pasakyti, kad vilniečiai yra kūrybingi, linksmi, patenkinti žmonės? Kodėl taip/ne?

12. O kokie žmonės gyvena Jūsų rajone? Kokie yra Jūsų kaimynai? Ar su jais bendraujate?

- Gal yra buvę kokių nutikimų su kaimynais? Papasakokite.

III. TESTAS

[*Dabar prašytume Jūsų balsu perskaityti pateiktą tekstą.*]

Senelė keldavosi dar su saule. Laukdama, kol aš pabusiu, imdavosi visų įprastų darbų. Nemąstydamo, kurį pirmą pradėti. Išleisdavo antis, pašerdavo šunis, pakurdavo krosnį. Paskui tipendavo paežerėn įsitikinti, ar tebėra trys mūsų valtys. Tas valtis dar jos tėvas buvo pirkęs. Ypač jai patiko ta, kuri raudonais šonais, blizganti kaip šilkas. Vaikystėje tarp brolių ne vienas mūšis dėl jos buvo kilęs – kuris pirmas irkluos. O šiandien tįso perrudusi, vargu ar kas dėl šios valtys mušis. Niekam nereikalinga toliau plūduriuos, kol supus, kaip nutiko irklams, šiandien pakastiems čia pat, paežerėje. O štai valtimi dabar jau tik priplaukusios antys grožisi, gal dar keli suodini žvirbliai.

Senelė pamažėle sukdamo atgal, niūniuodavo mūsų mėgstamą dainą, kaip vanagėlis pilkas vištą nupėšė. Rudenį, žolę nuklojus šalnos pakąstiems medžių lapams, ir žiemą pasnigus kopimas įkalnėn ypač vargindavo jos silpną širdį, tad grįžus tekdamo gulti lovon. „Tai truks tik akimirką, Dievas mato, kiek pabūsiu, pagulėsiu po vargų ir kelisios, – sakydamo, – duoną reikia kepti – antraip tris dienas kilusi tešla bus perrūgusi ir prie krosnies sienelės šildomas raugas taps niekam tikęs“. „O ir trobos kiekvienas pakampis dulkių pilnas. Gerai, kad bent kultū šiais laikais nebereikia“. Trūks plyš viską nudirbdavo pati. Pasakymas „darbas – ne vilkas“ – ne mano senelei.

Kai nubusdavau, namų kuopimas būdamo pasibaigęs. Ant stalo – tikri turtai: garuodavo duona, šalia – šviežias sviestas, senelės pirktas pyragas. Pilvas tik gurgt, aš čiupt duonos riekę! Atsisėdi lauke prieš saulę, senelę greta sodini, ir visu balsu traukiam vanagėlio dainą.

Tokius kaimo vaizdus man nupiešė vaikystės vasarų atmintis. Daug kas mano, kad jie turėtų būti patys brangiausi. Tačiau man brangus ir Vilnius, jo burtai. Tikiuosi, kad gyvenimo kely pusę vėjai prie senatvės durų supūs visus – ir miesto, ir kaimo – prisiminimus.

[*Dabar prašytume Jūsų perskaityti pateiktus žodžius, bus tikrai lengviau nei tekstą.*]

duoną – duona

saulę – su saule

valtis – valtys

antis – antys

su visu – visų

vargu – vargų

keli – kely
kuri – kurį
supus – supūs
tris – trys
truks – trūks
tai mano namas – jis mano kitaip
mušis – mūšis
pabusiu – pabūsiu
pakastiems – pakąstiems
perrudusi – perrūgusi
senelė – sienelė
kopimas – kuopimas
tėvas – Dievas
suodini – sodini
nupešė – nupiešė
pilnas – pilvas
Vilnius – vilkas
pilkas – šilkas
pirmas – pirktas
kulti – gulti
burtai – turtai
nesutariu su vadovu – sveikina vadovus
pasitiki šeimininku – turi du šeimininkus
mėgaujasi turtu – sukaupė didžiulius turtus
giriasi pirktu megztniniu – dovanoja pirktus megztninius
su pilnu pilvu – prisikimšo pilnus pilvus
džiaugiuosi šiltu rytu – prisimenu šiltus rytus
su pirmu paukščiu – prisimenu pirmus žodžius
pykstu ant tavęs – pyksti dėl niekų
pažiūriu filmą – tu pažiūri į mane
klystu rašydama – tu žaisdama vis klysti
sieki pergalės – tu sieki pripažinimo
pakenčiu šunis – pakenti prastą orą
įsirežiu į sieną – įsireži į medį

IV. VILNIAUS KALBOS YPATYBĖS

[*Tikiuosi, testas neišvargino. Turbūt supratote, kad mus domina ne tik miestas, bet ir vilniečių kalbos ypatybės, todėl dar norėčiau paklausti apie Vilniaus kalbą.*]

13. Ar galėtumėte pasakyti, kokia kalba kalbama Vilniuje? Kuo Vilniaus kalba skiriasi nuo kituose Lietuvos miestuose gyvenančių žmonių kalbos? [*Išsiaiškinti, ar nevadina Vilniaus kalbos bendrine kalba*]

- Gal galite pasakyti, kokios ypatybės būdingos vilniečių kalbai?
- O kaip Jums atrodo, ar Kaune kalba kitaip nei Vilniuje?

14. O sakykite, Jūsų nuomone, televizijoje, radijuje kokia lietuvių kalbos atmaina vartojama?

[*Išsiaiškinti, ar netapatina su Vilniaus kalba; jei ne – kokius mato skirtumus. Jei taip, pateikti tolesnę klausimą.*]

- Ar diktorių kalba panaši kaip Vilniaus?

15. Daug kas sako, kad Vilniaus kalba – tai nenorminė, nebendrinė kalba. Kokia Jūsų nuomonė?

- O kaip vertintumėte savo paties kalbą, tokią kaip dabar kalbėjote per interviu? Kaip bendrinę ar kaip nebendrinę?

Ačiū!

[*Pasakome, kad interviu baigtas, diktofono galime neišjungti – ypač, jei matome, kad informantas nusiteikęs tęsti pokalbį. Trumpai pristatome tyrimą, paprašome pasirašyti sutikimo naudoti įrašą moksliniais tikslais raštą, prašome pagalbos ieškant daugiau informantų.*]

Gal galėtumėte nurodyti kokį savo pažįstamą, iš kurio dar galėtume paimti interviu? Tyrimo tikslinė grupė – Vilniuje gimę lietuviai, kurių tėvai irgi lietuviai. Būtų idealu, jei tėvai taip pat būtų vilniečiai, bet tarp vyresnių žmonių tokių informantų turbūt nerasime. [*Informantai turėtų būti ne jaunesni kaip 18 m.*]

2 PRIEDAS.

KALBĖTOJO VERTINIMO EKSPERIMENTUOSE NAUDOTŲ STIMULŲ IŠRAŠAI

Stimulo kodas	Stimulų išrašai
01V-Neu	mes vilniečiai visi labai gerai pamename vat kaip keitėsi tas Vilnius kai vieni namai nunyksta vietoj jų atsiranda kiti greta irgi buvo restoranas kur dabar yra viešbutis paskui tai tenais ką tiesiog nauji rajonai pradėjo dygti
05V-Neu	jisai labai pasikeitęs ta prasme kad kalbant apie pavyzdžiui senamiestį jisai kiek ten beverktų visi saugotojai paveldo jis yra daug gražesnis negu buvo tarybiniais laikais atsirado keli nauji pastatai ten vietoj neries kino teatro dar gal keletas tokių
09M-Neu	kai kurios vietos labai pasikeitė ten kur rečiau būnu tai nu kad ir toks pavyzdys elementariausias sugalvoji nueiti į kažkokią parduotuvę ir nėra tos parduotuvės nu yra tikrai tokių vietų kur sunku ir pažinti
13M-Neu	pasikeitė be abejo sutankėjo pasitvarkė gatvės pasidažė fasadai pastatų ne tiek jau daug padaugėjo kažkas tai užsitvėrė užsidarė privačiai pasidarė bet nelabai daug
02M-Kam	man rajonas tas patinka ten viskas beveik panašiai taip likę kaip ir buvo buvo kažkada tai seni namai bet ten po to po metų man atrodo ar dviejų ten išvertė tuos namus ir dabar va ten stovi nauji tie namai
06M-Kam	nu tai tas pats kampas liko namas lygiai toks pat į vingio parką eidavom uogaut grybaut nes ten ir mėlynių buvo daug buvo daug aviečių bet mums miškas tada buvo didelis
10V-Kam	tada truputį kitaip gatvės vadinosi naugarduko tada vadinosi partizanų buvo akmenim grįsta dar tais laikais kiek aš atsimenu dar nebuvo asfalto įdomu buvo daugybė vos ne kaip dabar šnipiškės lūšnynai buvo vienas kitas atsirasdavo daugiaaukštis atvažiuodavo naujos šeimos gyventi vaikai vieni pas kitus bėgiodavo durys nerakintos

Stimulo kodas	Stimulų išrašai
14V-Kam	miestas labai pasikeitė kiek dangoraižių pastatė kiek prekybos centrų viens prie pat kito į gerąją pusę tai be abejo išgražėjo visas jis tvarkingas pasidarė miestas tikrai malonu važiuot matyt naujas kavines viską nu tikrai vilnius atsigavęs jie nebuvo vilniuj tris metus ir atvažiavo ir aš juos vežiojau tai jie net irgi sako kad vilnius tikrai yra labai atsigavęs labai pasikeitęs į gerąją pusę tai jie per tuos tris metus labai didelį pasikeitimą pamatė
03V-Kam+Gal ^{SL}	ta gatvė visiškai liko tokia pat kaip ir buvo nesakyčiau kad jinai pasikeitė kadangi ten tie seni namai visi jie stovi ir parduotuvių naujų ten irgi nėra nėra gražu nu aišku ir nauji rajonai atsirado švarus miestas patinka man vilnius patinka
07V-Kam+Gal ^{SL}	susitvarkė miestas švaru pasidarė vot tas malonu vilniuje link to eina vot senamiestis mes matom vot istoriją nauji pastatai įsivaizduojat nu kas tai yra popieriniai pastatai kurie sugrius už penkiasdešimties metų
11M-Kam+Gal ^{SL}	buvo seni pastatai priešais tiesa statė naują namą ir bendras kiemas buvo gan didelis ten buvo ir senų visiškai tokių medinių namukų ir vidury toks buvo medinis namukas dabar ten labai gražu pilni kiemai buvo vaikų nebuvo mašinų tiek daug
15M-Kam+Gal ^{SL}	dabar labai pasikeitė vilnius dabar labai gražus baltojo tilto šito nebuvo ten buvo knygynas po to daržovių parduotuvė ir viskas renginiai kažkokie tai būdavo ten o dabar tai jau vis tiek kitaip
04M-Kam+Gal ^{LT}	ten irgi viskas pasikeitė ir turbūt pasikeitė tiek pat kiek ir visur jeigu nuo pat pradžios jinai įsiremia į žirmūnų gatvę vienu galu o kitu ten į verkių gatvę prie namo buvo didžiulis mokyklos stadionas buvo kitaip
08M-Kam+Gal ^{LT}	aš nueinu vat į tuos namus ir man man matosi tie medžiai kieme dabar krūva mašinų kurios viena ant kitos lipa to tai labai gaila iš tikrųjų pats senamiestis nežinau jisai man jaukus buvo visada tik dabar jisai gražesnis

Stimulo kodas	Stimulų išrašai
12V-Kam+Gal ^{LT}	<p>masteliai pasikeitė pas žmones pasikeitė atstumo supratimas ir ta gatvė atrodė labai plati ir labai įspūdinga masiškai ilga plati galinga didžiulė gatvė kuri tikrai atrodė vilniuje ganėtinai įspūdingai centro gatvės ir gatvelės buvo trumpesnės tas pats gedimino prospektas koks buvo žymiai labiau užspaustas ne toks platus ir ne toks ilgas</p>
16V-Kam+Gal ^{LT}	<p>gražu šiaip palyginus gražus gražus senamiestis kaip su kitais miestais kas keičiasi namai gražėja gal žmonės tie patys aišku va tie medžiai visi kurie kur buvau mažas buvo metro aukščio o dabar kokie išaugo jau sulig penkiais aukštais jau bet čia žinai toks keitimasis kur nepastebi viskas taip ramu ir per daug ramu net tai vat ir patinka tie rajonai</p>

3 PRIEDAS.

KALBĖTOJO VERTINIMO EKSPERIMENTUOSE NAUDOTA ANKETA

Anketos numeris: _____ Mergina/Vaikinas 1 KALBĖTOJAS

1. Apibūdink kalbėtoją keliais žodžiais: _____

2. Koks tau atrodo šis kalbėtojas? Pažymėk kryželiu.

išsilavinęs	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	neišsilavinęs
pasiturintis	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	neturtingas
sėkmingas	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	nesėkmingas
vadovaujantis	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	nusileidžiantis
jaunatviškas	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	senatviškas
miestietis	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	kaimietis
turintis gerą darbą	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	neturintis gero darbo

3. Kuo šis kalbėtojas galėtų dirbti? Koks jo darbas tau šauna į galvą?

Irašyk: _____

4. O kaip jam tiktų šitie darbai?

DARBININKAS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
MENO sritis:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
ŽINIŲ VEDĖJAS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
VERSLININKAS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
VALYTOJAS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
MOKYTOJAS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
turgaus PREKEIVIS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne
GYDYTOJAS:	labai tinka	☐	☐	☐	☐	☐	☐	tikrai ne

Naudodamiesi šia anketa, kalbėtojo vertinimo eksperimente dalyvavę moksleiviai vertino 16 kalbėtojų. Anketos skyrėsi tik kalbėtojo numeriu – jos sunumeruotos nuo 1 iki 16.

4 PRIEDAS.
LENTELIŲ RODYKLĖ

1 lentelė. Pirmajam audiciniam tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių sociodemografiniai duomenys	63
2 lentelė. Antrajam audiciniam tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių sociodemografiniai duomenys	63
3 lentelė. Instrumentiniam tyrimui atrinktų vilniečių sociodemografiniai duomenys	67
4 lentelė. Instrumentiniam tyrimui atrinktų lietuvių vilniečių pasiskirstymas pagal statusą, išsilavinimą ir veiklos tipą, mišrioje šeimoje augusių – pagal statusą ir veiklos tipą	69
5 lentelė. Instrumentiniam Vilniaus ir žiniasklaidos kalbos tyrimui atrinktų vilniečių sociodemografiniai duomenys	76
6 lentelė. Instrumentiniam Vilniaus ir žiniasklaidos kalbos tyrimui atrinktų TV ir radijo laidų vedėjų sociodemografiniai duomenys	76
7 lentelė. Instrumentiniam tyrimui atrinktų TV ir radijo laidų vedėjų pasiskirstymas pagal laikotarpį ir laidos tematiką	77
8 lentelė. Stimulų tarties ypatybės (skaičiai nurodo ypatybės pavartojimo skaičių: pavartota tiek/iš tiek galimų)	83
9 lentelė. Eksperimentuose naudota septynbalė asmens savybių vertinimo skalė	85
10 lentelė. Eksperimentuose naudota septynbalė darbų vertinimo skalė	85
11 lentelė. Tyrimo apžvalga	86
12 lentelė. Fonetškai anotuotų skiemenų pasiskirstymas tirtųjų vilniečių kalboje	89
13 lentelė. [r], [r], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.) kamiene ir žodžio gale kiekvieno informanto kalboje	90
14 lentelė. [r], [r], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.)	94
15 lentelė. [r], [r], [e], [a] santykinis dažnumas (proc.) skirtinguose kontekstiniuose stiliuose	97
16 lentelė. [r], [r], [e], [a] santykinio dažnumo (proc.) stilistinė variacija kiekvieno informanto kalboje	97

17 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių vilniečių kalboje.	102
18 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingo amžiaus lietuvių vilniečių kalboje	103
19 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai jaunesnių ir vyresnių lietuvių vilniečių kalboje	104
20 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių vilniečių vyrų ir moterų kalboje.	105
21 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingo amžiaus lietuvių vilniečių vyrų ir moterų kalboje.	107
22 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingą veiklą vykdančių lietuvių vilniečių kalboje.	107
23 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai žemo ir aukšto statuso lietuvių vilniečių kalboje.	108
24 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai aukštąjį išsilavinimą įgijusių ir jo neįgijusių lietuvių vilniečių kalboje	109
25 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai rusų ir lenkų vilniečių kalboje	118
26 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje	118
27 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje	119
28 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai jaunesnių ir vyresnių mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje.	120
29 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai skirtingą veiklą vykdančių mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje.	120
30 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai aukšto ir žemo statuso mišrioje šeimoje augusių vilniečių kalboje.	121
31 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje	123
32 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ trukmės parametrai 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių kalboje	124

- 33 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /u/ įtempimo indeksai lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių vyrų ir moterų kalboje 126
- 34 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /i:/, /u/, /u:/ trukmės parametrai 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių vyrų kalboje 127
- 35 lentelė. Kirčiuotų žodžio galo /i/, /i:/, /u/, /u:/ trukmės ir jų statistinio skirtumo reikšmingumo parametrai 50+ m. lietuvių, mišrioje šeimoje augusių bei rusų ir lenkų vilniečių vyrų kalboje. 128
- 36 lentelė. Vilnietišių fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal asmens savybes: lietuvių moksleivių duomenys 132
- 37 lentelė. Vilnietišių fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal asmens savybes: rusų moksleivių duomenys. 132
- 38 lentelė. Vilnietišių fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal profesijas: lietuvių moksleivių duomenys 135
- 39 lentelė. Vilnietišių fonetinių variantų rinkinių pozicija reitinge pagal profesijas: rusų moksleivių duomenys 135
- 40 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės rodikliai laidų vedėjų (VED) ir vilniečių (VLN) kalboje 152
- 41 lentelė. Spontaniškoje VED ir VLN kalboje pavartotų nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ pasiskirstymas atviraime ir uždaraime skiemenyse 152
- 42 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ F_1 ir F_2 reikšmių vidurkiai (Hz) spontaniškoje VED ir VLN kalboje 156
- 43 lentelė. Lobanovo metodu normalizuotos nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ formantės 158
- 44 lentelė. F_{1_norm} ir F_{2_norm} padėties spektre statistinis skirtumo reikšmingumas spontaniškoje VED ir VLN kalboje. 159
- 45 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ F_1 ir F_2 (nenormalizuotų) reikšmių vidurkiai (Hz) ir įtempimo indeksai (it) spontaniškoje VED ir VLN kalboje. 160
- 46 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės vidurkis Sakytinės žiniasklaidos tekстыne sovietiniu ir dabartiniu laikotarpiais 162
- 47 lentelė. Didžiausios ir mažiausios nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ trukmės skirtumas Sakytinės žiniasklaidos tekстыne sovietiniu ir dabartiniu laikotarpiais 163

48 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimo kaita žurnalistų vyrų ir moterų kalboje	166
49 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimo indeksai bk, sovietinėje ir dabartinėje žiniasklaidoje bei dabartinių vilniečių vyrų kalboje	167
50 lentelė. Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /a:/ įtempimas rimtose ir pramoginėse Sakytinės žiniasklaidos tekstyno laidose	168

5 PRIEDAS.
GRAFIKŲ RODYKLĖ

1 grafikas.	<i>Kirčiuotų žodžio kamieno ir galo [r̥], [w], [e], [ɑ] santykinis dažnumas (proc.) skirtingo amžiaus vilniečių kalboje</i>	92
2 grafikas.	<i>Kirčiuotų žodžio kamieno ir galo [r̥], [w], [e], [ɑ] santykinis dažnumas (proc.) vyrų ir moterų kalboje</i>	92
3 grafikas.	<i>[r̥ + R], [w + R] santykinis dažnumas (proc.) spontaniškoje kalboje</i>	95
4 grafikas.	<i>[r̥ + R], [w + R] santykinis dažnumas (proc.) spontaniškoje vyrų ir moterų kalboje.</i>	95
5 grafikas.	<i>[r̥ + R], [w + R] santykinis dažnumas (proc.) spontaniškoje skirtingo amžiaus vilniečių kalboje.</i>	96
6 grafikas.	<i>Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /ɑ:/ trukmės vidurkiai (ms) spontaniškoje VED ir VLN kalboje.</i>	155
7 grafikas.	<i>Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /ɑ:/ F₁ ir F₂ padėtis spektre formantes normalizavus Lobanovo metodu</i>	158
8 grafikas.	<i>Nekirčiuotų /i:/, /u:/, /e:/, /o:/, /æ:/, /ɑ:/ trukmės vidurkiai (ms) Sąlytinės žiniasklaidos tekstyne palyginti su vadovėlinėmis normomis ir Vilniaus kalba.</i>	164

6 PRIEDAS.
ILIUSTRACIJŲ RODYKLĖ

1 iliustracija.	<i>Sociolingvistinio interviu išrašo pavyzdys programa CLAN.</i>	59
2 iliustracija.	<i>Televizijos žinių išrašo pavyzdys programa CLAN.</i>	61

Ramunė ČIČIRKAITĖ

VILNIAUS KALBOS FONETINIŲ YPATYBIŲ SOCIALINĖS REIKŠMĖS:
STIGMATIZUOJAMAS ILGINIMAS IR
SANTYKIS SU ŽINIASKLAIDOS KALBA

Daktaro disertacija

SL 655. 2019 07 26. Tiražas 30 egz.

Išleido Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
Spausdino UAB „BMK leidykla“, A. Mickevičiaus g. 5, LT-08119 Vilnius
Nemokamai.